

સામીપ્ય

ઓક્ટોબર, '૮૭ - માર્ચ ૧૯૮૮
આશ્વિન, વિ. સં. ૨૦૪૩ થી
ફાલ્ગુન, વિ. સં. ૨૦૪૪

પુસ્તક ૪, અંક ૩-૪

અધ્યયન
અને
સંશોધનનું
ત્રૈમાસિક

સંપાદકો
પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખ
ભારતી કી. શેલત

ભોળાભાઈ જોશિંગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

લેખકોને વિજ્ઞાપિત

‘સામીપ્ય’માં પ્રકાશિત કરવા માટે લેખકોએ પૃથ્વી એક જ બાજુએ શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલા લેખ મોકલવા વિનંતી છે, શક્ય હોય તો લેખો ટાઇપ કરી મોકલવા જરૂરી છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશ પ્રમાણેની જોડણી રાખવી આવશ્યક છે. લેખની મૂળ પ્રત જ મોકલવી. લેખનું લખાણ ૩,૦૦૦ શબ્દોથી વધુ લાંબું ન હોવું જોઈએ. ભારતીય ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, પુરાતત્ત્વ અને પ્રાચ્યવિદ્યાને લગતા કોઈ પણ વિષય પરનો સંશોધનાત્મક કે ઉચ્ચ કક્ષાનો લેખ જ સ્વીકારવામાં આવશે. લેખકોએ પાદ્મીપમાં સંદર્ભિત થતું નામ, એના લેખક કે સંપાદકનું નામ, આવૃત્તિ, પ્રકાશનવર્ષ વગેરે વિગતો દર્શાવવી આવશ્યક છે. લેખની સાથે જરૂરી ફોટોગ્રાફ, રેખાંકનો વગેરે મોકલવા આવશ્યક છે.

અન્યત્ર પ્રગટ થવા મોકલેલાં લખાણ આ સામાયિક માટે મોકલવાં નહીં. અહીં પ્રગટ થતા લેખોમાં વિચારો લેખકના છે. તેની સાથે સંપાદકો હંમેશા સહમત છે એમ માનવું નહીં. સામયિકનાં આ લખાણ કોપીરાઈટથી સુરક્ષિત કરવામાં આવે છે.

આ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ માટે મુદ્રિત પૃષ્ઠ દીઠ રૂ. ૫/-નો પુરસ્કાર તેમજ એમના લેખની ૨૦ ઓફપ્રિન્ટ્સ અપાશે.

અંથાવલોકન માટે

અંથની સમીક્ષા કરાવવા માટે પુસ્તકની એ નકલ મોકલવી અનિવાર્ય ગણાશે. જે પુસ્તકની એક જ નકલ મળી હશે તેની સમીક્ષાને બદલે એ અંગે સાબાર-સ્વીકાર નોંધમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. પુસ્તક સમીક્ષાને યોગ્ય છે કે કેમ એનો નિર્ણય સંપાદકો કરશે.

પુસ્તકના સમીક્ષકને ઓળખમાં ઓછો રૂ. ૧૦/-નો પુરસ્કાર અને એમના અવલોકનની ૧૦ ઓફપ્રિન્ટ્સ તથા એમણે અવલોકન કરેલ અંથની નકલ ભેટ અપાશે.

-સંપાદકો

વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડે છે :

એપ્રિલ-જૂન, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરી-માર્ચના

લવાજમ

ભારતમાં : રૂ. ૨૦/- (ટપાલ ખર્ચ સાથે)

પરદેશમાં : યુ. એસ. એ. માટે રૂ. ૬ ડોલર

(ટપાલ ખર્ચ સાથે)

યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે

રૂ. ૫૦ પૌંડ (ટપાલખર્ચ સાથે)

લવાજમ માટેનું વર્ષ એપ્રિલથી માર્ચ

મ. ઓ., પત્રો, લેખો, ચેકો વગેરે અધ્યક્ષ, ભો. જી. અધ્યક્ષ-સંશોધન વિદ્યાભવન, હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ એ સરનામે મોકલવા.

જાહેરાતો

આ ત્રીમાસિકમાં જાહેરાતો આપવા માટે લેખો : સંપાદક, ‘સામીપ્ય’, ભો. જી. અધ્યક્ષ-સંશોધન વિદ્યાભવન, હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

જાહેરાતના દર

અંદરનું પૃષ્ઠ આખું	રૂ. ૫૦૦/-
” ” અર્ધું	રૂ. ૨૫૦/-
આવરણ પૃષ્ઠ બીજું/ત્રીજું	રૂ. ૧,૦૦૦/-
” ” ચોથું	રૂ. ૨,૦૦૦/-

પ્રકાશક : ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ

અધ્યક્ષ,

ભો. જી. વિદ્યાભવન,

હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ.

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પ્રકાશન વર્ષ : માર્ચ ૧૯૮૯

મુદ્રક : કૃષ્ણ પ્રિન્ટર્સ, ૭-એ, વાસુપુત્ર્ય એમ્પાઈ, અમદાવાદ-૯

સામીપ્ય

ઓક્ટોબર, ૧૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮

પુસ્તક ૪, અંક ૩-૪

આશ્વિન, વિ. સં. ૨૦૪૩ થી ફાલ્ગુન, વિ. સં. ૨૦૪૪

અનુક્રમણિકા

		પૃષ્ઠાંક
૧. પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસમાં અભિલેખ- વિદ્યાનું મહત્વ	ભગવાનસિંહજી સૂર્યવંશી	૧૧૭
૨. મૈત્રક રાજા ધરસેન ૨ જાનું સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મ્યુઝિયમ સુરત, તાત્રપત્ર, શક સંવત ૪૦૦	હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, અને ભારતી શેલત	૧૨૭
૩. આર્યસંસ્કૃતિ અને પંચ-મકાર	જયદેવ અ. જાની	૧૩૫
૪. 'અમમસ્વામિચરિત' નો રચનાકાળ	મધુસૂદન ઢાંડી	૧૩૮
૫. સંવાદ	રમેશ બેટાઈ	૧૪૪
૬. ચંદ્રનું મૂર્તિ વિધાન : પુરાણ અને શિલ્પ- શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં	કમલેશકુમાર જી. ચોકસી	૧૫૩
૭. લોકોક્તિ અલંકાર	પી. યુ. શાસ્ત્રી	૧૫૫
૮. શિવવિવાહને લગતી ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત બે વિરલ પ્રતિમાઓ	પ્રવીણચંદ્ર પરીખ	૧૫૮
૯. ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ 'કાલિયમર્દન' શિલ્પમાં વિષ્ણુનું સ્વરૂપ	હરિપ્રિયા રંગરાજન	૧૬૪
૧૦. માર્તંડ, માણિકનાથ અને અમદાવાદ	ર. ના. મહેતા, રમેશ જામીનદાર	૧૬૭
૧૧. સંગ્રહી અરબસ્તાનમાંની ગુજરાતના બે ફારસી સદતતતક્ષલીન ઇતિહાસ-ગ્રંથોની પ્રતો	ઝેડ. એ. દેસાઈ	૧૭૨
૧૨. રકાબ (પેંગડા)નો ઇતિહાસ	બાલાજી ગણેશકર	૧૭૯
૧૩. સૌ પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર 'મુબઈ સમાચાર'	રતન રુસ્તમજી માર્શલ	૧૮૩
૧૪. દક્ષિણ ગુજરાતના પાટીદારો અને અનાવિલોની જ્ઞાતિ સુધારણાની દિશા: ૨૦ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં	શિરીન મહેતા	૧૮૯
૧૫. અમદાવાદનાં કેટલાંક પરાં અને પોળો (રાયપુર-ખાડિયા વિસ્તાર) અંચ સમીક્ષા	વિભૂતિ વિ. ભટ્ટ	૧૯૮
		૨૦૧

ચિત્રસૂચિ

૧. મૈત્રકરાજા ધરસેન ૨ જાનું સરદાર પટેલ મ્યુઝિયમ તાત્રપત્ર	૧૬૦ સામે
૨. કલ્યાણ સુંદર મૂર્તિ, પાવાગઢ	
૩. પાવર્તી-પરિણયનું આલેખન કરતું શિલ્પ, અમદાવાદ	૧૬૦ - ૧૬૧ વચ્ચે
૪. કાલિયમર્દન, માધવપુરા (સૌરાષ્ટ્ર)	૧૬૧ સામે
૫. કલિક, રાણીવાવ, પાટણ	”

ગુજરાત વિદ્યાસભા સંચાલિત

ભોળાભાઈ જ્ઞેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન

દ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસમાં અભિલેખવિધાનું મહત્વ*

લગવાનસિંહજી સૂર્યવંશી *

ભારતના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અધ્યયન, સંશોધન અને નિરૂપણ માટે અભિલેખો એ અત્યંત મહત્વનું સાધન છે. અભિલેખને ઉદ્દેશ અમુક વ્યક્તિ કે વૃત્તાંતને લગતી હકીકત ટકાવે પદાર્થ પર કોતરીને એની કાયમી નોંધ રાખવાનો હોય છે. આથી એ લખાણ તે તે વ્યક્તિ કે વૃત્તાંતના ઇતિહાસ માટે મહત્વનું સમકાલીન સાધન બની રહે છે.

ઐતિહાસિક ચરિતો કે વૃત્તાંતો નિરૂપનાર પ્રાચીન લેખકો પોતાની નજીકના જૂનકાળના અભિલેખો વાંચી એમાંની હકીકતો નોંધતા, પરંતુ પ્રાચીન અભિલેખો ઉકેલી શકતા નહીં અર્વાચીન પંડિતો અને લલિયાઓ વધુમાં વધુ સાતમી સદી સુધીનાં જૂનાં લખાણ મહામહેનતે ઉકેલી શકતા. ‘તારીખે ફિરોજશાહી’ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૩૫૬ માં દિલ્હીના સુલતાન ફિરોજશાહ તુગલુકે ટોપરા (જિ. અંબાલા, પૂર્વ પંજાબ)માંથી એક જૂનો શિલાસ્તંભ ધણી જહેમતથી ખસેડાવી દિલ્હીમાં ‘ફિરોજશાહ કોટલા’ અને મેરઠ (ઉત્તર પ્રદેશ)માંથી બીજો શિલાસ્તંભ ખસેડાવી દિલ્હીમાં ‘કુશક શિકાર’ પાસે જોડો કરાવેલો. આ બંને શિલાસ્તંભો પર કોતરેલા લેખોમાંની હકીકત જાણવા સુલતાને ધણી પંડિતોને એકઠા કર્યા. પરંતુ અતિ પ્રાચીન લિપિમાં કોતરાયેલા આ લેખ કોઈ પંડિતથી વાંચી શકાયા નહિ.^૧

સૌ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૭૮૧ થી ૧૭૮૬ દરમિયાન યુરોપીય વિદ્વાન આલ્ફર્ડ વિલિયમ વિલ્કિન્સે દેવપાલદેવ (ઈ. સ. ૯ મી સદી)નું મોંઘીર (ખિહાર)નું તામ્રપત્ર અને મૌખરી વંશના રાજા અનંત-વર્માના નાગાર્જુની અને બરાબરની ગુફાઓમાંના ત્રણ અભિલેખો ઉકેલ્યા.^૨

૧૭૮૦-૮૮ દરમિયાન આલ્ફર્ડ વિલ્કિન્સે બંગાળના દીનાજપુર જિલ્લાના બદાલ પાસે મળેલ બંગાળના રાજા નારાયણપાલના સમયનો એક શિલાસ્તંભ પરનો લેખ ઉકેલ્યો અને પ્રસિદ્ધ કર્યો.^૩ એ જ વર્ષે પં. રાધાકાન્ત શર્માએ અજમેરના આહમાન રાજા વીસલદેવ-વિગ્રહરાજ ૪ થાના ત્રણ દિલ્હી સિવાલિક શિલાસ્તંભ લેખ વાંચ્યા, જેમાંના બેમાં વિ. સં ૧૨૨૦ (ઈ. સ. ૧૧૬૪)ની મિતિ આપેલી છે.^૪

ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી ૧૮૨૩ દરમિયાન કર્નલ જેમ્સ ટોડે રાજપૂતાના અને કાઠિયાવાડમાંથી ઈ. સ. ની ૭ મી થી ૧૫ મી સદી સુધીના ધણી પ્રાચીન લેખ શોધી કાઢ્યા. આ લેખો જૈન યતિ જ્ઞાનચંદ્રે વાંચ્યા.^૫

બી. જી. વેલિંગ્ટને મામદલપુરના ધણી પ્રાચીન સંસ્કૃત અને તમિળ લેખો વાંચી ૧૮૨૮ માં એની વર્ણમાલા તૈયાર કરી. એ જ રીતે વોલ્ટર હલિયટે પ્રાચીન કન્નડ અક્ષરો ઉકેલી ૧૮૩૩ માં એની વર્ણમાલા પ્રગટ કરી. ૧૮૩૪ માં કેપ્ટન ટ્રોયરે અન્નાહાયાદના સમુદ્રગુપ્તના શિલાસ્તંભલેખનો

+ ‘યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનશ્રેણી’ હેઠળ લો. જે. વિદ્યાભવનના ભારતીય સંસ્કૃતિ કેન્દ્રમાં અપાયેલ

૧૯૮૬-૮૭ નું વ્યાખ્યાન.

* પ્રોફેસર, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ આર્કિયોલોજી, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, ૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૧૭

કેટલોક ભાગ ઉકેલ્યો અને ડો. મિલેએ એ જ વર્ષે સંપૂર્ણ વાંચ્યો. ૧૮૩૭ માં સ્કંદગુપ્તનો ભિતરી શિલાસ્તંભલેખ વાંચ્યો. ૧૮૩૫ માં ડબ્લ્યુ. એચ. ખોથને વલ્લભીના તામ્રપત્રો વાંચ્યા. ૧૮૩૭-૩૮ માં જેમ્સ પ્રિન્સેપે દિલ્હી, કહાઉ અને એરણના સ્તંભલેખ તથા ગિરનાર શૈલલેખના ગુપ્તકાલીન લેખો ઉકેલ્યા અને તે પછી તો અનેક ખ્યાતનામ ભારતીય વિદ્વાનો થયા, જેમણે પશુ આહી, ખરોખી, કુટિલ અને નાગરી લિપિઓને પૂરેપૂરી ઉકેલી.

ઇતિહાસના અધ્યયન માટે અભિલેખવિદ્યા અત્યંત આવશ્યક છે. વિશેષતઃ પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનું અધ્યયન તો અભિલેખોના જ્ઞાન સિવાય થઈ શકે જ નહીં. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ એક અત્યંત પ્રમાણુભૂત સ્ત્રોત છે. તત્કાલીન રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અધ્યયન, સંશોધન અને નિરૂપણ માટે અભિલેખો એ એક ધણું મહત્વનું સાધન છે. વર્ણ્ય વિષયોના આધારે અભિલેખોનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે થઈ શકે :

૧. ધર્મનિશાસનો : મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના મુખ્ય શૈલલેખો તથા સ્તંભલેખો ધર્મને લગતાં અનુશાસનો(ઉપદેશો)રૂપે લખાયા છે.^૭

૨. રાજશાસનો : અશોકના કેટલાક અભિલેખ અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને કરાયેલાં રાજ-શાસનોરૂપે લખાયા છે, જેમ કે કલિંગના અલગ શૈલલેખો, અલ્લાહાબાદ-કોસમ સ્તંભ પરનો રાણીને લગતો લેખ તેમજ સંધને લગતો લેખ.^૮

૩. પ્રતિમા લેખો : પ્રતિમાલેખો બે પ્રકારના હોય છે : ૧. પાષાણ પ્રતિમાલેખ ૨. ધાતુ પ્રતિમા લેખ. આ લેખોમાં પ્રતિમાના નિર્માણ અને તેની પ્રતિષ્ઠાને લગતા લેખ કોતરેલા હોય છે. લેખમાં પ્રતિમા ધડાવનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થાનું નામ, પ્રતિષ્ઠાનો હેતુ, તત્કાલીન શાસકનું નામ, મિતિ વગેરે જણાવેલ હોય છે.

૪. પ્રશસ્તિ લેખો : પ્રશસ્તિ લેખોમાં વિજય પામેલા નરેશનાં પરાક્રમો, શસ્ત્રો, વિજિત રાજ્યો, વિજય કૃત્યો માર્ગ વગેરેનું રુચિર વર્ણન કરેલું હોય છે; જેમ કે ખારવેલનો હાથીગુપ્ત લેખ, સમુદ્રગુપ્તની અલ્લાહાબાદ પ્રશસ્તિ, રુદ્રદામા અને સ્કંદગુપ્તના જૂનાગઢ શૈલલેખ, યશોધર્માનો મંદસોર શિલાસ્તંભલેખ, તેજપાળનો આણુ લેખ, કુમારપાળનો વડનગર લેખ, ડામોઈની વૈદનાથ પ્રશસ્તિ, નાનાકની કોડિનાર પ્રશસ્તિ વગેરે.

૫. પૂર્તનિર્માણના લેખો : મંદિર, વાવ, કૂવા, તળાવ આદિ સાર્વજનિક પરમાર્થના બાંધકામને પૂર્ત કરેલ છે. બૌદ્ધ સ્તૂપનાં અસ્થિપાત્ર પર, ચૈત્યગૃહના સ્તંભ અને વિહારના સ્તંભ ઉપર ઘણી વાર તેના નિર્માણને લગતો લેખ કોતરેલો હોય છે.^૯ બેસનગર ગરુડસ્તંભલેખમાં એક ભાગવત યવને વાસુદેવના મંદિર સામે ગરુડધ્વજ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૦}

જૂનાગઢ શૈલલેખોમાં^{૧૧} મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાએ તથા ગુપ્ત સમ્રાટ સ્કંદગુપ્તે ત્યાંના સુદર્શન તળાવનો સેતુ સમરાવ્યાની હકીકત છે. ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાનો મથુરા સ્તંભલેખ^{૧૨} બે શિવાલયોના નિર્માણને લગતો છે. મંદસોરના શિલાલેખમાં, ઇ.સ. ૪૩૬ માં સૂર્યમંદિરનું નિર્માણ અને ઇ.સ. ૪૭૩ માં પુનર્નિર્માણ થયાનું જણાવ્યું છે.^{૧૩} એરણનો સ્તંભલેખ(ઇ.સ. ૪૮૩) વિજયના ધ્વજસ્તંભને લગતો છે.^{૧૪}

ગુજરાતના પ્રાચીન અભિલેખોમાં આવા અભિલેખો ખાસ કરીને સોલંકી કાલથી વધુ સંખ્યામાં મળે છે. પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારને લગતા શિલાલેખ^{૧૫} મોજૂદ છે. કુમારપાળે આનંદપુર(વડનગર)માં કોટ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ વડનગર લેખમાં^{૧૬} છે.

૬. કુમારક લેખો : આવા શિલાલેખોમાં કોઈ મહાપુરુષ અથવા નરેશનું એવું વર્ણન આવે છે, જે કોઈ વિશેષ અવસરની યાદ અપાવે છે, જેમ કે અશોકના રુમ્મિનદેઈ લેખમાં લગવાન છુદ્ધના જન્મસ્થળનું વર્ણન છે. અંધૌ (જિ. ૬૨૭)માંથી મળેલા કાર્દમક ક્ષત્રપ રાજા ચાષ્ટનના યજ્ઞિલેખો પણ સંબંધીની સ્મૃતિ અર્થે યજ્ઞિ લેખી કરાવ્યાનું જણાવે છે. ૧૭

૭. દાનશાસનો : બિહારના ગયા જિલ્લામાં આવેલા બરાબર કુંગરની ગુફાઓમાં કેતરાયેલા મૌર્ય રાજા અશોકના તથા દશરથના ત્રણ અભિલેખ તે તે ગુફા આજીવિકોને દાનમાં આપી હોવાનું જણાવે છે. દાનને લગતાં આવા શાસનોને 'દાનશાસન' કહે છે, ઓરિસ્સામાં ઉદયગિરિ-ખંડગિરિમાં તથા દખ્ખણમાં નાસિક અને કાલાની ગુફાઓમાં ક્ષત્રપ તથા સાતવાહન વંશના રાજાઓનાં દાનશાસન કેતરેલાં છે. આ દાનશાસનો તાંબાના પતરાં પર કેતરાવીને પણ આપવામાં આવતાં. એને 'તામ્રપત્ર' કે 'તામ્રશાસન' કહેતા. તામ્રપત્રો પર કેતરેલાં દ્વંક દાનશાસનોના સહુથી જૂના નમૂના ઉત્તર ભારતમાં પહેલી સદીના મળ્યા છે. ગુજરાતમાં મળેલું સહુથી પ્રાચીન તામ્રપત્ર ૪ થી સદીનું છે. વલ્લભીના મૈત્રક વંશના રાજાઓનાં એકસોથી વધુ તામ્રશાસન મળ્યાં છે. ગુજરાત, ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટોનાં ઘણાં તામ્રશાસન પ્રાપ્ત થયાં છે. સોલંકી વંશનાં પણ અનેક તામ્રપત્ર મળ્યાં છે, જેમ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહનું વિ. સં. ૧૧૯૩ નું દાનપત્ર, કુમારપાલનું વિ. સં. ૧૨૦૧ નું દાનપત્ર, અનુનંદેવનું વિ. સં. ૧૩૨૦ નું દાનપત્ર વગેરે.

આમ અભિલેખવિદ્યા પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ આધાર છે, જેનો અનેક પ્રકારથી અભ્યાસ આપણે કરી શકીએ છીએ. પ્રસ્તુત લેખમાં ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અભિલેખોના મહત્વ વિશે વિવેચન કર્યું છે.

અભિલેખોનું સૌથી મહત્વનું અનુદાન ભારતનો ઇતિહાસ છે. જે અભિલેખો ન હોત, તો ભારતની અનેક મહાન વિભૂતિઓ અચાત રહી હોત. દા. ત., સમ્રાટ અશોક. અશોકને આપણે શિલાલેખોના આધારે જ જાણીએ છીએ. જે કે સિંહલી બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં અશોકનું વર્ણન થયું છે, છતાં માત્ર સાહિત્યિક પ્રમાણોનું કોઈ મૂલ્ય હોતું નથી. પ્રાચીન સાહિત્યમાં અનેક રાજાઓનો નામોદ્લેખ છે, પરંતુ પુરાતત્વીય પ્રમાણોના અભાવે આવા રાજાઓને પ્રાચીન ઇતિહાસમાં કોઈ સ્થાન અપાતું નથી. આ માટે રામાયણ અને મહાભારત મહત્વનાં ઉદાહરણો છે. વાદ્મીકિ રામાયણમાં સૂર્યવંશી નરેશ દશરથ તથા રામ-લક્ષ્મણનો ઇતિહાસ છે, જેમના વિષયની અનેક બાબતો નિશ્ચિત છે અને બહુસંખ્યક વિદ્વાનો આમની ઐતિહાસિકતાનો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ પુરાતત્વીય પ્રમાણોના અભાવે એને ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં સ્થાન આપવું મુશ્કેલ છે. આ જ સ્થિતિ મહાભારતની છે. પરંતુ મહાભારતના અસ્તિત્વને બતાવનારાં કેટલાંક પુરાતત્વીય પ્રમાણો મળે છે, તેથી મહાભારતને 'તો ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં સ્થાન આપી શકાય છે, છતાં આ અંગે વધુ શોધને અવકાશ તો છે જ.

પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનો ઘણો અંશ અભિલેખો ઉપર આધાર રાખે છે. ઉદાહરણ તરીકે કલિંગના રાજા ખારવેલે દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી વિજય મેળવ્યો હતો, પણ તેનો સાહિત્યમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ મળતો નથી.

અભિલેખોનું રાજનૈતિક ઇતિહાસમાં સૌથી મોટું પ્રદાન કાલગણના છે, જે સાહિત્યિક તથાથી બરાબર પ્રમાણિત બની શકતું નથી. દેશકાળ તથા કાલગણના વિના ઇતિહાસને દાદા-દાદીની વાર્તા જેવો બની રહે છે. પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં ઘણા બધા સંવતો પ્રચોળ્યા. સંવતોનો સાચો નિર્ણય

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૧૬

પણ અભિલેખો સિવાય સંભવિત નથી. બૌદ્ધ, જૈન, બ્રાહ્મણ તથા યુનાની ગ્રંથોના આધારે એવું મનાય છે કે નંદવંશીય નરેશ ધનનંદ મહાન સિકંદરનો સમકાલીન હતો. આ તથ્ય સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. અભિલેખવિદ્યા કેવી રીતે પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના કાલક્રમને નિર્ધારિત કરવામાં સહાયક બને છે એ અહીં જોઈએ. સમ્રાટ અશોકના તેરમા શૈલલેખમાં ચાર યુનાની નરેશોનો ઉલ્લેખ છે, જે અશોકના સમકાલીન હતા. જેમકે સીરિયાનો એન્ટીઓકસ ૨ (અંતયોગ) જેણે ૨૬૧ ઈ. પૂ. થી ૨૪૬ ઈ. પૂ. રાજ્ય કર્યું. બીજો ઉત્તર આફ્રિકામાં સાઈરીનનો શાસક, મેગાસ (મક) જે ઈ. પૂ. ૨૫૦ થી ૨૪૨ ઈ. પૂ. સુધી રહ્યો. તુરમાય નામક ટોલેમી ૨ જે ઇજિપ્તનો શાસક ઈ. પૂ. ૨૭૭ થી ૨૪૭ ઈ. પૂ. સુધી રહ્યો. એથો અલિક્સાન્ડર એપિરસનો એલેક્ઝાન્ડર ઈ. પૂ. ૨૭૨ થી ૨૨૫ ઈ. પૂ. અથવા કારેન્થનો એલેક્ઝાન્ડર (ઈ. પૂ. ૨૫૫-૨૪૪). આ રીતે ઈ. પૂ. ૨૫૮ સુધી ચારેય રાજ્યો વિદ્યમાન હતા અને અશોક તેમનો સમકાલીન હતો, એ જાણી શકાય છે. એમ માની શકાય કે અશોકે પોતાનો તેરમો લેખ શાસનકાલના તેરમા વર્ષમાં લખ્યો હતો. અશોકના તેરમા શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે તેણે આઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. ત્યારબાદ કલિંગ ઉપર વિજય મેળવ્યો, અર્થાત્ પોતાના રાજ્યાભિષેકના આઠ વર્ષ પછી તેણે કલિંગ ઉપર વિજય મેળવ્યો. (સંહલી ગ્રંથોના અનુસાર પારસ્પરિક સંઘર્ષને લીધે ચાર વર્ષ સુધી અશોકે પોતાના રાજ્યાભિષેકના નવમા વર્ષમાં કલિંગ વિજય મેળવ્યો હોય, તો ૮+૪ = ૧૩ એમ ગાદી ઉપર બેઠા પછી ૧૩ મા વર્ષ પછી અથવા તો તેરમા વર્ષમાં શિલાલેખ લખાયો હોવો જોઈએ. ઉપર્યુક્ત યુનાની નરેશોમાં મેગાસનું મૃત્યુ ઈ. પૂ. ૨૫૮ માં થયું, એટલે તેરમો શિલાલેખ મેગાસના મૃત્યુથી અંદાજે બે વર્ષ પૂર્વે એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વ ૨૫૬ માં લખાયો હોવો જોઈએ. આ રીતે ૨૫૬ + ૧૩ = ૨૬૯ ઈ. પૂ. અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો હોવો જોઈએ. દીપવંશમાં જણાવ્યા અનુસાર આંતરિક સંઘર્ષને લીધે ૪ વર્ષ સુધી અશોક ગાદી ઉપર બેસી શક્યો ન હતો. એથી ૨૭૦ + ૪ = ૨૭૪ ઈ. પૂ. માં અશોક રાજ થયો. દીપવંશ અનુસાર ગૌતમ બુદ્ધના મહાપરિનિર્વાણના ૨૧૮ વર્ષ પછી અશોક રાજ થયો. આમ ૨૧૮ + ૨૭૦ = ૪૮૮ ઈ. પૂ. માં ભગવાન બુદ્ધનું નિર્વાણ થયું. આ તિથિ (૪૮૮ ઈ. પૂ.) ચીનની કેન્ટોની પરંપરા સાથે પણ મળતી આવે છે. આ પરંપરા અનુસાર ગૌતમ બુદ્ધના મહાપરિનિર્વાણ પછી દરેક વર્ષે એક બિંદુ મૂકવામાં આવ્યું હતું. બધા મળીને કુલ ૯૭૫ બિંદુ છે, અને તે પરંપરા ઈ. સ. ૪૮૯ સુધી ચાલી હતી. આથી (૯૭૫ - ૪૮૯ = ૪૮૬ ઈ. પૂ.) ચીની પરંપરા મુજબ ભગવાન બુદ્ધનું નિર્વાણ ઈ. પૂ. ૪૮૬ માં થયું. આ રીતે ભગવાન બુદ્ધનો સમય નક્કી થયા પછી, હવે મગધના રાજ્યો એટલે કે બિંબિસાર, અંગતશત્રુ વગેરેથી માંડી છેક અશોક સુધીના રાજ્યોનો સમય જાણી શકાય છે. આ સાથે અશોકના સમય વડે મૌર્ય સમ્રાટોનો સમય પણ સહેલાઈથી મળી રહે છે. દા. ત. અશોકનો રાજ્યાભિષેક ઈ. પૂ. ૨૬૯-૭૦ માં થયો. ચાર વર્ષ સુધી તે રાજ્યાભિષેક કરી શક્યો નહીં, એટલે ૨૭૦ + ૪ = ૨૭૪ ઈ. પૂ. અર્થાત્ ૨૭૪ ઈ. પૂ. માં તે ગાદી ઉપર બેઠો. એટલે કે બિંદુસારનો સ્વર્ગવાસ ૨૭૪ ઈ. પૂ. આસપાસ થયો હશે. બિંદુસારે ૨૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, એટલે ૨૭૪ + ૨૫ = ૨૯૯ ઈ. પૂ. ૨૯૯ થી ઈ. પૂ. ૨૭૪ સુધી. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે ૨૪ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું (૨૯૯ + ૨૪ = ૩૨૩ ઈ. પૂ.). ૩૨૩ ઈ. પૂ. થી ૨૯૯ ઈ. પૂ. સુધી અર્થાત્ નંદ સમ્રાટ ધનનંદે ૩૨૪ ઈ. પૂ. સુધી રાજ્ય કર્યું.

કલિંગરાજ્ય ખારવેલના હાથીગુફા લેખમાં જણાવ્યું છે કે

પંચમે ચ દાની વસે નંદ-રાજ-તિવસ-સત-ઓ(વા)ટિતં

તનસુલિયવાટા પળાઙિ નગરં પવેસ[ય]તિ (વં. ૬)

અર્થાત્ ખારવેલે તનસુલિયવાટા નહેર જે નંદરાજે ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે ખોદાવી હતી, પોતાના

રાજ્યાભિષેકના પાંચમા વર્ષમાં રાજધાનીમાં આણી હતી. અહીં તિવસત શબ્દ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, જેના વડે આપણે ખારવેલનો સમય નિશ્ચિત કરી શકીએ. આનો અનુવાદ જે ૧૦૩ વર્ષ કરવામાં આવે તો નંદ(-ધનનંદ)નો સમય ઈ. પૂ. ૩૨૪ માંથી ૧૦૩ વર્ષ બાદ કરતાં ખારવેલનો સમય ઈ. પૂ. ૨૨૧ રહે છે. જ્યારે (આ સમયે) અશોકનું મગધમાં રાજ્ય હતું, તેથી આ અર્થ અસંભવ લાગે છે. આને ૩૦૦ વર્ષ માનવામાં આવે, તો ૩૨૪-૩૦૦ એટલે કે ૨૪ આવશે. ઈ. પૂ. ૨૪ માં ખારવેલ વિદ્યમાન હતો. આજ સમય શાતકર્ણિનો છે, અને આ જ હાથીગુંદાના લેખની આઠમી પંક્તિમાં વર્ણિત યવનરાજ દિમિતનો સમય છે. શાતકર્ણિનો સમય પણ આજ રીતે નિશ્ચિત કરી શકાય છે. પુરાણ-અનુસાર સિમુખ કણ્વનરેશ સુશર્મણ(ઈ. પૂ. ૪૦ થી ૩૦)નો સમકાલીન હતો. સિમુખે ઈ. પૂ. ૪૦ થી ઈ. પૂ. ૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. સિમુખ પછી કૃષ્ણે ઈ. પૂ. ૩૦ થી ૨૭ સુધી રાજ્ય કર્યું અને તે પછી શાતકર્ણિ ૧ લાગ્યે ઈ. પૂ. ૨૭ થી ૧૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ શાતકર્ણિને દક્ષિણપથપતિ શાતકર્ણિ કહ્યો છે. આ રીતે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અભિલેખવિદ્યા વિના પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનો કાળક્રમ નક્કી કરી શકાય તેમ નથી.

પ્રાચીન ભારતમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અંગેનાં ઉદાહરણો પણ અનેક અભિલેખોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. ખેસનગર ગરુડ સ્તંભલેખમાં જણાવ્યા અનુસાર યવન રાજા અંતલિકિનનો રાજદૂત હેલિયોદોર શુંગ નરેશ ભાગલદ્ર(ભાગવત ભદ્રક)ના દરબારમાં આવ્યો હતો. ભારતના વૈષ્ણવ ધર્મથી તે એટલો પ્રભાવિત થયો કે તેણે સ્વયં વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકાર કર્યો અને ખેસનગરમાં જ ગરુડસ્તંભ સ્થાપિત કર્યો, જે આજે પણ મોજૂદ છે. આ લેખમાં હેલિયોદોર પોતાને ભાગવત તરીકે વર્ણવે છે.

ઇતિહાસના કેટલાંક તથ્યો આશિક રૂપમાં સાહિત્યમાંથી મળી રહે છે, પણ તેની સંપૂર્ણ માહિતી તો અભિલેખોમાંથી જ મળે છે. દા. ત. કાલિદાસના ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ નાટકમાંથી પુષ્યમિત્ર શુંગનો યવનવિજય આપણે જાણીએ છીએ, પણ મહારાજા ધનદેવના અયોધ્યામાંના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે પુષ્યમિત્રે યવનોને હરાવી, જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. જે સસુદ્રગુપ્તની પ્રયાગ પ્રશસ્તિને રાજાઓના ઇતિહાસમાંથી જુદી કાઠી નાખવામાં આવે, તો ગુપ્તવંશના ઇતિહાસમાં સસુદ્રગુપ્તના નામ સિવાય કંઈ બાકી રહે નહીં. સ્કંદગુપ્તના ભિતરી શિલાલેખ દ્વારા હજોના આક્રમણ વિશે માહિતી મળે છે, મંદસોરમાંના યશોધર્માના શિલાલેખથી તત્કાલીન રાજનૈતિક ઇતિહાસ જાણવા મળે છે. મંદસોરનો આ સ્તંભલેખ ન હોત તો, આટલા મોટા વિજય અંગે આપણે સૌ અચ્ચત જ રહેત. આ જ પ્રમાણે દિલ્હીના ચંદ્રગુપ્તના મેહરૌદ્વી લોહસ્તંભલેખ આ રાજાના વિજયની યશોગાથા રૂપે છે.

રાજનૈતિક ઇતિહાસની સાથે સાથે અભિલેખો દ્વારા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અંગેની સામગ્રી પણ વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. દા. ત. કુમારગુપ્ત બંધુવર્માના મંદસોર શિલાલેખમાં પ્રશસ્તિકાર વત્સભટ્ટિએ મંદસોર નગરનું સુંદર અને સજીવ વર્ણન કર્યું છે. મંદસોર ગુપ્તકાલમાં એક ખૂબસૂરત નગર હતું. અભિલેખમાં આવતાં વર્ણન ઉપરથી ત્યાંના બાગ-બગીચા, સરિતા તટ અને ભવનવિન્યાસની માહિતી મળે છે. પ્રશસ્તિકારનું ચિત્રણ બહુ જ હૃદયસ્પર્શી છે.

વિચિત્રતીરાન્ત-જલાનિ ભાન્તિ પ્રફુલ્લપદ્માભરણાનિ યત્ર । સરાંસિ કારણઢવસંકુલાનિ ॥ ૭

વિલોલવીચિલિતારવિન્દપતદ્રજઃ પિજ્જરિતૈશ્ચ હંસૈ : । ૮ A

ત્યાંના ભવનો માટે કવિ લખે છે :

પ્રાસાદમાલાભિરલંકૃતાનિ ઘરાં વિદાયર્થેવ સમુત્થિતાનિ ।

વિમાનમાલા સદૃશાનિ યત્ર ગૃહાણિ પૂર્ણેન્દુકરામલાનિ ॥ ૧૨

સામીપ્ય : ઓકટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૨૧

પ્રશસ્તિકારે લાટ વિષયથી રેશમી કાપડના વણકરોનું દશપુરમાં આવી રહેલું તથા ત્યાં પોતે કરેલા વ્યાપારનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

દશપુરની સુંદર યુવતીઓનું વર્ણન કરતાં તે લખે છે કે,

નારીજનઃ પ્રિયમુર્તિ ન તાવદગ્ધ્યં યાવન્ત પટ્ટમયવસ્ત્ર[યુ]ગાનિ ધત્તે ॥ ૨૦ B

ધણા બધા શિલાલેખોમાં ગવર્નર જેવા ઉચ્ચતમ કે ઉપરી પદાધિકારીઓનાં ગુણ તથા કર્તવ્યોનું પણ વર્ણન છે, જેથી તે સમયના અધિકારીઓની યોગ્યતા જાણી શકાય છે. દા. ત. સ્કંદગુપ્તનો જૂનાગઢનો શિલાલેખ.

આનૃણ્યભાવોપગતાન્તરાત્મા સર્વસ્ય લોકસ્ય હિતે પ્રવૃત્તઃ ॥ ૧

ન્યાયાર્જને[ડ *]ર્થસ્ય ચ કઃ સમર્થઃ સ્યાદર્જિતસ્યાપ્યય રક્ષણે ચ

ગોપાયિતસ્યાપિ [ચ] વૃદ્ધિહેતૌ વૃદ્ધસ્ય પાત્રપ્રતિપાદનાય ॥ ૧૦

ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં પાણીની સમસ્યા હંમેશની છે. રુદ્રદામા અને સ્કંદગુપ્તની ગિરનાર પ્રશસ્તિઓમાં શાસન તરફથી કરવામાં આવેલી સિંચાઈ યોજનાનું ચિત્રણ મળે છે. રુદ્રદામાની પ્રશસ્તિ પ્રમાણે મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય(ચોથી સદી ઈ. પૂ.)ના શાસનકાળ દરમ્યાન વૈરય પુણ્યગુપ્ત નામના રાષ્ટ્રકે સુદર્શન નામનું તળાવ ગિરિનગરમાં કરાવ્યું તથા અશોકના સમયમાં યવન-રાજા તુષારકે તે તડાગમાંથી નહેરો કઢાવી હતી. આ સુદર્શન તળાવ ઈ. પૂ. ચોથી સદીમાં બન્યું તથા ઈ. સ. ની બીજી સદી સુધી રહ્યું. રુદ્રદામાના રાજ્યકાળમાં માર્ગશીર્ષ મહિનામાં ભારે વરસાદને લીધે તે તૂટ્યું. સુવર્ણસિકતા અને પલાશિની નદીઓ પૂરજોશથી વહેવા લાગી અને આખું નગર ધ્વસ્ત થયું. રુદ્રદામાએ પોતાના કોષમાંથી અપાર ધન ખર્ચીને તેનું પુનર્નિર્માણ કરાવ્યું. આ પછી સુદર્શન તડાગ ત્રણસો વર્ષ સુધી સિંચાઈ માટે પર્યાપ્ત રહ્યું. વળી પાછું સ્કંદગુપ્તના રાજ્યકાળમાં ઉનાળાના દિવસોમાં ભારે વર્ષા થતાં સુદર્શન તડાગ પાછું તૂટ્યું અને પાંચમી સદીમાં સ્કંદગુપ્તે તેનું ફરી નિર્માણ કરાવ્યું. આ પછી સુદર્શન તડાગ ક્યારે તૂટ્યું અને શું થયું તેનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. જો સુદર્શન તડાગ અને નહેરોનો ઉલ્લેખ રુદ્રદામા અને સ્કંદગુપ્તના શિલાલેખમાં પ્રાપ્ત ન થયો હોત, તો પ્રાચીન ભારતીય ઇજનેરીના આટલા મોટા પ્રદાનની બાબતમાં આપણે અચ્ચત જ રહ્યા હોત. આ શિલાલેખોથી જ આપણને પ્રાચીન ભારતના સિવિલ ઇજનેરીની પ્રતિભાનો ખ્યાલ આવે છે. એ તો આશ્ચર્ય છે કે આજે આપણે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક યુગની પ્રશંસા કરતાં ચાકતા નથી, છતાં આજના ઇજનેરીના બનાવેલા ડેમો તો ત્રીસ વર્ષ જેવા ટૂંકા ગાળા સુધી પણ કામ આપતા નથી, જ્યારે પ્રાચીન ભારતીય સિવિલ ઇજનેરી દ્વારા બનાવેલા “તડાગ” લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી કામ આપતા હતા. જો અલિલેખોમાં આવો ઉલ્લેખ ન હોત, તો ભારતની આટલી મોટી ઉપલબ્ધિ વિશે આપણે કંઈ પણ જાણી શકત નહીં.

અલિલેખવિદ્યા આપણને ધાર્મિક ઇતિહાસ જાણવામાં પણ મદદગાર બને છે. અશોકના ચોથા શિલાલેખ ઉપરથી, તે સમયના સમાજનું વિકૃત રૂપ અને તેમાં સુધારા કરવા સમ્રાટો દ્વારા થયેલા પ્રયત્નોનો ખ્યાલ આવે છે. સમાજમાં વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓમાં ધાર્મિક ભાવના તથા તેમનામાં અનુશાસન લાગવા માટેના પ્રયત્નોનું વર્ણન અશોકના પાંચમા અને નવમા શૈલલેખમાં છે. અશોકની ધર્મ-નિરપેક્ષતા તથા બધા ધર્મેતો આદર કરવો વગેરે વિશે માહિતી આપણને અગિયાર અને બારમા શૈલલેખમાં મળી આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ અશોકનો વ્યક્તિગત ધર્મ બૌદ્ધધર્મ માન્યો નથી, પરંતુ (વૈરાટ મધ્ય) શિલાલેખથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે તે બૌદ્ધ હતો અને તેણે પોતાના શિલાલેખોમાં ગૌતમ બુદ્ધના ધર્મેપદેશોનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે. દા. ત. નીચેની પંક્તિ ધ્યાનથી જોઈએ.

ए केचिमतै भगवता बुधेन भासिते सेवसे सुभासिते वा ।

આટલું જ નહીં, અશોકે પોતાના સમયમાં મળતા બૌદ્ધ ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

विनय समुक्कस (विनय समुत्कर्ष) (પ્રથમ ઉપદેશ મૃગદાવમાં આપેલો.)

अलियवसाणि (आर्यवासा) (આર્યોના ચરિત્રના નિયમો)

अनागतमयानि (अनागतमयानि) (બંજુત્તરનિકાય માં વર્ણિત અવિધ્વની સમસ્યાઓ)

मुनिगाथा (मुनिगाथा) (મુક્તિપાત નો અંશ)

मोनेयसुत (मोनेयसूत्रम्) (અંગુત્તર નિકાય નો અંશ)

उपतिसपह्न (उपतिष्य प्रश्न) (સૂત્રનિપાત) સારિપુત્રસૂત્ર

लाघुलोवाद (राहुलोवाद) રાહુલને આપેલ ઉપદેશ

मूलावाद (मूषावाद)

પોતાના ધર્મની ખ્યાતિમાં તેમનું સ્પષ્ટ કથન છે કે 'યં મયા સંઘે ઉપયિતે બાદ ચ મે પક્કે' ।^{૧૮}

મૌર્યો પછી ઉત્તર શુંગકાલના શિલાલેખો જોતાં જણાય છે કે ઈ. પૂ. બીજી સદીમાં ઉત્તર ભારતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રભાવ હતો. ધૌસુંડીના શિલાલેખોમાં સંકર્ષણ વાસુદેવની પૂજા, શિલાપ્રાકાર તથા નારાયણ-વાટિકા આદિનું વર્ણન આવે છે. તે શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. પૂ. બીજી સદી સુધી દેવી-દેવતાઓના મંદિરો બનાવવાનું પ્રચલન હતું નહીં, એકમાત્ર ચપ્પતરા ઉપર દેવ પ્રતિમાઓ સ્થાપવામાં આવતી અને તેની આસપાસ સુંદર બાગ-બગીચાઓ કરવામાં આવતા ઉપર જોયું તેમ યુનાની રાજદૂત હેલિયોદોર વૈષ્ણવ ધર્મથી એટલો પ્રભાવિત થયો કે તેણે પોતાનો યુનાની ધર્મ ત્યજી વૈષ્ણવ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. મૌર્યવંશના બહુ યુવ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે યુવ સ્થાપિત કરવા તથા હજારો ગાયોને દાનમાં આપવાની પ્રથા સાથે સાથે પ્રચલિત હતી. વૈદિકધર્મની આ પ્રથાનો ઉલ્લેખ તો વારુણ દ્વીપ (બૌર્નિયો)માં પણ મહારાજા મૂલવર્મ્માના શિલાલેખ ઉપરથી પ્રમાણિત થાય છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે ભારતની સીમા પાર કરીને પ્રચાર માટે માત્ર બૌદ્ધ ધર્મ જ ગયો ન હતો, પણ વૈદિક ધર્મનુયાયી પણ સુદૂર દેશો સુધી પ્રચાર માટે ગયા હતા. પ્રાયઃ બધા અભિલેખોના આંરંભમાં રાજાના આરાધ્ય દેવની પ્રાર્થના હોય છે. જેનાથી રાજાના વ્યક્તિગત ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. દા. ત. ગુપ્ત રાજા પરમભદ્રારક તો કહેવાતા જ હતા, પરંતુ સ્કંદગુપ્તના જૂનાગઢ શિલાલેખમાં વિષ્ણુ તથા લક્ષ્મીની ઉપાસના પણ કરવામાં આવી છે. સ્કંદગુપ્તના બિતરી સ્તંભલેખમાં કુમાર-ગુપ્તને પરમભાગવત કહ્યો છે. ગુપ્તો પછી યશોધર્મા આદિના શિલાલેખોમાં શિવની ઉપાસના છે. કાન્યકુબ્જેશ્વર મહારાજાધિરાજ ગોવિંદચંદ્રદેવે ગહડવાલને ગજપતિ, નરપતિ, રાજત્રપાધિપતિની સાથે પરમભાલેશ્વર પણ કહેવામાં આવ્યો છે. આ જ રીતે ચાહમાન નરેશ વિમલરાજ ૪ થાના શિલાલેખોમાં તેને શિવનો ઉપાસક બતાવાયો છે. અભિલેખો પરથી જણાય છે કે શૈવમતની સાથે વૈષ્ણવમત પણ પ્રચલિત રહ્યો હતો ઉદાહરણ તરીકે ભોજ પ્રતિહારનો જ્વાલિયર લેખ 'ઓમ્ નમો વિષ્ણવે' થી શરૂ થાય છે. શિવ તથા વિષ્ણુની સાથે સૂર્યની ઉપાસના પણ પ્રચલિત હતી. જેમકે હર્ષના બાંસખેડા અભિલેખમાં મહારાજા આદિત્યવર્માને પરમાદિત્યભક્ત કહ્યો છે.

અભિલેખો પરથી ગુપ્તકાળ પછી વિશેષતઃ ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભારતમાં થયેલી સામાજિક ઉન્નતિ-અવનતિનો ખ્યાલ આવે છે. ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે કનિષ્ક પછી બૌદ્ધ ધર્મ વિદેશી શાસકોનો ધર્મ થઈ પડ્યો, જેમને ભારતની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે કોઈ મમત્વ ન હતું. ઈ. સ. ની બીજી સદીના અંત સુધી નાગાઓ, ભારશિવ તથા વાકાટકોએ વૈદિક પુનરુત્થાનનો પાયો નાંખ્યો.

સામીપ્ય : ઓકટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૨૩

વારાણસીમાં ગંગા તટે મહારાજ ભવનાગે દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી, વૈદિક પરંપરાઓને પુનર્જીવિત કરી. ગુપ્તોએ વૈદિક પરંપરાની અભિવૃદ્ધિ તો કરી, પરંતુ હર્ષવર્ધનને લીધે જૌદોએ ફરીથી પાછા ભારતમાં પગ જમાવ્યો. પરિણામે દેશમાંથી વીરતા, ધીરતા તથા દેશ માટે અભિદાન આપવાની ભાવના જતી રહી, અને જ્યારે સિંધવિજય પછી અરબસેનાઓ મોટાભાગનો ઉત્તર દક્ષિણ ભારત ખૂંદી વળી ત્યારે ફરી એકવાર વૈદિક પરંપરાઓનું પુનરુત્થાન થયું અને પ્રતિહાર તથા ચાલુક્ય સમ્રાટોની તીક્ષ્ણ તલવારોના મારથી અરબોને ભારત વિજયની લાલસા છોડવી પડી. આ જ સમયમાં જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે ફરી વૈદિક સંસ્કારોનું પ્રણિધાન કર્યું. અનેક બ્રાહ્મણો વૈદિક પરંપરાઓના પ્રચાર માટે પોતપોતાના પ્રદેશો છોડી દૂર-દૂર જઈ ચડ્યા, અને ત્યાં વૈદિકધર્મનો પ્રચાર કરતાં કરતાં ત્યાં જ વસ્યા. આ રીતના આવાગમનનું પ્રમાણ આપણને અભિલેખોમાંથી જ મળે છે. ઉત્તર ભારતમાંથી જ નહીં, પણ ગુજરાતમાં પણ આ બાબતના અનેક અભિલેખ પ્રાપ્ત થયા છે, જેમાં વિદ્યા તથા વૈદિક કર્મકાંડોના પ્રચાર માટે ઉત્તર ભારતથી ગુજરાત આવેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ વૈદિક પરંપરાઓને પુનર્જીવિત કરી. અભિલેખોમાં બ્રાહ્મણોએ પોત-પોતાના ગોત્ર પ્રવર, શાખા, પ્રશાખા ઇત્યાદિનો સર્વ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બ્રાહ્મણો જ્યાં ગયા, ત્યાં પોતાની પરંપરાઓ સાથે લેતા ગયા અને ત્યાં જ સ્થાયી થયા. ગુજરાતમાં વસતા ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો અહીં વૈદિક સંસ્કૃતિના પ્રચાર માટે જ ઉત્તર ભારતમાંથી આવ્યા હતા. જેવી રીતે બ્રાહ્મણોએ પોતાને વશિષ્ઠ, ગૌતમ, કશ્યપ, ભરદ્વાજ જેવા ઋષિઓનાં સંતાનો બતાવ્યા અને પ્રાચીન ગુરુકુલ પ્રણાલીની જેમ વિદ્યાધ્યયન આદ્યું, તેમ ક્ષત્રિયોએ પણ પોતાને પ્રાચીન સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોના વંશજ તરીકે ઓળખાવવામાં ગર્વ અનુભવ્યો.

આમ લગભગ આઠમી શતાબ્દીમાંના આ પુનરુત્થાનની બાજુ માત્ર અભિલેખો ઉપરથી થાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સમયના પ્રારંભિક અભિલેખોમાં બ્રાહ્મણોના ગોત્ર પ્રવરોનો ઉલ્લેખ નથી. દા. ત. રણપ્રહના કલચુરિ સંવત ૩૯૧(ઈ. સ. ૬૪૧)ના સંખેડા દાનશાસનમાં આદિત્ય-શર્મા નામના બ્રાહ્મણને આપેલા દાનનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ બ્રાહ્મણના ગોત્ર-પ્રવરનો ઉલ્લેખ નથી. આ જ પ્રમાણે દદ્દ પ્રશાન્તરાગના ખેડા દાનશાસન(ક. સં. ૩૮૫-ઈ. સ. ૬૩૪)માં અથર્વવેદી બ્રાહ્મણને અકૂરેશ્વર વિષયમાં સ્થિત શિરીષપદ્રક ગામમાં ભૂમિદાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ બ્રાહ્મણના ગોત્ર પ્રવર આદિની ચર્ચા નથી. ત્રૈકૂટક નરેશ દહસેનના કલચુરિ સંવત ૨૦૭(ઈ. સ. ૪૫૭)ના પારડી દાનશાસન તથા જયલદ્દ ૪ થા(ક સં. ૪૮૬ ઈ. સ ૭૩૬)ના કાવી દાનશાસનમાં બ્રાહ્મણના ગોત્ર આદિનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ સાતમી શતાબ્દી પછીના લેખોમાં ભારદ્વાજ, પારાશર, શાણ્ડિલ્ય, ભાર્ગવ, વત્સ, કૌશિક, કૌડિન્ય કશ્યપ, ગાઝ્ય, સુનક, કૌત્સ, ગાલવ, કૌશલસ, પ્રાવાયણ, કૌણ્ડવ્ય, શાકરંદિ વગેરે ગોત્રોનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે. લેખમાં વર્ણવેલા બ્રહ્મચારીઓની આશ્વલાયન, કણ્વ વગેરે શાખાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ શિલાલેખોમાં ગુજરાતના અનેક ચતુર્વેદી બ્રહ્મચારીઓનો પણ ઉલ્લેખ છે. શિલાલેખોમાં ઉલ્લિખિત ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણો મથુરાથી આવ્યા હશે, જે કાળાંતરે અહીં વસ્યા છે. અહીં ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આમાં બધા પ્રાંતના બ્રાહ્મણો હતા, જે જુદા-જુદા પ્રદેશોના નિવાસી હતા. અવનિજનાશ્રય પુલકેશી ક. સં. ૪૯૦(ઈ. સ. ૭૩૯)ના નવસારી તામ્રપત્રમાં વત્સગોત્રીય દ્રવિડ બ્રાહ્મણ ગોવિંદજિને દાનમાં આપેલ પદ્રક(પારડી) નામના ગામનો ઉલ્લેખ છે. આ જ રીતે શીલાદિત્ય ૨ જના નવલખી દાન-પત્રમાં વત્સગોત્રીય તૈલંગ બ્રાહ્મણ બપ્પસ્વામીને મોણ્ડનક નામનું ગામ દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ બ્રાહ્મણો વાજસનેયી માધ્યન્દિન શાખાના હતા. આ રીતે અભિલેખો ઉપરથી અનેક બ્રાહ્મણોનું દૂર-દૂર થી આવવું અને ગુજરાતમાં સ્થાયી થવું તેમ જ તેમના વેદોના અધ્યયનની બાજુકારી થાય છે. આ

પ્રતિગ્રહીતાનું નામ ભટ્ટ ગોમ છે. તેના સ્થાન, ગોત્ર, વેદ અને પિતાની વિગત પહેલા પતરામાં લુપ્ત થઈ છે. પરંતુ આ ગોમ ધરસેન ૨ જના શક વર્ષ ૪૦૦ ના પહેલા દાનશાસનનો પ્રતિગ્રહીતા ભટ્ટ ગોવિંદ લાગે છે. તો એ દશપુર-વિનિર્ગત, કૌશિક-સગોત્ર, છંદોગ-સપ્તહયારી અને ભટ્ટ ઇસર(ધર્મિર)નો પુત્ર હોઈ શકે.

* * *

દાનપત્રમાં આવતા સ્થળ-નામોમાં ધરાય વિષયનું વડું મથક ધરાય એ સુરત જિલ્લાના કામરેજ તાલુકાના ધલા ગામ સાથે બંધ થયે છે.^૪ દાનમાં આપેલું ગામ વિકિદિલસ માંગરોળ તાલુકાના વાલેસા ગામ સાથે બંધ થયે છે.^૫ દેલ્લવદ્ર અને જીરકી અનુક્રમે કામરેજ તાલુકાનું દેલોદ અને જ્યોર હોવાનું જણાય છે.^૬ પૂર્વ સીમાએ આવેલું ગામ બરાબર વંચાતું નથી. સંભવતઃ તથરદો કે ટપરદો હોય તો એ જ તાલુકાના ટીંબા સાથે અંશતઃ બંધ થયે છે.^૭ માંગરોળ તાલુકામાં કીમ નદીના કાંઠે વેળાછા ગામ આવેલું છે. ત્યાંથી નાનો વોકગો નીકળીને કીમ નદીને મળતો હોય અને તે અહીં નેરાછ નદી તરીકે જણાવેલ હોય.^૮

દાનશાસનની મિતિ શક સં. ૪૦૦ ના ભાદ્રપદ માસની વદ ૭ ની છે. એ સમયે કાર્તિકાદિ વિક્રમ સંવતનું ૫૩૪ મું વર્ષ ચાલતું હતું. આ દિવસે અંગ્રેજ તારીખ ઈ. સ. ૪૭૮ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૫ મી આવે.

આ રાજનાં ૧૬ દાનશાસન વલ્લભી સંવત ૨૫૨(ઈ. સ. ૫૭૧) થી ૨૭૦(ઈ. સ. ૫૮૯)નાં મળ્યાં છે, જ્યારે એનું એક બનાવટી દાનશાસન શક વર્ષ ૪૦૦ ની વૈશાખ પૂર્ણિમાનું પ્રાપ્ત થયું છે.

ધરસેન ૨ જનાં ૧૬ દાનશાસનોમાં ભૂમિદાનને વિશે ત્રણ શ્લોક (ષષ્ઠિ વર્ષસહસ્રાણિઃ; પૂર્વદત્તા દ્વિજાતિમ્યોઃ અને बहुमिर्व्वसुधा भुक्ताઃ) આપેલા છે, જ્યારે એનાં શક વર્ષ ૪૦૦ નાં બંને દાન-શાસનોમાં ષષ્ઠિઃ, યાનીહ દત્તાનિઃ અને સ્વદત્તાં પરદત્તાં વાઃ એ ત્રણ શ્લોક આપવામાં આવ્યા છે.

આ રાજનાં વલ્લભી સં. ૨૫૨-૨૭૦ સુધીનાં બધાં દાનશાસનોમાં લેખક તરીકે સંધિવિગ્રહાધિકૃત સ્કંદભટ્ટનું નામ આવે છે, જ્યારે શક સંવતની મિતિના એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ ઓરિએન્ટાલ દાન-શાસનમાં^૯ અને પ્રસ્તુત દાનશાસનમાં સંધિવિગ્રહાધિકૃત રેવનું નામ આવે છે. અહીં તેને 'નારાયણસુત' કહ્યો છે, જ્યારે એ. સો. ઓ. દાનશાસનમાં તેને સંધિવિગ્રહાધિકૃત માધવસુત કહ્યો છે. સંધિવિગ્રહાધિકૃત રેવણાધિકૃત તરીકે રેવનું નામ ગુર્જર રાજ દદ્ ૨ જના કાવી તામ્રશાસન^{૧૦}(ક. સં. ૩૮૦-ઈ. સ. ૬૨૯ અને ક. સં. ૩૮૫-ઈ. સ. ૬૩૪) અને એના સંખેડ તામ્રશાસન^{૧૧}(ક. સં. ૩૯૨-ઈ. સ. ૬૪૨)-માં તેમજ ક. સં. ૩૯૯(ઈ. સ. ૬૪૮)નાં તામ્રપત્રોમાં^{૧૨} આવે છે. આ તામ્રપત્રોમાં એના પિતાના નામનો ઉલ્લેખ નથી, જ્યારે દદ્ ૨ જનાં બગુબરા તામ્રપત્રો^{૧૩}(શક વર્ષ ૪૧૫-ઈ. સ. ૪૯૩)માં સંધિવિગ્રહાધિકૃત તરીકે 'રેવાદિત્ય'નું નામ આવે છે. એમાં એને 'દામોદરસુત' કહ્યો છે, જ્યારે દદ્ ૨ જનાં ઇલાવ તામ્રપત્રો^{૧૪}(શક વર્ષ ૪૧૭-ઈ. સ. ૪૯૫)માં સંધિવિગ્રહાધિકૃત તરીકે 'રેવ' છે અને એને 'માધવ-સુત' કહ્યો છે. દદ્ ૨ જનાં ઉમેટા તામ્રપત્રો^{૧૫}(શક વર્ષ ૪૦૦-ઈ. સ. ૪૭૮)માં સંધિવિગ્રહાધિકૃત 'ગિલકસુત માધવ ભટ્ટ' છે.

આમ, ધરસેન ૨ જનાં શક સંવતવાળાં બંને દાનશાસનોમાં તેમજ દદ્ ૨ જનાં બે બનાવટી દાનશાસનોમાં એ રાજશાસનોના લેખક તરીકે સંધિવિગ્રહાધિકૃત રેવનું નામ આવે છે. શું આ આકસ્મિક હશે ? અલભત એ પૈકી ધરસેનના પહેલા બનાવટી દાનશાસન(શક વર્ષ ૪૦૦)નાં અને દદ્ ૨ જના બનાવટી દાનશાસન(શક વર્ષ ૪૧૭)નાં રેવને માધવસુત કહ્યો છે, જ્યારે ધરસેનના આ દાનશાસન(શક વર્ષ ૪૦૦)માં

સામીપ્ય : ઓકટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૨૯

રેવને નારાયણ-સુત અને દદના ખીજા બનાવટી દાનશાસન(શક વર્ષ ૪૧૫)માં દામોદર-સુત કહ્યો છે. શું આ સમયે 'રેવ' નામ આટલું લોકપ્રિય હશે તે આ ત્રણ રેવ લિન્ન લિન્ન હશે ? કે આ બધી વિગતો કપોલકલ્પિત હશે તે દરેક દાનશાસનમાં લેખકનું અને એના પિતાનું નામ ફાવે તેમ કલ્પી કઢાયું હશે ?

ધરસેન ૨ જાનાં વ. સં. ૨૫૨ થી ૨૭૦ નાં ૧૬ દાનશાસનોમાં દૂતકનું નામ આપેલું છે, જ્યારે એનાં શ. સં. ૪૦૦ નાં બંને દાનશાસનોમાં નથી દૂતકનું નામ આપેલું કે નથી એ સ્વમુખાશા હોવાનો ય ઉલ્લેખ કરેલો.

રાજના સ્વહસ્તમાં શક વર્ષ ૪૦૦ નાં બંને દાનશાસનોમાં રાજનું નામ 'શ્રી ધરસેનદેવ' જણાવ્યું છે પરંતુ તેની પહેલાં કોઈ રાજગિરુદ આપેલું નથી.

શ્રી મણિભાઈ ત્રિવેદીના જણાવ્યા મુજબ શ્રી ચક્રવર્તીએ આ દાનશાસનનો અભ્યાસ કરતાં એ બનાવટી હોવાનું ધાયું છે, પરંતુ શ્રી મણિભાઈએ એનાં કોઈ કારણ દર્શાવ્યાં નથી. આ લેખના પહેલા લેખકે 'પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત'માં પ્રકાશિત થયેલા ફોટોગ્રાફના આધારે લેખનો પાઠ તારવી આ મતનું સમર્થન કર્યું હતું, મુખ્યત્વે શક વર્ષ ૪૦૦ ની મિતિ, લેખક તરીકે રેવનું નામ અને રાજના સ્વહસ્તમાં ઉમેરાયેલા 'દેવ' નામાન્તના આધારે ૧૬.

મૈત્રક વંશના રાજ ધરસેન ૨ જાનાં ૧૬ દાનશાસન વલ્લભી સંવત ૨૫૨ થી ૨૭૦ ની મિતિ ધરાવે છે, તે એ મિતિઓ ઈ. સ. ૫૭૧ થી ૫૮૯ ની છે. આ રાજનું એક દાનશાસન શક વર્ષ ૪૦૦ ની વૈશાખ પૌર્ણમાસીનું મળ્યું છે. એનું પ્રાપ્તિસ્થાન તોંધાયું નથી, પરંતુ એ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બોમ્બેના સંગ્રહમાં રહેલું છે. એનાં બંને પતરાં ઉપલબ્ધ છે તે કો. બૂલરે એને સંપાદિત કર્યું છે. વંશાવળી, નામાન્ત, રાજમુદ્રા, અમુક શબ્દપ્રયોગો, શક વર્ષ ૪૦૦ ની મિતિ, લેખકનું નામ છત્યાદિ અનેક અસંગતિઓના આધારે સંપાદકે એ દાનશાસનને બનાવટી ઠરાવ્યું છે. ૧૭

પ્રસ્તુત દાનશાસનનું માત્ર ખીજું પતરું ઉપલબ્ધ છે. આથી એના પહેલા પતરામાંની અસંગતિઓ જાણવા મળી નથી. પરંતુ ખીજા પતરામાંનું લખાણ ધરસેન ૨ જાના પ્રકાશિત બનાવટી દાનશાસનના લખાણ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. આ દાનશાસન પણ શક વર્ષ ૪૦૦ નું હોવાનું જણાવાયું છે. વલ્લભીના મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં હંમેશાં વલ્લભી સંવત જ પ્રયોજાયો છે, શક સંવત માત્ર આ રાજના પ્રકાશિત બનાવટી દાનશાસનમાં જ પ્રયોજાયેલો. વળી આ રાજનાં દાનશાસન ઈ. સ. ૫૭૧-૫૮૯ નાં મળ્યાં છે, જ્યારે શક સંવત ૪૦૦ ની મિતિઓ તો ઈ. સ. ૪૭૮ માં પડે છે. આ સમયે તો વલ્લભીમાં મૈત્રક વંશના સ્થાપક સેનાપતિ ભટાર્ક રાજ્ય કરતા હતા, જ્યારે ધરસેન ૨ જો તો એ વંશમાં ચોથી પેઢીએ થયેલો સાતમો રાજ છે. આથી શ. સ. ૪૦૦ માં એ રાજ્ય કરતો હોય એ લેશ માત્ર સંભવિત નથી. બનાવટ કરનારે શક સં. ૪૦૦ ને બદલે શ. સં. ૫૦૦ નું વર્ષ આપ્યું હોત, તો બંધ બેસત. વળી દાનશાસનની મિતિ મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં લેખને અંતે અપાતી તે એમાં વર્ષ તથા તિથિની સંખ્યા અંકોમાં આપવામાં આવતી, જ્યારે ધરસેનનાં શક સં. ૪૦૦ નાં બંને દાનશાસનોમાં મિતિ લેખના મુખ્ય ભાગની અંદર આપી છે તે એમાં વર્ષ તથા તિથિની સંખ્યા પણ શબ્દોમાં આપેલી છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ પ્રથા અનુમૈત્રકકાલીન રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં પ્રયોજાઈ છે.

ધરસેન ૨ જાનાં દાનશાસન(વ. સં. ૨૫૨-૨૭૦) સ્કંદભટ નામે સંધિવિગ્રહાધિકૃતે લખેલાં છે, જ્યારે એનાં શક વર્ષ ૪૦૦ નાં બંને દાનશાસન રેવ નામે સંધિવિગ્રહાધિકૃતે લખેલાં હોવાનું જણાવ્યું છે. ગુર્જર વંશના દદ ૨ જાનાં શક વર્ષ ૪૧૫ અને ૪૧૭ નાં દાનશાસનોમાં પણ લેખક તરીકે રેવનું નામ આવે છે. આ પૈકીનાં ત્રણ દાનશાસન બનાવટી હોવાનું માલુમ પડ્યું છે. ઉપર ૧૩૦]

[સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮

નોંખ્યા મુજબ આ રેવના પિતાનું નામ પણુ લિત-લિત છે. શક સંવતવાળાં આ બધાં બનાવટી દાન-શાસનો લખનારે રેવનું નામ ગુર્જર વંશના રાજા દદ્દ ૨ જનાં પ્રમાણિત દાનશાસનોમાં આપેલી વિગતમાંથી લીધું લાગે છે. ક. સં. ૩૮૦, ૩૮૫ અને ૩૯૨(ઈ. સ. ૬૨૯, ૬૩૪ અને ૬૪૨)નાં એ દાનશાસનોમાં^{૧૮} રેવને સંધિવિગ્રહાધિકૃત કહ્યો છે, પણુ એના પિતાનું નામ જણાવ્યું નથી.

આ રાજાનાં શક વર્ષ ૪૦૦ નાં બંને દાનશાસનોમાં રાજાના સ્વહસ્ત 'શ્રી ધરસેનદેવ'ના નામે આપેલા છે, જ્યારે એના વલ્લી સંવતવાળા ૧૬ દાનશાસનોમાં એ 'મહારાજ શ્રી ધરસેન' નું નામ ધરાવે છે. મૈત્રક વંશના દાનશાસનોમાં રાજાના નામના અંતે 'દેવ' શબ્દનો ઉમેરો ધરસેન ૨ જના આઠમા ઉત્તરાધિકારી શીલાદિત્ય ૩ જ(લગ ઈ. સ. ૬૬૦-૬૮૫)ના સમયથી શરૂ થયો છે. દક્ષિણ ગુજરાતનાં રાજ્યોમાં મૈત્રકકાલના ગુર્જર રાજ્યનાં દાનશાસનોમાં ય રાજાના નામમાં 'દેવ' નામાન્ત દેખા દેતો નથી, જ્યારે અનુમૈત્રકકાલીન રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનાં દાનશાસનોમાં રાજાના નામના અંતે 'દેવ' શબ્દ હંમેશાં દેખા દે છે. આ ત્રણેય મુદ્દાઓ પરથી પ્રસ્તુત દાનશાસન ધરસેન ૨ જના શક વર્ષ ૪૦૦ ના પહેલા દાનશાસનની જેમ તથા નાંદીપુરીના ગુર્જર રાજા દદ્દ ૨ જનાં શક વર્ષ ૪૦૦-૪૧૭ નાં દાનશાસનોની જેમ બનાવટી હોવાનું સારી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ મુદ્દાઓ ઉપરાંત બીજા કેટલાક મુદ્દા પણુ આ અનુમાનને સમર્થન આપે છે.

પ્રસ્તુત દાનશાસનનું પહેલું પત્રું મળ્યું હોત, તો ધરસેન ૨ જના શક સં. ૪૦૦ ના પહેલા દાનશાસનની જેમ એમાં પણુ વંશાવળીની ગરબડ જોવા મળી હોત. સંબોધિત અધિકારીઓના હોદ્દાઓ પણુ મૈત્રક રાજ્યને બદલે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યને અનુલક્ષીને અપાયા હોત. વળી પ્રતિગ્રહીતાના સ્થાન, ગોત્ર, વેદ અને પિતાની એવી વિગત પણુ મળી હોત. આ તામ્રપત્ર સાથે રાજમુદ્રાની છાપ મળી હોત, તો તેમાં પણુ એવી જ અસંગતિ જોવા મળત.

ધરસેન ૨ જનાં શ. સં. ૪૦૦ નાં બંને દાનશાસનોમાં તેમજ દદ્દ ૨ જનાં શ. સં. ૪૦૦-૪૧૭ નાં ત્રણેય દાનશાસનોમાં પ્રતિગ્રહીતાના નામમાં ચતુર્થીનો પ્રત્યય ઉમેરવો રહી ગયો છે.

દાનશાસનમાં મુખ્ય હકીકત પછી આવતા અનેક શબ્દ પ્રયોગો પણુ રાષ્ટ્રકૂટ દાનશાસનોના અનુકરણની ચાડી ખાય છે, જેમ કે ચતુરાષાઠનવિશુદ્ધ, પુત્ર પૌત્રાન્વયક્રમોપભોગયઃ, અમ્યન્તરસિદ્ધયા, બિન્દૂ(વિલુ ?)લ્લેલાન્યનિત્યાન્યશ્ચર્યાણિ તૃણામ્લગ્નજલબિન્દુચ્ચલં ચ જીવિતમાકલય્ય સ્વદાયનિર્વિશેષઃ, યશ્ચાજ્ઞાનતિમિરાત્મતિરાચ્છિદ્યાત્ ઇત્યાદિ. વળી, વ્યાસના શ્લોકોમાં પણુ પૂર્વદત્તાં દ્વિજાતિમ્યો યત્નાદ્રક્ષ યુષ્ઠિઠર । ને બદલે સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યત્નાદ્રક્ષ નરાધિપ । એવો પાઠ પણુ રાષ્ટ્રકૂટોનાં દાનશાસનોમાં પ્રયોજાયો છે. આમાંના કેટલાક શબ્દપ્રયોગ મૈત્રકકાલીન ગુર્જરોનાં દાનશાસનોમાં પણુ પ્રયોજાતા, પરંતુ બીજા કેટલાક શબ્દપ્રયોગ તેમજ દાનને લગતા મુખ્ય લખાણની અંદર સંવતમાં અપાતી મિતિ કેવળ રાષ્ટ્રકૂટોનાં દાનશાસનોમાં જ આપેલ છે.

પ્રસ્તુત દાનશાસનના અક્ષરોના મરોડોને મૈત્રકો, ગુર્જરો અને રાષ્ટ્રકૂટોનાં દાનશાસનોના અક્ષરોના મરોડો સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડે છે કે (૧) ન, પ, બ, મ, મ, ર, વ, જ, ષ અને સ જેવા અક્ષરોના મરોડ ત્રણેય રાજવંશોનાં દાનશાસનોમાં લગભગ સરખા છે, (૨) ઙ, જ, લ અને હ ના મરોડ માત્ર ગુર્જરો અને રાષ્ટ્રકૂટોનાં આરંભિક દાનશાસનોમાંના મરોડો સાથે મળતા આવે છે, (૩) ળ, ગ, છ, જ અને ક ના મરોડ માત્ર રાષ્ટ્રકૂટોનાં દાનશાસનોમાંના મરોડો સાથે સામ્ય ધરાવે છે ને તે પણુ રાષ્ટ્રકૂટ શાસનમાં પૂર્વાધિમાં પ્રયોજાયેલ દક્ષિણી શૈલીના મરોડો સાથે અને (૪)

સામીપ્ય : ઓકટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૭૧

ક, ઘ, જ, ટ, ત અને ઢ જેવા થોડા અક્ષરોના મરોડ રાષ્ટ્રકૂટ શાસનના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રયોજાયેલ ઉત્તરી શૈલીના મરોડ સાથે વધુ મળતા આવે છે. આમ લિપિવિદ્યાનની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ તપાસતાં પ્રસ્તુત દાનશાસનની લિપિ રાષ્ટ્રકૂટ વંશનાં દાનશાસનોમાંની દક્ષિણી શૈલીની લિપિ સાથે સહુથી વધુ સામ્ય ધરાવે છે. આ શૈલીની લિપિ દક્ષિણ ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં આઠમી સદીના અંતિમ ચરણ તથા નવમી સદીના પ્રથમ ચરણ દરમ્યાન પ્રચલિત હતી.^{૧૯}

આ બધા મુદ્દાઓ લક્ષમાં લેતાં વલ્લભીના મૈત્રક રાજ ધરસેન રજને આરોપિત આ દાન-શાસનની બનાવટ રાષ્ટ્રકૂટ દાનશાસનોના આધારે ઈ. સ. ૭૮૮-૮૨૫ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં થઈ લાગે છે. ધરસેન રજના વાસ્તવિક રાજ્યકાલને ત્યારે બે-અઢી સૈકા વ્યતીત થઈ ગયા હતા. અલબત્ત આ બનાવટ કરનારની ઉપર દક્ષિણ ગુજરાતનાં મૈત્રકકાલીન ગુર્જર દાનશાસનોની ય થોડીક અસર વરતાય છે, જેમ કે સંધિવિગ્રહાધિકૃત રેવના નામમાં તથા દાનશાસનના કેટલાક શબ્દપ્રયોગોમાં. ગમે તેમ, ભટ્ટ ગોમના વંશજને લાભ અપાવાય તે રીતે આ બનાવટ ઈ. સ. ૮૦૦ ના અરસામાં બસો-અઢીસો વર્ષ પર થઈ ગયેલા મૈત્રક રાજ ધરસેન રજના નામે થઈ હોવાનું સ્પષ્ટ છે. આ રાજને આરોપિત શક વર્ષ ૪૦૦ નાં દાનશાસનો પરથી માલૂમ પડે છે કે મૈત્રક વંશના રાજાઓની સત્તા પ્રાયઃ ધરસેન રજના સમયમાં નહિ, તો તે પછી શીલાદિત્ય ૧^મ લાના સમયમાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં સહ્ય પ્રદેશમાં આવેલા કન્નારગ્રામ વિષય તથા ધરાય વિષય પર પ્રસરી હોવી જોઈએ.

ધરસેન રજનાં બે અને દહ રજનાં ત્રણ બનાવટી દાનશાસનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતાં એ સર્વમાં કેટલાક શબ્દપ્રયોગો તથા કેટલીક અસંગતિઓ સમાન હોવાનું માલૂમ પડે છે, જેમ કે પ્રતિગ્રહીતાના નામમાં ચતુર્થીના પ્રત્યયનો લોપ, યજ્ઞાજ્ઞાનતિમિરાવૃત્તમતિઃ, સ્વદત્તાં પરદત્તાં વાળો શ્લોકાર્ધ અને એમાં અંતિમ શબ્દમાં સંબોધનને બદલે પ્રથમાનો અશુદ્ધ પ્રયોગ. આ પરથી કાન્યકુબ્જ, અહિચ્છત્ર અને દશપુર જેવાં સ્થળોના અમુક બ્રાહ્મણોના વંશજોએ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યકાલના આરંભમાં ભૂતપૂર્વ મૈત્રક રાજ ધરસેન રજના તથા ગુર્જર રાજ દહ રજના નામે ભૂમિદાનને લગતાં બનાવટી રાજશાસનો તૈયાર કરાવવાની પ્રવૃત્તિ આદરી લાગે છે. અલબત્ત એમાં અતીત રાજવંશોના દાનશાસનોનું અનુકરણ કરવામાં ઘણી હોશિયારી અજમાવી હોવા છતાં એમાં સ્વાભાવિક રીતે કેટલીક એવી અસંગતિઓ આવી ગઈ છે કે જે અભ્યાસીઓ સમક્ષ આ બનાવટ છતી કરી દે છે.

પાદટીપ

૧. મણિભાઈ દિવેદી, 'પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત,' નવસારી, ૧૯૪૦, પૃ. ૧૯૪-૯૫
૨. તામ્રપત્રનું માપ, વજન, અક્ષરોનું કદ વગેરે વિગતો અંગેની માહિતી પૂરી પાડવા બદલ અમે પ્રા. ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી(સુરત)ના આભારી છીએ.
૩. શ્રી દિવેદીએ જણાવ્યા મુજબ શ્રી ચક્રવર્તીએ પૂર્વે આવેલા ગામનું નામ ટમ, દક્ષિણે આવેલા ગામનું નામ જીરૂક. પશ્ચિમે આવેલા ગામનું નામ દેલવદ્ર અને ઉત્તરે આવેલી નદીનું નામ નેરાછ વચ્ચેનું (પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ. ૧૯૫).
૪. મણિભાઈ દિવેદી, ઉપયુક્ત, પૃ. ૧૯૫
૫. શ્રી દિવેદીએ વિકિલ્લિસ માંડવી તાલુકાનું વીરપુર હોવાનું ધારેલું (એજન, પૃ. ૧૯૫).
૬. એજન, પૃ. ૧૯૫

બ્રાહ્મણોનાં નામ દેવસ્વામી, ધનપતિ, મહહ, આખણ્ડલમિત્ર, અદિતિશમ્ભર્ણુ તથા દત્તસ્વામી જણાવેલા છે. આ બ્રાહ્મણો દશપુર(મંદસોર, મધ્યપ્રદેશ), નવગ્રામ(નૌગરવા) દ્વીપ, જંબૂસર, ખેટક આહારમાં કાસર ગ્રામ ઉપપલેટ (ઉપલેટા) વગેરેના નિવાસી હતા.

સામાજિક ઇતિહાસની સાથે સાથે આપણને અભિલેખોમાંથી વ્યાપાર તથા સાથેના માર્ગોની પણ જાણકારી થાય છે. વૈદિકકાલથી જ વ્યાપારીવર્ગ વ્યાપાર કરવા માટે દૂર દૂર સુધી જતા. સંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ સાહિત્યમાં આ માટેના અનેક પ્રમાણો મળે છે. આ સિવાય અભિલેખો ઉપરથી પણ આ બાબતમાં ઘણા પ્રકાશ પડે છે. મહારાજધિરાજ તોરમાણના રાજ્ય કાળના ત્રીજા વર્ષના એક શિલાલેખમાં વ્યાપારીઓના એક સંઘે જયસ્વામીના મંદિરમાં ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્યવાળા ચરુ વગેરે તથા મંદિરના સમાર કામ માટે આપેલા દાનનો ઉલ્લેખ છે. આ લેખમાં અનેક વ્યાપારીઓનાં નામો પણ આપેલા છે. તથા બહારથી આવનારા યાત્રીઓ અને વ્યાપારીઓ માટે ગોળ, મીઠું, કાપડ, અનાજ વગેરેની વ્યવસ્થાનો પણ ઉલ્લેખ છે. આટલું જ નહીં માંદા યાત્રાળુઓ તથા ખીજી રીતે અસ્વસ્થ અનેલી વ્યક્તિઓની સેવા માટે દવાની પણ વ્યવસ્થા કરાઈ છે.

અભિલેખોમાં ઘણી શ્રેણીઓનાં નામ આવે છે. એમાં અક્ષયનીવિ(જમા કરેલ રકમના વ્યાજ)માંથી ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. દા. ત., હુવિષ્કના મથુરા શિલાલેખમાં હુવિષ્કના આધીન ખરાસલેર તથા વકનના શાસકે ભૂખ્યા નિર્ધન તથા યાત્રાળુઓના ભોજનની વ્યવસ્થા કર્યાની માહિતી મળે છે. આ કામ માટે વકનના શાસકેએ દાળ તથા ચોખા આપનારાઓની શ્રેણીમાં ૧૦૦૦ પુરાણ જમા કર્યા હતા. આ જ રીતે અભિલેખો દ્વારા આપણને અનેક શ્રેણીઓનો પરિચય પણ મળી રહે છે અને એથી પ્રાચીન ભારતની ખેંક જેવી વ્યવસ્થાનો પણ ખ્યાલ આવે છે, જેમાં વ્યાપારી કે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ પોતાનું ધન જમા કરાવે અને તેનાં નિર્ધારિત વ્યાજમાંથી પ્રાપ્ત થતા ધનમાંથી મંદિરો માટે ધૂપદીપ, નૈવેદ્ય વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી. પ્રાચીનકાળમાં જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર જુદી જુદી રીતે વ્યાજ ગણવામાં આવતું. સોના, ચાંદી વગેરે ઉપર વ્યાજનો દર વધુ જાણ્યો હતો. કોઈ અભિલેખોમાં અનેક પ્રકારના ખાદ્યાન્નના ઉલ્લેખો પરથી તત્કાલીન જનજીવન ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે. હુવિષ્કના મથુરા શિલાલેખમાં સક્તુ(સત્ત)નો ઉલ્લેખ છે. સત્તુ જવ, ધઉં અને મકાઈને શેષ્ટી તથા દળીને બનાવવામાં આવતો. આ લોટને પાણીમાં મીઠા-મરચા અથવા ખાંડ સાથે ઓગાળીને ખાવામાં આવતો. હુવિષ્કના મથુરા લેખમાં મીઠું-મરચું તથા હરિત કલાપક(તાજું લીલું શાક) સંભવતઃ તુવેરની સાથે ખાવાનો ઉલ્લેખ છે. ‘વર્ણક સમુચ્ચય’ વગેરે ગ્રંથોમાં તો આનું વર્ણન છે જ, પણ અભિલેખોમાં આવા ઉલ્લેખો મળે છે, જે નોંધનીય છે.

આ રીતે પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનું જ્ઞાન અભિલેખવિદ્યા વગર અપૂર્ણ છે. ભારતના અનેક વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સ્નાતકોત્તર કક્ષાઓમાં આ અભિલેખવિદ્યાના અધ્યયનની વ્યવસ્થા છે. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે અભિલેખોનું અધ્યયન કરતી વેળાએ વર્ણ્ય વિષયનું વિશ્લેષણ જરૂર કરવું જોઈએ. ઘણી જગાએ પ્રશસ્તિકારો પોતાના આશ્રયદાતાની ખોટી કે વધુ પડતી પ્રશંસા કરવાનું ચૂકતા નથી. પણ જે ઇતિહાસની કસોટીમાં ખરા નથી જીત્યાં તેવા ઘણા અભિલેખોમાં વિવિધ નરેશોના પરાજયને ઘણી ચાલાકીથી છૂપાવીને અતિશયોક્તિપૂર્ણ ખોટી-ખોટી પ્રશંસા પણ કરાય છે. આથી અભિલેખોનું વર્ણન સૂક્ષ્મ અભ્યાસ વગર પૂર્ણતઃ સાચું માનવું જોઈએ નહીં અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી તેની સત્યતા શોધવી જોઈએ. અનેક અભિલેખોમાં પૌરાણિક આખ્યાનોની એટલી પ્રચુરતા હોય છે કે જેથી ઐતિહાસિક તથ્ય જ હુપ્ત થઈ જાય છે અને વિદ્યાર્થી ભ્રમમાં રહે છે. આવા વર્ણનની સત્યતા

બાણુવા માટે પુરાણોની શૈલી તથા વર્ણ વિષયનું વિશદ અધ્યયન જરૂરી છે. જેથી વર્ણ વિષયની સત્યતા સુધી પહોંચી શકાય.

અભિલેખોના અધ્યયન માટે તે સમયની લિપિનું જ્ઞાન પણ અત્યંત જરૂરી છે. પ્રાચીન અભિલેખો બ્રાહ્મી, કુટિલ, અથવા જૂની દેવનાગરીમાં લખેલા હોય છે. પંચમ વગેરે પ્રદેશોના પ્રાચીન લેખો ખરેખરી લિપિમાં છે. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં હજુ સુધી લિપિઓના અધ્યયનની યોગ્ય વ્યવસ્થા નથી. અભિલેખોની ભાષા પ્રાકૃત અથવા સંસ્કૃત હોય છે. સંયોગની વાત તો એ છે કે ઘણા બધા ઇતિહાસ-વિદોને સંસ્કૃત આવડતું નથી અને સંસ્કૃતજ્ઞોને ઇતિહાસનું જ્ઞાન નથી હોતું. પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજે આ(અભિલેખ) શાસ્ત્રની ઉન્નતિ પ્રાયઃ અટકી ગઈ છે. પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના વિદ્વાનોને પ્રાચીન લિપિઓ અને ભાષાઓનું જ્ઞાન મળી રહે તેવી સુવિધા પૂરી પાડવી જોઈએ. આજે પ્રાચીન લિપિઓ સારી રીતે ઉકેલી શકે તેવા ગણ્યા ગાંઠ્યા વિદ્વાનો છે. આ વિદ્વાનો અધ્યયનની યોગ્ય વ્યવસ્થા નથી. આ વિદ્વાનો ઉત્કર્ષ માટે સક્રિય થઈ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સરકારે યોગ્ય સુવિધાઓ પૂરી પાડવી જોઈએ. નહીં તો ધીરે ધીરે આ વિદ્યા અમુક વ્યક્તિ પૂરતી સીમિત થઈ જશે અને અધિકાંશ સમાજ તેનાથી અનભિજ્ઞ જ રહેશે.

પાદટીપ

૧. H. M. Elliot, *History of India*, Vol. III, London, 1871, pp. 350 ff; ગૌ. હી. ઓક્ષા, ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા (માપ્રાલિ.) દિલ્લી, ૧૯૧૮, પૃ ૩૭; R. B Pandey, *Indian Palaeography*, Varanasi, 1957, p. 59
૨. ગૌ. હી. ઓક્ષા, ઉપર્યુક્ત, પૃ ૩૮
૩. *Asiatic Researches* (1788), Vol. I, pp. 131 ff; *Epigraphia Indica*, Vol. II. (Delhi, reprint), 1970, pp. 160 ff; માપ્રાલિ., પૃ. ૩૮
૪. *Indian Antiquary*, Vol. XIX (July, 1890), Bombay, pp. 215 ff.
૫. માપ્રાલિ., પૃ. ૩૮
૬. એજન, પૃ. ૩૮-૩૯
૭. D. C. Sircar, *Select Inscriptions (SI.)*, Calcutta, 1942, Book I, nos. 6-19 & 24-30
૮. *Ibid.*, nos. 20-21 & 33-33
૯. *Ibid.*, Book I, no. 46., Book II, nos. 1, 14, 20, 43, 44, 94 & 104
૧૦. *Ibid.*, Book II, no. 2
૧૧. *Ibid.*, Book II, no. 67; Book III, no. 25
૧૨. *Ibid.*, Book III, no. 9
૧૩. *Ibid.*, Book III, no. 21
૧૪. *Ibid.*, no. 35
૧૫. ગિ. વ. આચાર્ય, (સં:), 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખ', ભા. ૨ મુંબઈ, ૧૯૩૫, નં. ૧૫૫, ૨૦૪
૧૬. એજન, નં. ૧૪૭
૧૭. એજન, ભા. ૧, મુંબઈ, ૧૯૩૩, લેખ ૨ થી ૫; *Journal of Ancient History*, Vol. II, Calcutta, 1968-69, pp. 104 ff.
૧૮. D. C. Sircar, *op. cit.*, Book I, no. 22

મૈત્રક રાજા ધરસેન ર જાનું સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મ્યુઝિયમ, સુરત તામ્રપત્ર, શક સંવત ૪૦૦

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી *
ભારતી શૈલત +

વલ્લભીના મૈત્રક રાજા ધરસેન ર જાના નામના દાનશાસનનું બીજું પતરું વાંસદા રાજ્યના એક ગામમાં એક રાનીપરજ ખેડૂતને જમીન ખેડતાં ઉપલબ્ધ થયેલું; એનું પહેલું પતરું મળ્યું નથી. બીજું પતરું એની પાસેથી નવસારીના શ્રી મણિભાઈ દિવેદીને મળેલું. એમણે પછી એ પતરું કલકત્તાના ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમના શ્રી ચક્રવર્તીને મોકલેલું. શ્રી ચક્રવર્તીના વાચન પરથી શ્રી દિવેદીએ પતરામાંની વિગતો અંગેની નોંધ તેમજ પતરાનો ફોટોગ્રાફ એમના ‘પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત’ પુસ્તકમાં રજૂ કર્યો છે.^૧ આ પતરું વર્ષોથી સુરતના સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મ્યુઝિયમમાં રખાયું છે. લેખકોને આ તામ્રપત્રનો ફોટોગ્રાફ અને એનું રબિંગ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મ્યુઝિયમ, સુરત પાસેથી મળ્યાં છે. દાનશાસનનું આ પતરું વાંચી એનું લિખ્યંતર સાથેનું વિવેચન પતરાના ફોટા સાથે (ચિત્ર-૧) અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. દાનશાસનના ફોટોગ્રાફ અને રબિંગ પૂરાં પાડવા બદલ અમે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મ્યુઝિયમ, સુરતના આભારી છીએ. ડૉ. પ્ર. ચિ. પરીખે સુરતની મુલાકાત દરમિયાન આ તામ્રપત્રમાંના કેટલાક સંદિગ્ધ શબ્દો જાતે જોઈ તેનો પાઠ સૂચવ્યો તે માટે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

દાનશાસનના આ બીજા પતરાનું માપ ૨૬.૫ સે.મી. x ૧૭ સે.મી. છે. એના લખાણવાળા ભાગનું માપ ૨૫.૫ સે.મી. x ૧૬.૫ સે.મી. છે. પતરાની કિનારી ચારે બાજુથી ઉપસાવેલી છે. ઉપરના ભાગમાં કિનારીની નીચે કડી માટે બે ગોળ કાણાં છે. પતરાનું વજન ૯૫૦ ગ્રામ છે. આ પતરા ઉપર કુલ ૧૫ પંક્તિ કોતરેલી છે. દરેક પંક્તિમાં અક્ષરોની સંખ્યા ૪૫ થી ૪૬ ની છે. અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૧ સે.મી. x ૦.૫ સે.મી. છે.^૨

દાનશાસનનું લખાણ અનુ.મૈત્રકકાલની પશ્ચિમી શૈલીની બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલું છે. લેખમાંના અક્ષરવિન્યાસની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે :

૧. સંયુક્ત વ્યંજનોમાં ૨ પછી આવતા વ્યંજનને એવગવવાનું વૈકલ્પિક વલણ; જેમ કે પૂર્વતઃ (પં. ૨), ° કર્ણિવ (પં. ૪), ° વર્જ્જ ° (પં. ૫), ° મિર્મ્મહા ° (પં. ૧૦), ધર્મ્મર્થ (પં. ૧૨);
૨. અનુસ્વારના સ્થાને કેટલીક વાર અનુનાસિકનો પ્રયોગ, જેમકે ° પચ્ચ ° (પં. ૧); સોદ્રજ્જ (પં. ૩), ° માચ્ચદ્રા ° (પં. ૪), વિન્દુ ° (પં. ૮), ° ચચ્ચલ ° (પં. ૮), ° ચાનુમન્તા (પં. ૧૨);
૩. વાક્ય કે પંક્તિના અંતે મ ને બદલે અનુસ્વારનો અશુદ્ધ પ્રયોગ, જેમ કે ચોક્ત (પં. ૯), ફલં (પં. ૧૦), ° પાલનં (પં. ૧૪);

* માનાઈ અધ્યાપક, ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

+ રીડર, ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૨૭

૪. એ અને ઓ પછી અવગ્રહના ચિહ્નનો અભાવ(પં. ૭, ૯, ૧૬); શ્લોકાર્ધ તથા શ્લોકના અંતે તથા વાક્યોના અંતે વિરામચિહ્નનો અભાવ (પં. ૯, ૧૪, ૧૫);

૫. લઢિયાએ લખાણમાં સરતચૂકથી કેટલીક ભૂલો કરી છે, જેમકે પં. ૧ માં ગોમાય ને બદલે ગોમ; પં. ૨, ૩, ૫ વગેરેમાં વિસર્ગ સંધિનો લોપ; પં. ૪ વગેરેમાં લિંગદોષ, પં. ૪, ૫ માં વિસર્ગનો લોપ અને પં. ૪, ૭, ૮, ૧૦, ૧૨-૧૫ માં બીજી કેટલીક પ્રકીર્ણ અશુદ્ધિઓ.

દાનશાસન સંસ્કૃત લખાણમાં લખેલું છે. પુરાણોક્ત શ્લોકો સિવાય બાકીનો બધો ભાગ ગદ્યમાં છે.

પ્રસ્તુત દાનશાસન ભૂમિદાનને લગતું છે. દાનશાસનનું પ્રથમ પત્રું ઉપવ્રજધ નહીં હોવાથી શાસનસ્થળનું નામ તેમ જ મૈત્રક વંશ અને દાતાના પુરોગામી રાજાઓની વંશાવળી તથા પ્રતિગ્રહીતાનાં સ્થાન, ગોત્ર, વેદ અને પિતાને લગતી વિગતોનો ભાગ લુપ્ત થયો છે. બીજા પત્રાનો આરંભ તસ્ય સુન્ મદ્ ગોમ એ વાક્યોશ્ચથી થાય છે.

લટ્ ગોમ એ પ્રતિગ્રહીતા બ્રાહ્મણનું કામ છે. દેય(દાનમાં આપેલું) ગામ ઘરાય વિષયમાં આવેલું વિકિલ્લસ છે. આ ગામની પૂર્વે તથા રદો ગામ, દક્ષિણે જુકી ગામ, પશ્ચિમે દેલ્લવદ્ર ગામ અને ઉત્તરે નેરાછ નદી આવેલાં છે (પં. ૧-૩).

આ ભૂમિ ઉદ્રંગ(જમીનદાર પાસેથી વસૂલ કરાતું સામટું મહેસૂલ), ઉપરિકર(જમીન પર માલિકી હક ન ધરાવતા ખેડૂતો પર નાંખેલો કર), ધાન્યહિરણ્યાદેય(ધાન્ય અથવા હિરણ્યના રૂપમાં લેવાતું મહેસૂલ), ઉપદામાનવિઙિ(જરૂર પડતાં વેડ કરાવવાનો હક) સહિત આપવામાં આવી છે (પં. ૩-૪). એમાં સર્વ રાજકીયોને હસ્તક્ષેપ કરવાની મનાઈ હતી. આ ભૂમિદાન ચંદ્ર, સૂર્ય, સાગર, પૃથ્વી, નદી, પર્વત ટકે ત્યાં સુધીનું અર્થાત્ શાશ્વતકાલીન છે. પુત્રપૌત્રાદિકને એના ભોગવટાનો હક હતો (પં. ૪-૫).

એમાં જણાવેલું દાન શક સંવત ૪૦૦ ના ભાદ્રપદ માસની કૃષ્ણ સપ્તમીએ જલ મૂકીને અપાયેલું છે (પં. ૬). ‘બ્રહ્મદાયની રૂએ એને પ્રતિગ્રહીતા ભોગવે, ખેડે, ખેડાવે કે બીજાને આપે તેમાં અંતરાય કરવો નહીં’ (પં. ૬-૭). આગામી રાજાઓ અને અમારા વંશના રાજાઓએ ભૂમિદાનનું ફળ સામાન્ય(સહિયારું) છે, ઐશ્વર્યો બિંદુ જેવાં અનિત્ય અને અસ્થિર છે ને જીવન તૃણાગ્રમાં લગ્ન જલબિંદુ સમાન ચંચલ છે, એમ જાણી અમારા આ દાનને અનુમોદન આપવું અને એનું પરિપાલન કરવું (પં. ૭-૯).’

ત્યાર બાદ દાન દેવાથી અને દીધેલા દાનના પરિપાલનથી કેવું પુણ્ય મળે ને આપેલું દાન ખૂંટવી લેવાથી કેવું પાપ લાગે તેને લગતા પાંચ શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યા છે (પં. ૯-૧૪). દાનશાસનનું લખાણ નારાયણસુત રેવે લખ્યું છે. ‘સ્વમુખારા’ કે ‘દૂતક’નો નિર્દેશ નથી. અંતમાં દાન આપનાર રાજા ધરસેનના દસ્કત છે, જેમાં સ્વહસ્તા[ડ *]યં મમ શ્રીધરસેનદેવસ્ય લખેલું છે.

દાતાની તથા તેના પુરોગામીઓની પ્રશસ્તિ લુપ્ત પહેલા પત્રામાં આપેલી હોઈ આ પત્રાના લખાણનો આરંભ પ્રતિગ્રહીતાની વિગતથી થાય છે. પરંતુ દાનશાસનના અંતે રાજાના સ્વહસ્ત (દસ્કત) આપેલા છે, એ પરથી આ ભૂમિદાનના દાતા ધરસેનદેવ હોવાનું માલુમ પડે છે. ઐશ્વિયાટિક સોસાયટી ઓફ બોમ્બેના શક વર્ષ ૪૦૦ ના દાનશાસન પરથી આ રાજા વલ્લભીના મૈત્રક વંશના ગુહસેન-પુત્ર ધરસેન ૨ જા હોવાનું દર્શિત થાય છે.

૭. શ્રી દ્વિવેદીને 'દમ' વાચન મળેલું, તેને માટે પણ તેમણે હાલતું આ ટીપ્પા ગામ સૂચવેલું (એજન, પૃ. ૧૯૫)
૮. એજન, પૃ. ૧૯૫
૯. G. Biihler, 'Valabhi Grants', *Indian Antiquary*. Vol. X (Oct., 1881), p. 277
- ૧૦-૧૧ V. V. Mirashi, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. IV, Part I (Ootacamund, 1955), nos. 16, 17, 19, 20; ગિ. વ. આચાર્ય, 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખ' (ગુઐલે.), ભા. ૨ મુંબઈ, ૧૯૩૫, નં. ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૩
૧૨. ર. ના. મહેતા અને અ. મ. ઠક્કર, 'મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીનાં દ્વ પ્રશાંતરાગનાં તામ્રપત્રો,' "સ્વાધ્યાય", પૃ. ૧૪(ભા.યુ., ૧૯૭૭), પૃ. ૧૭૨ થી
૧૩. ગુઐલે., ભા. ૨, નં. ૧૧૫ ૧૪. એજન, નં. ૧૧૬
૧૫. એજન, નં. ૧૧૪
૧૬. હ. ગં. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત', અમદાવાદ, ૧૯૫૫, પૃ. ૮૧
૧૭. *Indian Antiquary*, Vol. X (Oct., 1881), pp. 277 ff.
૧૮. ગુઐલે., ભા. ૨, નં. ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨ અને ૧૧૩
૧૯. પ્ર. ચિ. પરીખ, 'ગુજરાતમાં આહીથી નાગરી સુધીનો લિપિવિકાસ,' અમદાવાદ, ૧૯૭૪, પૃ. ૧૦

[પૃષ્ઠ ૧૩૭ તું ચાલુ]

૧૫. લેચર્યા માંસજિહ્વાયા આગલાન્તપ્રવેશનમ્ ।
માંસભુક્તિરિતિ પ્રાહુર્મદ્યપાનં યયા સહ ॥ સંક્ષિપ્તશંકરદિગ્વિજય, ૧૬, ૮
૧૬. ગંગાજમુનયોર્મધ્યે ચરન્તં પ્રાણસંજિતમ્ ।
મત્સ્યં તત્પૂરયેદન્તસ્તન્મીનાદનમુચ્યતે ॥ એજન ૧૬, ૯
૧૭. ગુણત્રયાદતીતઃ સ્યાદ્ ગ્રંથિત્રયવિભેદકઃ ।
શિવશક્તિસમાયોગાજ્જાયતે પરમા સ્થિતિઃ ॥ યોગબીજ, ૧૨૭
૧૮. સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્તચલં સ્થિરઃ ।
પ્રેક્ષયન્નાસિકાગ્રં સ્વં મુદ્રાયુક્તં હૃતીર્યતે ॥ સંક્ષિપ્તશંકરદિગ્વિજય, ૧૬, ૧૦
અને સરખાવે ગીતા, ૬, ૧૩; હૃથયોગપ્રદીપિકા, ૩. ૬, ૭; ઘેરંડસંહિતા, ૩, ૧, ૩
૧૯. આદ્યારશુદ્ધી સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વવાશુદ્ધી ધ્રુવા સ્મૃતિઃ સ્મૃતિલંભે સર્વગ્રન્થીનાં વિપ્રમોક્ષઃ ॥ હ્યાન્દોગ્ય ઉપ૦
૭. ૨૬. ૨; હૃથયોગપ્રદીપિકા, ૧. ૫૮, ૫૯; ઘેરંડસંહિતા; ૫, ૧૬-૧૯.
૨૦. યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।
સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥ ર્શોપનિષદ્, ૬; બૃહદારણ્યકોપ૦ ૧, ૪. ૧-૭.

સામીપ્ય : ઓક્ષટોખર, '૮૭ થી માર્ચ', ૧૯૮૮]

૧૩૩]

पत्रं २ शुं

५१४

१. स्तस्य सु(सू)नु भट्ट गोम^१ बलिचरुवैश्वदेवाग्निहोत्रपञ्चमहायज्ञादिक्रियासमुत्सर्पणार्थं धरायविषयान्तः पाति—
२. विकिल्लिसग्रामस्याघाटनस्थानानि पूर्वतः^२ त(ट)थ(ब)रदो ग्रामः दक्षिणतः^३ जीरूकीग्रामः पश्चिम—
३. तः^४ देल्लव्वद्र ग्रामः^५ उत्त(त्त)रतः^६ नेराछ नदी एवमयं स्वचतुराघाटनविशुद्धो ग्रामः सोद्रंगः सोपरिक—
४. रः सधान्यहिरण्यादेयं(यः) सोत्पद्यमानविष्टकः[] समस्तराजकीय(या)नामप्रवेश्यमा^७चन्द्रार्काण्ण-वक्षितिसरित्पर्वतसमकालीन(नः) पुत्रपौ—
५. शान्वयक्रमोपभोग्य(यः) पूर्वप्रत्तदेवब्रह्मदायवर्जमभ्यन्तरसिद्धया शकनृपकालातीतसंवच्छ(त्स)रशत-चतुष्टये भा—
६. द्रपदबहुलसप्तम्यां उदकातिसर्गेण प्रतिपादितं^८ यतोऽस्थोचितया ब्रह्मदायस्थितया कृषतः कर्षयतो भुञ्जतो—
७. भोजयतः प्रतिदिशतो वा न व्यासेधः(धे) प्रवर्तितव्य[श्च ६] तथा[SS *]गामिभिरपि नृपतिभिर-स्मद्वंश्यैरन्यैर्वा सामान्य(यं) भूमिदान—
८. फलमवेत्य बिन्दू(दु)ल्लोलान्यनित्यान्यैश्चर्याणि तृणाग्रलग्नजलबिन्दुवञ्चलण्व(लं च) जीवितमाकलय्य स्वदायनिर्विशेषो[S]यमस्म—
९. द्वायो[S *]नुमन्तव्यः पालयितव्यश्च[1 *] तथा चोक्तं[1 *] बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः [1 *]यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य त—
१०. स्य तदा फलं(लम्) [II *] यश्चाज्ञानतिमिरावृतमतिराच्छिद्यदाच्छिद्यमानमनुमोदेता(त) वा स पञ्चभिर्मर्मापातकैरुपपातकै—
११. अ संयुक्तः स्यादिति[1 *] उक्तं च भगवता वेदव्यासेन व्यासेन [1 *] षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमि—
१२. दः [1 *] आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् [II *] यानीह दत्तानि पुरातनानि दानानि धर्मार्थयशस्क—
१३. राणि [1 *] निर्भुक्तमाल्यप्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनराददीत [II *] स्वदत्तां परदत्तां वा यत्नाद्रक्ष न—
१४. राधिपः^{१०} [1 *] महीं महीमतां श्रेष्ठ दानाच्छ्रेयोनुपालनं^{११} [II *] लिखितमिदं सधिविग्रहाधि-कृतेन रेवेण
१५. नार(रा)यणसुतेन[1] स्वहस्ते[S]य मम श्रीधरसेनदेवस्य—[1 *]

पाठटीप

१. वांथो सूनवे भट्टगोमाय. २. वांथो पूर्वतस्त. ° ३. वांथो दक्षिणतो. ४. वांथो पश्चिमतो.
५. वांथो ग्राम. ६. वांथो उत्तरतो. ७. वांथो ° म प्रवेश्य आ. ° ८. वांथो सप्तम्यामुदकां. °
९. वांथो प्रतिपादितः १० वांथो नराधिप. ११. वांथो ° पालनम्.

१३४]

[साभीप्य : ओडटोअर, '८७ थी भाय, १६८८

આર્યસંસ્કૃતિ અને પંચ-મકાર

જયદેવ અ. જાની. *

આર્યસંસ્કૃતિ જગતની પ્રાચીનતમ જીવંત સંસ્કૃતિ છે. આર્યસંસ્કૃતિના વેદ, વેદાંત, ધર્મશાસ્ત્ર જેવા સાહિત્યમાં દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે આર્યસંસ્કૃતિ કાળક્રમે રાષ્ટ્રીય, સામાજિક અને વૈયક્તિક ધારાધોરણે પશુતામાંથી માનવતા અને માનવતામાંથી દિવ્યતા તરફ વ્યક્તિને લઈ જવાના પ્રયાસો આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ અવિરતપણે કર્યા છે. સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિનો માનવ, માનવનું મન, મનનાં કાર્યો અને તેનું નિયમન અને તે નિયમન દ્વારા થતી ઉચ્ચ અવસ્થાઓનું આર્યગ્રંથોમાં સર્વતો-ગ્રાહી વિવેચન જેવા મળે છે. પ્રાચીન સમયથી સૃષ્ટિના ક્રમથી સંપૂર્ણ જ્ઞાત ઋષિઓનો અભિગમ માનવલક્ષી રહ્યો છે. માનવની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસયાત્રામાં ઋષિઓનું અપૂર્વ યોગદાન છે. વેદોમાં રહેલી પ્રકૃતિતત્ત્વની ઉપાસના, ઉપનિષદોની તાત્ત્વિક વિચારધારા, પુરાણોમાં વર્ણિત ઇતિહાસ વગેરેમાં એક અનોખી પણ અનુપમ શૈલીના દર્શન થાય છે.

પંચ મકારનું સેવન આજે પણ કેટલાક સંપ્રદાયોમાં જેવા મળે છે. પંચ મકાર એટલે મઘ-સુરા, માંસ, મત્સ્ય, મિથુન અને મુદ્રા^૧. આમ પંચ મકાર એટલે મ અક્ષરથી શરૂ થતા પાંચ પદાર્થો જેનું સેવન લોકો કરતા હોય છે. આ શબ્દો મૂળ અર્થમાં પ્રાચીન કાળમાં હતા. આર્યો આ પાંચ પદાર્થોનું સેવન કરતા. તાંત્રિક પરંપરાના કૌલ સંપ્રદાયમાં આજે ય આ પંચમકારનું સેવન થતું જેવા સાંભળવા મળે છે. વૈદિક કાળમાં હિંસા થતી તે વાતને નકારી શકાય તેમ નથી, કારણ કે ધણા યજ્ઞોમાં દેવને બલિ તરીકે પશુનું બલિદાન કરવામાં આવતું. પરંતુ તે પછીના શ્રૌતસૂત્રો અને ગૃહ્યસૂત્રોમાં હિંસાને મર્યાદિત કરવામાં આવી અને કેવળ યજ્ઞ પૂરતી મર્યાદિત રાખીને કહેવામાં આવ્યું કે યજ્ઞમાં થતી હિંસાને હિંસા ન કહેવાય. (યજ્ઞિયા હિંસા ન હિંસા), તેનું કારણ એ બતાવવામાં આવ્યું કે યજ્ઞની હિંસા વેદમાં વિહિત-વિધાન કરાયેલી છે. (વેદવિહિતત્વાત્.)^૨ પરંતુ ઉપનિષદકાળમાં આ હિંસાને તાત્ત્વિક-આધ્યાત્મિક અર્થમાં ઘટાવવામાં આવી. તેનું વિશદ વ્યાખ્યાન બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયના અશ્વમેધ યજ્ઞના સૃષ્ટિપરક^૩ અર્થ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપનિષદોના આધ્યાત્મિક અર્થ પ્રમાણે પંચ મકારનો અર્થ સંપૂર્ણ રીતે બદલાઈ ગયેલો જેવા મળે છે. તે મુજબ-

૧. મઘ-પરમબ્રહ્મ પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે તેનું આનંદમયરૂપ સાધકને મદ-હર્ષિત કરનારું હોઈ બ્રહ્મજ્ઞાન જ મઘ છે.^૪

૨. માંસ-આ શબ્દના બે ભાગ કરે છે. મા એટલે જીભ અને સ એટલે રસ તેને જે ભક્ષે એટલે કે જીભની ચટાકેદાર સ્વાદવૃત્તિનું જ ભક્ષણ કરી જવું એ જ માંસભક્ષણ છે.^૫ આમ માંસ-ભક્ષણ એટલે સ્વાદવૃત્તિ પર વિજય.

* અધ્યાપક સંસ્કૃત વિભાગ, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, '૮૮

[૧૩૫]

૩. મત્સ્ય-માછલી. મત્ આત્મસ્વરૂપ તેમાંથી જે સ્થ પ્રચ્યુત કરે-પાડે તેવાં સુખ અને દુઃખ એ બે માછલીઓ છે જેના તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખી સહન કરવા અને હર્ષ કે ઉદ્વેગ ન કરવો. તે મત્સ્યલક્ષણોનો અર્થ થયો.^૬

૪. મિથુન-આત્મજ્ઞાનની તત્ત્વમસિ^૭ વગેરે જેવી સાધનાઓ દ્વારા જીવાત્મારૂપ સ્ત્રી અને પરમાત્મારૂપ પુરુષનો સંયોગ એટલે જ વેદાંતાનુસાર મિથુન થયું કહેવાય.^૮ તે સંયોગના પરિણામે જે બ્રહ્માનંદ અનુભવાય છે તેમાં પણ બાહ્યવસ્તુ કે વાતાવરણનો ખ્યાલ રહેતો નથી.

૫. મુદ્રા-જાપ, મહોર.^૯ દુર્જનના સંગની મહોર લાગવાથી સંસારના બંધનો વધુ ગાઢ બને છે, તેથી સત્સંગની મહોર મનુષ્ય પોતાના જીવન પર મારે તે જ મુદ્રા છે.^{૧૦}

વેદાંતની પરિભાષાના ઉપયુક્ત અર્થ કરતાં જુદો અર્થ યોગસંપ્રદાયમાં ખાસ કરીને ગોરક્ષનાથના ગ્રંથોમાં^{૧૧} દેખાય છે તદ્દનુસાર હઠયોગના સાધકે(નાથયોગીએ) પંચ મકારનું સેવન કરવાનું હોય છે. એટલે હઠયોગી સાધક પિંડસાધના-ધૃટસાધના^{૧૨} કરનારા હોઈ પંચ મકારનો અર્થ તેમની રીતે તેમની પરિભાષા પ્રમાણે આપનામાં આવે છે.

૧. મઘ-મનુષ્યના મસ્તકમાં સહસ્રારચક્ર છે, ત્યાં સોમમંડળ છે. તે સોમમંડળમાંથી સતત અમૃત ટપકે છે. તે અમૃત મનુષ્યના જઠરાગ્નિ-અગ્નિમંડળમાં પડતાં બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. તેથી તેને ખેયરી મુદ્રા દ્વારા જીભ પર ઝીલી તેનો આસ્વાદ માણવો તે મઘપાન છે.^{૧૩}

૨. માંસ-જીભ, જીભ માંસપેશીઓનાં બનેલી છે. તેને કપાલકુંઢરમાં ખેયરી મુદ્રા^{૧૪} દ્વારા લઈ જવાથી માંસ-જીભ ગળામાં પહોંચતી હોવાને લીધે માંસલક્ષણ થયું.^{૧૫}

૩. મત્સ્ય-મનુષ્યના ડાબા અને જમણા નસકોરામાં રહેલી છંડા અને પિંગલા નામની નાડીઓમાં ફરતો પ્રાણ એ જ મત્સ્ય છે. તે પ્રાણને કુંભક કરીને રોકવો તે જ મત્સ્યલક્ષણ છે.^{૧૬}

૪. મિથુન-કુંડલિની શક્તિ અને પરમ શિવનું મિલન એ મિથુનક્રિયા છે. કરોડરજ્જુ(સુષુમ્ણા)-ના નીચલા છેડે મૂલાધારચક્રમાં સુષુપ્ત રહેલી કુંડલિનીને પ્રાણાયામાદિ યોગપ્રક્રિયા દ્વારા જાગૃત કરવી અને તેને મસ્તકમાં રહેલા સહસ્રારચક્રમાં વિરાજમાન પરમશિવ સાથે મિલન કરાવવું તે જ મિથુન છે.^{૧૭}

૫. મુદ્રા-દયાનમાં બેસવું, શરીર, શિર અને ઠોકને એક જ રેખામાં રાખી (ટટાર બેસી) નાસાગ્રદંટિ થઈને સ્થિર બેસવું તે મુદ્રા છે.^{૧૮}

આમ પંચ મકારના મૂળ અર્થમાંથી વેદાંતનો આધ્યાત્મિક અર્થ અને તે પછી હઠયોગીઓના (કે નાથયોગીઓના) તત્પરક અર્થનું તાત્પર્ય આર્યસંસ્કૃતિની બહુહેતુક પરિવર્તનપ્રાણતા બતાવે છે. તેના હેતુઓ ઘણા ગણી શકાય તેમ છે.

ઉપનિષદકાળથી અને પાતંજલયોગસૂત્રના કાળ સુધીમાં ઋષિ-મુનિઓ અને યોગીઓના સ્વયં અનુભવનું તારણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરમાત્મેપાસનામાં આહારની શુદ્ધિ અગત્યનો જ નહીં પરંતુ અનિવાર્ય લાગ લખવે છે. આહારની સાત્ત્વિકતા પર શુદ્ધિની સ્વચ્છતા-શુદ્ધિનો આધાર છે.^{૧૯} [જો કે આહારની સ્વચ્છતા અને સમતાનો સ્વીકાર આધુનિક વિજ્ઞાન પણ સ્વીકારે જ છે.]

બીજો હેતુ એ છે કે આર્યસંસ્કૃતિના યજ્ઞકાંડ અને પશુહત્યાજનિત હિંસાની સામે ઔદ્ધર્મ અને જૈનધર્મના અહિંસાત્મક વલણનો પડઘો પડ્યો. આર્યસંસ્કૃતિને અહિંસાની ઉપાદેયતા જણાઈ

ત્રીજો હેતુ વેદાંતભાવના સાથે સંકલિત છે. વેદાંતમાં સર્વાત્મભાવ^{૨૦}-બ્રહ્મભાવ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જગતના પ્રાણિમાત્ર પરમાત્માના જ અંશો છે. તેથી એક બ્રહ્મ બીજા બ્રહ્મને હણે

અથવા એક આત્મા બીજા આત્માને હણે અને તેનું ભોજન કરે તે રાગપ્રાપ્ત હોય તો સ્વીકાર્ય ન હોવું જોઈએ પણ ધર્મપ્રાપ્ત કે પ્રકૃતિનિયુક્તિ હોય તો સ્વીકાર્ય ગણાય. આમ રાગપ્રાપ્ત મકાર-સેવનનો નિષેધ કરવા ઉપનિષદના ઋષિઓએ આધ્યાત્મિક અર્થવિવેચન કર્યું.

આજે વૈદિક સમયમાં માંસભક્ષણ અને મદિરાસેવન થતું જ હતું તેમ પૂરવાર કરવાના અથગ પરંતુ અનાવશ્યક પ્રયત્નો આર્યસંસ્કૃતિના સુધારાવાદી વલણથી અસાત વિદ્વાનો કરી રહ્યા છે. તેની સાથે સાથે પંચ-મકારરૂપ દૂષણ હતું જ નહીં એવું પ્રતિપાદન કેટલાક રૂઢિચુસ્ત પંડિત વિદ્વાનો કરે છે પરંતુ સંસ્કૃતિયથાકાલ સુધારાવાદી અને નહિ તો શાશ્વત ટકી શકે નહિ, અને તે સુધારાવાદી અભિગમ દૂષણ ન હોઈ શકે તે તો ભૂષણ જ છે. અને તે ભૂષણ જ સિદ્ધ કરે છે કે જગતની બધી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં આજે પણ આર્ય સંસ્કૃતિ પોતાનું આગવું ઉત્તમ સ્થાન જાગવી રહી છે.

પાદટીપ

૧. મદ્યં માંસં ચ મીર્નં ચ મુદ્રાં મૈથુનમેવ ચ ।
મકારપંચકં..... ॥ સંક્ષિપ્તશંકરદિગ્વિજય, ૧૬-૩
૨. વૈદિકીં (યાગીયા) હિસા ન હિસા એવે પ્રયોગ પણ તર્કશાસ્ત્રમાં થયો છે. વધુ જુઓ તર્કસંગ્રહ હેત્વાભાસ-વિભાગ પર આઠલે વી. વાય.
૩. ડષા વા અશ્વસ્ય મેઘ્યસ્ય શિરઃ સૂર્યશ્રક્ષુર્વાતઃ પ્રાણઃ ॥ અધ્યાય-૧, આહણુ-૧
૪. યદુક્તં પરમં બ્રહ્મ નિર્વિકારં નિરંજનમ્ ।
તસ્મિન્ પ્રમદનં જ્ઞાનં તન્મદ્યં પરિકીર્તિતમ્ ॥ સંક્ષિપ્તશંકરદિગ્વિજય, ૧૬-૧૩
૫. મા-શબ્દાદ્સના જ્ઞેયા તદંશં રસિતં તથા ।
સદા યોઽઘ્યાત્ તમેવાહ શંકરો માંસસાધકમ્ ॥ એજન, ૧૪
૬. માં સ્યતઃસ્વસ્વરૂપાદ્યૌ સુખદુઃખાત્મકૌ પ્રિયે ।
તૌ મત્સ્યૌ ભક્ષયેદિત્યપ્યાહેશો મત્સ્યસાધકમ્ ॥ એજન, ૧૫
૭. છાન્દોગ્યોપનિષદ્, ૬. ૮. ૭
૮. યથા સ્ત્રિયં પરિષ્વજ્ય ન બ્રાહ્મં વેદ તાન્તરમ્ ।
હિત શ્રુતેર્જીવપર- યોગો મૈથુનમીર્યતે ॥ સંક્ષિપ્તશંકરદિગ્વિજય, ૧૬. ૧૭
૯. કલ્પદ્રુકોશ, ૫.૭૨; મુદ્રારાક્ષસનાટકમ્, અંક ૧, અંક ૫
૧૦. સત્સંગેન ભવેન્મુક્તિરસત્સંગેન બંધનમ્ ।
સત્સંગમુદ્રણં યત્તુ સા મુદ્રા પરિકીર્તિતા ॥ એજન, ૧૬. ૧૬
૧૧. સિદ્ધસિદ્ધાન્તપદ્ધતિ, ૬. ૫૧; હઠયોગપ્રદીપિકા, ૩. ૪૭. ૪૯
૧૨. જુઓ ઘેરંડસંહિતા, ૧. ૨. ૮
૧૩. જિહ્વાપ્રવેશસંભૂતવલ્લિનોત્પાદિતઃ ક્ષલુ ।
ચન્દ્રાત્ સ્રવતિ યઃ સારઃ સા સ્યાદમરવારુણી ॥ હઠયોગપ્રદીપિકા, ૩. ૪૯
૧૪. લેચર્યાં મુદ્રિતં યેન વિવરં લમ્બિકૌર્ધ્વતઃ ।
ન તસ્ય ક્ષરતે વિન્દુઃ કામિન્યાશ્લેષિતસ્ય ચ ॥ એજન ૩. ૪૨

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૩ ની નીચે]

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

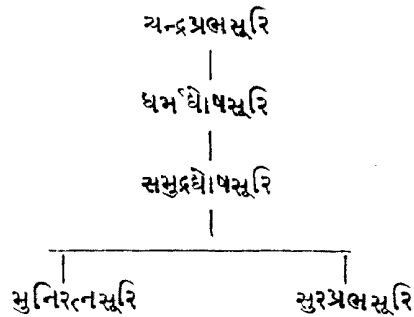
[૧૩૭

‘અમમસ્વામિચરિત’નો રચનાકાળ

મધુસૂદન ઢાંકી *

પૂર્ણિમા ગચ્છના આચાર્ય મુનિરત્નસૂરિની કૃતિ અમમસ્વામિચરિત લાવી તીર્થંકર ‘અમમ’ સંબંધી એક ધર્મકથાનક ગૂંથી લેતી જૈન રચિત મધ્યકાલીન સંસ્કૃત કૃતિ છે.^૧ પ્રસ્તુત રચનાનું સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ અસુકાંશે મૂલ્ય જે હોય તે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો ત્યાં અપાયેલ જિનસિંહસૂરિ રચિત પ્રાન્તપ્રશસ્તિનું વિશેષ મૂલ્ય છે.^૨ પ્રશસ્તિમાં રચન.વર્ષ શબ્દાંકમાં “દ્વિપચ્ચદ્વિનકૃદ્વર્ષે” એમ બતાવ્યું છે, જેને (વામગતિ નિયમ અનુસાર) સં. ૧૨૫૨(ઈ. સ. ૧૧૮૬) (સ્વ.) મુનિ પુણ્યવિજયજીએ,^૩ અને એ જ પ્રમાણે (સ્વ.) પ્રા. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાએ ઘટાવ્યું છે.^૪ તો વળી પં. અંબાલાલ ગ્રેમચંદ શાહ પ્રસ્તુત રચનાનું મિતિ વર્ષ સં. ૧૨૫૫/ઈ. સ. ૧૧૮૯ બતાવે છે.^૫ બીજી બાજુ (સ્વ.) મોહનલાલ દલિયંદ દેશાઈએ તેને સં. ૧૨૨૫/ઈ. સ. ૧૧૬૯ માન્યું છે.^૬ રચના-મિતિ સંબંધ પ્રસ્તુત લિખિત અભિપ્રાયો આથી પરિક્ષણીય બની જાય છે.

રચનાના શબ્દાંકમાં કથિત વર્ષથી વાસ્તવિક મિતિ શું ફક્ત થઈ શકે તે સંબંધમાં તો પ્રશસ્તિ અંતર્ગત નોંધાયેલી ઘટનાઓ, તેના ઐતિહાસિક સંદર્ભોની સાથે સંકળાયેલ પાત્રોની સમય-સ્થિતિને લક્ષમાં લેતાં ખ્યાલ મળી રહે છે. પૌર્ણમિક મુનિરત્નસૂરિની પ્રશસ્તિમાં દીધેલ ગુર્વાવલિ નીચે મુજબ છે :

પૂર્ણિમાગચ્છની સંસ્થાપના ચન્દ્રપ્રભસૂરિ દ્વારા સં. ૧૧૪૯/ઈ. સ. ૧૦૯૩ માં થઈ હોવાનું અન્ય સાધનો દ્વારા વિદિત છે.^૭ ચન્દ્રપ્રભસૂરિ-શિષ્ય ધર્મધોષસૂરિ સિદ્ધરાજ દ્વારા સમ્માનિત હોવાનું અમમસ્વામિચરિત અતિરિક્ત પ્રસ્તુત ગચ્છ પરંપરામાં થઈ ગયેલા અન્ય મુનિઓની રચનાઓથી પણ સિદ્ધ છે.^૮ ધર્મધોષના શિષ્ય સમુદ્રધોષ પણ સિદ્ધરાજ દ્વારા સમ્માનિત હોવા ઉપરાંત ગોધ્રક(ગોધરા) ના રાજા દ્વારા, તેમજ માલવપતિ પરમાર નરવર્માની સલામાં વાદિજેતા રૂપેણ માનપ્રાપ્ત મુનિ હતા

* સહાયક નિયામક, અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ, વારાણસી

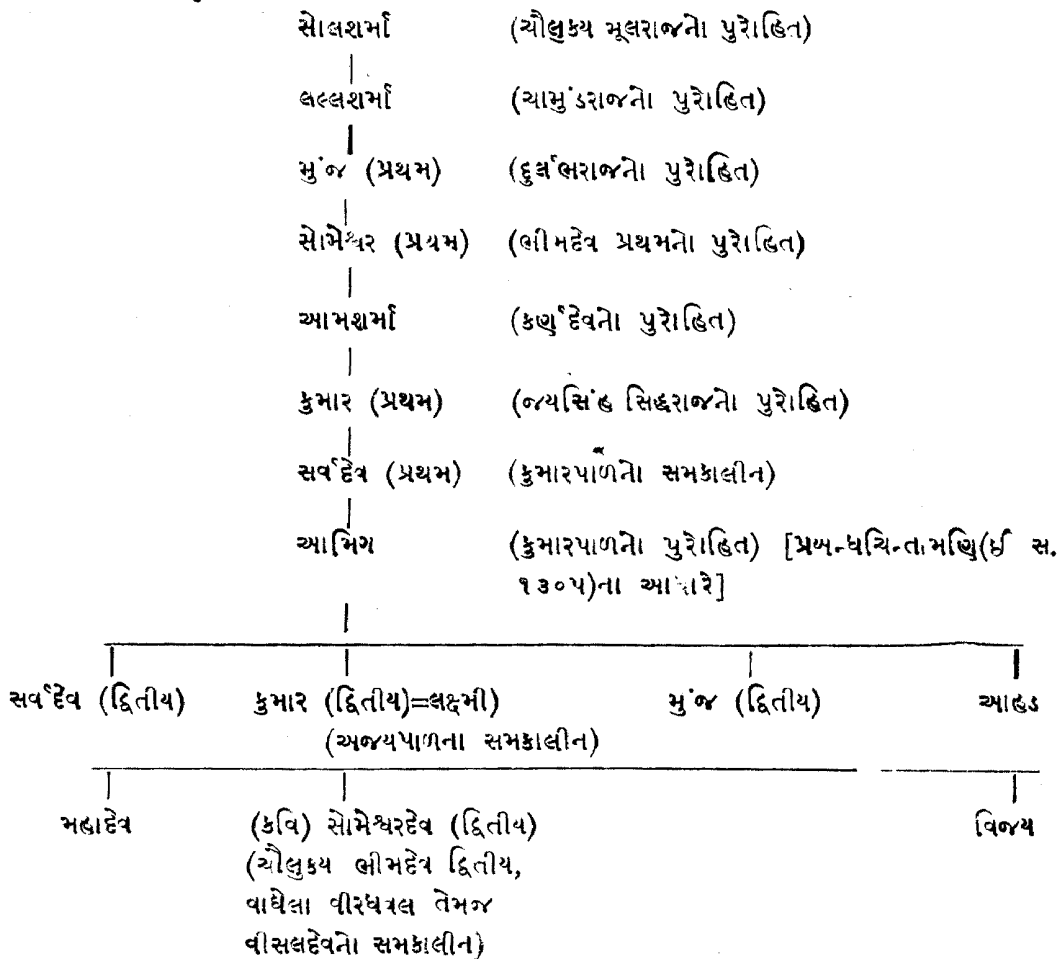
એવું જિનસિંહસૂરિ પ્રશસ્તિમાં નોંધે છે. ૯ સ્વયં મુનિરત્નસૂરિએ પણ મહાકાલમંદિરમાં નરવર્માની પરિપદ સમક્ષ શૈવ વાદિ વિદ્યાશિવને પરાજિત કર્યાની પણ પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિમાં નોંધે જોવા મળે. ૧૦ ઉપરની મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક હકીકતોના સન્દર્ભમાં જ અમમસ્વામિચરિતની મિતિનો વિનિશ્ચય થવો ધટે. એને ધ્યાનમાં રાખતાં ધર્મધોષસૂરિનો સમય સિદ્ધરાજના પ્રારંભિક એ દશકામાં પડે અને તેમના શિષ્ય સમુદ્રધોષસૂરિનો સિદ્ધરાજના શાસનના ઉત્તરાર્ધમાં પડે. પરમાર નરવર્માનો કાળ ઇસવી સન ૧૧૦૫-૧૧૩૩ નો છે; આથી સમુદ્રધોષસૂરિની જ નહીં, મુનિરત્નસૂરિની માળવાની મુલાકાત પણ ઈ. સ. ૧૧૩૩ પહેલાના કોઈક વર્ષમાં થઈ હોવી ધટે; સરાસરી તોર પર તેને ઈ. સ. ૧૧૩૦ ના અરસામાં માનીએ તો પ્રસ્તુત કાળે મુનિરત્નસૂરિ વૃદ્ધ નહીં તો યે જ્ઞાન અને વયમાં પરિપક્વ અવસ્થામાં આવી ચૂક્યા હશે. આ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં તેમણે છેક ઈ. સ. ૧૧૯૬ માં એટલે કે માળવામાં મેળ-વેલ વાદ-જયથી લગલગ ૬૬ વર્ષ બાદ, અમમસ્વામિચરિતની રચના કરી હતી તેવી વાત, તો બિલકુલ વ્યાવહારિક, અને એથી તથ્યસંગત, જણાતી નથી; એ જ રીતે ઈ. સ. ૧૧૬૯ ની મિતિ પણ દૂર તો પડી જ જાય છે વધુમાં એ બીજી ગણતરીમાં વામનગતિના નિયમનું પાલન પણ થતું નથી (છતાં તે સાચી હોઈ શકે કે નહીં તે વિષે આગળ જોઈશું). મિતિના પ્રારંભિક ગણિત-શબ્દનો અર્થ જરા જુદી રીતે પણ ઘટાવી શકાય “દ્વિપંચ” નો અર્થ ગુણાકાર ક્રમે “૧૦” પણ થતો હોવાનું વાસ્તુશાસ્ત્રોમાં મેં જોવાનું સ્મરણુ છે. એ રીતે ઘટાવતાં મિતિ સં. ૧૨૧૦/ઈ. સ. ૧૧૫૪ ની આવે છે. ૧૧ આ મિતિ મુનિરત્નસૂરિની માલવાવાળી ઘટનાથી ૨૪ વર્ષ બાદનો સમય દર્શાવે છે, જે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તો એકદમ બંધ બેસી જાય છે તેમ છતાં ઈ. સ. ૧૧૬૯ નું વર્ષ પણ કુમારપાળના શાસનકાળ અંતર્ગત આવે છે. અને પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લિખિત કુમારપાળના સમયની કેટલીક અન્ય વ્યક્તિઓ, જેમ કે કુમારપાળના મહામૌહૂર્તિક રુદ્રનો પુત્ર મંત્રી નિર્નય, કુમારપાળના મંત્રી યશોધવલનો પુત્ર બાલકવિ જગદેવ, રાજાનો અક્ષપાટલિક કુમારકવિ, ઇત્યાદિ ઇસવી ૧૧૬૯ માં હયાત હોવાનો ધણો સંભવ છે. વસ્તુતયા આ બીજી મિતિને પ્રયત્ન સમર્થન તો મુનિરત્નસૂરિએ કરેલ હેમચન્દ્રાચાર્યના ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતના ઉલ્લેખથી સહજ રૂપે મળી જાય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં એક સ્થળે કુમારપાળ આહત્ત ઐત્યોથી પૃથ્વીને શણગારશે એવી ભવિષ્યવાણી, અને બીજે સ્થળે ‘શણગારી’ એવી ભૂતવાણી પ્રકટ કરતો ઉલ્લેખ થયો છે. ૧૨ કુમારપાળ દ્વારા પાટણમાં કુમારવિહાર, ત્રિભુવનપાલ વિહાર, ત્રિવિહાર ઇત્યાદિ જિનાલયો સૌ પ્રથમ બંધાયા હશે, પણ ક્યારે, તે વિષે ચોક્કસ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ તારંગના કુમારવિહાર અને જલોરના કાંચનગિરિગઢના કુમારવિહારની મિતિઓ ઈ. સ. ૧૧૬૫-૬૬ ની હોવાનું જ્ઞાત છે. કુમારપાળની જૈન ધર્મ પ્રતિ વિશેષ રુચિ ખાસ તો ઈ. સ. ૧૧૬૦ થી જ દેખાય છે. ૧૩ ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિતની રચનાના સમયે કુમારપાળ દ્વારા નિર્મિત જુદા-જુદા સ્થળોના કુમારવિહારો બંધાઈ ચૂકેલા હોવા જોઈએ. તે જોતાં પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચના ઈ. સ. ૧૧૬૬ પૂર્વેની હોવાનો સંભવ નથી. અને એથી તે ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરનાર અમમસ્વામિચરિતનો સમય ઈ. સ. ૧૧૬૯ હોવાનો સંભવ દઢતર બને છે. અને એ મિતિ જ ગણિત-શબ્દના અર્થઘટન અનિરિક્ત ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષણમાં વિશેષ બંધ બેસતી થાય છે. મુનિરત્નસૂરિ આથી સિદ્ધરાજ ઉપરાંત કુમારપાળના પણ સમકાલીન બને છે. જે અંગે અન્ય પ્રમાણુ પ્રશસ્તિ અંતર્ગત મોજૂદ છે, જે હવે જોઈએ.

અમમસ્વામિચરિતનું સંશોધન ગૂર્જરનૃપાક્ષપાટલિક કુમાર કવિએ કર્યાની નોંધે ત્યાં પ્રાન્ત-પ્રશસ્તિમાં છે. ૧૪ પ્રસ્તુત ‘કુમાર’ તે દ્વિતીય ભીમદેવ તેમ જ વાઘેન્દ્રા વીરધવલ તેમજ વીસળદેવના રાજપુરોહિત, અને મંત્રી વસ્તુપાળના વિદ્વદ્ભિન્ન કવિ સોમેશ્વરદેવના પિતા હોવાનું માનવામાં આવ્યું છે. ૧૫ પરંતુ તે વાત અમમચરિતના ઉપર નિશ્ચિત કરેલ મિતિ અને આનુષંગિક સમય-વિનિર્ણયના મુદ્દાઓના સન્દર્ભમાં અમુકાંશે પ્રશ્નાર્થ રૂપ બની જાય છે.

સામીપ્ય : ઓકટોબર, ૧૯૮૮ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૩૮

સોમેશ્વરદેવની પોતાની કૃતિ સુરથોત્સવમાં અપાયેલ પ્રશસ્તિ અનુસાર તેમની પોતાની વંશાવળી નીચે મુજબ છે :

સોમેશ્વરદેવે પોતાના પિતા કુમાર વિષે જે નોંધ આપી છે તે અનુસાર છે અજયપાળ, મૂળરાજ (દ્વિતીય) અને ભીમદેવ (દ્વિતીય)ના સમકાલીન હતા.^{૧૬} તેમને કુમારપાળના પુરોહિત વા અક્ષપાટલિક હોવાનું અને તેઓ 'કવિ' હતા તેમ પણ ત્યાં કહ્યું નથી. (જે તેમનો સંબંધ કુમારપાળ સાથે વસ્તુતઃ હોય તો આવી મહત્વની નોંધ લેવી સોમેશ્વર કેમ ભૂલી ગયા હશે?) જે કુમાર કવિએ ઇ.સ. ૧૧૬૮ માં અમમસ્વામિચરિતનું શોધન કર્યું, તે સોમેશ્વર પિતૃકુમાર હોય. તો તેમના પુત્ર સોમેશ્વર દેવે છક ઈ. સ. ૧૧૫૫માં ડભોઈની હાસલાગોળની પ્રશસ્તિ લખી હતી, તે વાત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. કેમ કે આ બંને મિત્રો વચ્ચે ખાસો ૮૬ વર્ષ જેવડો મોટો ગાળો પડી જાય છે. સોમેશ્વરની પ્રથમ કૃતિ કીર્તિકૌમુદી ઈ. સ. ૧૨૨૫ના અરસાની છે. ઈ સ ૧૨૨૦ માં મહામંડલેશ્વર વીરધવલ વાઘેલાને સહાય કરવા મંત્રી બંધુ વસ્તુપાળ-તેજપાળ બંને ભીમદેવ દ્વિતીયના અનુરોધથી ધોળકા આવ્યા તે અરસામાં સોમેશ્વરદેવ પણ ત્યાં રાજપુરોહિતરૂપે આવી વસ્યા હોય તેમ જણાય છે.

લોકોક્તિ અલંકાર

પી. યુ. શાસ્ત્રી *

શબ્દો કાવ્યશરીરનાં ઘટક તત્ત્વો હોય છે. તેવી જ રીતે રૂઢ પ્રયોગો પણ કાવ્યની રજૂઆતને આકર્ષક બનાવનારાં તત્ત્વો છે. લોકવ્યવહારમાં પણ આવા રૂઢ પ્રયોગો ચલણી બનેલા મળે છે, કારણ કે તેનાથી વક્તાનો મુદ્દો અસરકારક રીતે રજૂ થઈ શકે છે. આમ રૂઢ પ્રયોગો અર્થની અભિવ્યક્તિ અથવા સૂચના સારી રીતે કરી શકે છે. ભાષામાંની કેટલીક કહેવતો પણ રૂઢ પ્રયોગોના જેવી જ હોય છે. આવી કેટલીક કહેવતો અને રૂઢ પ્રયોગો કાવ્યની શૈલી વધારતાં હોવાથી અલંકાર કહી શકાય. લોક વ્યવહારમાં પ્રચલિત આવા રૂઢ પ્રયોગો અને કહેવતો સૈકાઓથી જાણીતા હોવા છતાં તેને 'લોકોક્તિ અલંકાર' કહી સ્વતંત્ર અલંકારનો દરજ્જો આપવાનું કાર્ય અપ્પય દીક્ષિતે પોતાના 'કુવલયાનન્દ'માં સર્વ પ્રથમ મોડે મોડે ક્યું છે.

પોતાના 'કુવલયાનન્દ'માં અપ્પય દીક્ષિતે લોકોક્તિ અલંકારને સર્વ પ્રથમ સ્વતંત્ર અલંકાર ગણ્યો છે. લોકોક્તિ અલંકારની અપ્પય દીક્ષિતે આપેલી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. “જ્યાં લોકોમાં જાણીતી ઉક્તિનું અનુકરણ કરવામાં આવે ત્યાં લોકોક્તિ અલંકાર થાય છે.”^૧ આમ લોકોક્તિમાં જાણીતી ઉક્તિ લોકોક્તિ અલંકાર રચે છે, કારણ કે તેનામાં કાવ્યસૌંદર્ય રહેલું છે. અપ્પય દીક્ષિતે લોકોક્તિ અલંકારની વ્યાખ્યા આપ્યા પછી લોકોક્તિ અલંકારનાં બે ઉદાહરણો આપ્યાં છે. આમાંથી પહેલા ઉદાહરણમાં એક વિરહી વ્યક્તિને ચાર મહિના વધુ સહન કરી લેવાની વાત કરવામાં આવી છે. આ ઉદાહરણ મહાકવિ કાલિદાસના ખંડકાવ્યમાં મેઘદૂતની યાદ આપે છે. કારણ કે મેઘદૂત ખંડકાવ્યમાં^૨ યક્ષ યક્ષપત્નીને વધુ ચાર મહિના ‘આખો મીંચીને’ સહન કરવાની લજામણ કરે છે; ત્યાં જ ‘લોચને મીલયિત્વા’ એ લોકોમાં જાણીતી ઉક્તિ રજૂ કરવામાં આવી છે. તેના જ પડઘો અપ્પય દીક્ષિતના લોકોક્તિ અલંકારના પ્રથમ ઉદાહરણમાં આપણને સંભળાય છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં મેઘદૂતની પ્રગટ અસર અહીં અપ્પય દીક્ષિતે ઝીલી છે એમ કહેવમાં કશો વાંધો નથી. અહીં ‘આખો મીંચીને’ એવી લોકોમાં પ્રચલિત ઉક્તિને રજૂ કરવામાં આવી હોવાથી સુંદર લોકોક્તિ અલંકાર થયો છે. એવી જ રીતે અપ્પય દીક્ષિતે આપેલું બીજું ઉદાહરણ^૩ પણ તેમણે રચેલા ‘વરદરાજસ્તવ’ નામના સ્તોત્રકાવ્યનો શ્લોક છે. તેમાં વરદરાજ વરદાનમુદ્રા ધારણ કરતા નથી, કારણ કે વરદરાજ નામ જ વરદાનની વાત સૂચવે છે. તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે એવી લોકોક્તિ રજૂ થઈ છે કે “બ્રાહ્મણ હોવાની સાબિતી માટે જનોઈ પહેરેલી બતાવવી એ જગતમાં ખૂબ જાણીતા બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ લેનારને માટે જરૂરી નથી.” આ લોકોક્તિ અલંકારની સોદાહરણ વ્યાખ્યા સર્વ પ્રથમ આપવાનું માન અપ્પય દીક્ષિતને ફાળે જાય છે. અપ્પય દીક્ષિત લોકોક્તિ અલંકારને સ્વતંત્ર અલંકાર માને છે.

* અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૫૭

અપ્પય દીક્ષિત પછી દેવશંકર લોકોક્તિ અલંકારને સ્વીકારનારા બીજા અલંકારિક આચાર્ય છે. લોકોક્તિ અલંકારની અપ્પય દીક્ષિતે આપેલી વ્યાખ્યા^૫ જ દેવશંકરે શબ્દશઃ સ્વીકારી છે. એટલે વ્યાખ્યાની બાબતમાં અપ્પય દીક્ષિતનું ઋણ દેવશંકરે સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ ઉદાહરણની બાબતમાં દેવશંકરે પણ અપ્પયની જેમ મૌલિક ઉદાહરણ લોકોક્તિ અલંકાર માટે આપ્યું છે.^૬ દેવશંકરે આપેલા ઉદાહરણમાં પોતાની ખાનગી વાત કુબટને કહીને પાછળથી પરતાઈ રહેલા મનુષ્યને તેનો મિત્ર જણાવે છે કે ‘હાથ વડે પેટ ચોળાને તેણે શૂળ ઉત્પન્ન કર્યું છે.’ અહીં ‘પેટ ચોળાને શૂળ ઉત્પન્નવું’ એવી લોકપ્રચલિત ઉક્તિ આપવાથી લોકોક્તિ અલંકાર થયો છે. ફલતઃ, લોકોક્તિ અલંકારના એક મૌલિક ઉદાહરણને રજૂ કરવા સિવાય અપ્પય દીક્ષિતથી આગળ વધી દેવશંકરને કશું જ કહેવાનું નથી.

દેવશંકર પછી કૃષ્ણ કવિએ લોકોક્તિ અલંકારનો સ્વીકાર પોતાના ‘મંદારમરંદ્યપૂ’માં કર્યો છે. કૃષ્ણ કવિએ લોકોક્તિ અલંકારની વ્યાખ્યા અપ્પય દીક્ષિતને અનુસરીને આપી છે.^૭ પરંતુ આ કૃષ્ણ કવિએ દેવશંકરની જેમ લોકોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ મૌલિક આપ્યું છે. આમ છતાં તેમાં રહેલી ‘આંખો માંચીને’ એ લોકોક્તિ પ્રચલિત ઉક્તિ તો કૃષ્ણ કવિએ કાલિદાસ અને અપ્પય દીક્ષિતે આપેલી પ્રચલિત લોકોક્તિને જ સ્વીકારી છે. આથી ઉદાહરણમાં^૮ પણ કૃષ્ણ કવિએ અપ્પય દીક્ષિતનું ઋણ જ સ્વીકાર્યું છે. પરિણામે કૃષ્ણકવિને પણ લોકોક્તિ અલંકારની બાબતમાં અપ્પય દીક્ષિતથી આગળ વધી કશું જ કહેવાનું નથી ! સંક્ષેપમાં અપ્પય દીક્ષિતનો ફાળો લોકોક્તિ અલંકારને ક્ષેત્રે અત્યંત અગત્યનો છે.

અલંકારિકોએ કરેલી આ લોકોક્તિ અલંકારની ચર્ચા જોતાં એમ કહી શકાય કે મોટે મોટે ૩૬ પ્રયોગો અને કહેવતો જેવાં લોકવ્યવહારમાં ચલણી બનેલાં વાક્યો પણ કાવ્યની શૈલી વધારે છે એ વાતનો સ્વીકાર થયો છે. આવા ૩૬ પ્રયોગો અને કહેવતો કાવ્યમાં સૂચક અને અસરકારક રજૂઆત કરે છે. તેથી લોકોક્તિ અલંકારમાં કાવ્યસૌંદર્ય રહેલું હોય છે. લોકોક્તિ ક્યારેક વ્યંગ્યાર્થવાળી, તો ક્યારેક જીવનના અનુભવના નવનીતવાળી હોય છે. અગ્રેજી વગેરે વિવિધ ભાષાઓમાં આવા ૩૬ પ્રયોગો અને કહેવતો ધરાવતી ભાષાને શૈલીવાળી ભાષા માનવામાં આવે છે એ વાત લોકોક્તિ અલંકારને માનનારાઓને ખૂબ સ્વાભાવિક જણાય તેમાં કશી નવાઈ નથી. એટલે તમામ ભાષાઓમાં આ અલંકાર આદરપાત્ર બન્યો છે.

છેલ્લે, લોકોક્તિ અલંકારને સ્વતંત્ર અલંકાર તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ, કારણ કે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારમાં સમર્થસમર્થકભાવ હોય છે, જ્યારે લોકોક્તિ અલંકારમાં તેનો અભાવ હોય છે. દૃષ્ટાન્ત અને નિદર્શના જેવા અલંકારોમાં દાખલો આપવાની વાત મુખ્ય હોય છે, જ્યારે લોકોક્તિ અલંકારમાં તેનો અભાવ હોય છે. વળી વક્રોક્તિ અલંકારમાં સ્પષ્ટ અર્થ કે કાકુ હોય છે તેનો લોકોક્તિ અલંકારમાં અભાવ હોવાથી આ અલંકારને વક્રોક્તિ અલંકારમાં સમાવી શકાય નહીં. એવી જ રીતે ચ્છેકોક્તિ અલંકારમાં લોકોક્તિ અલંકારને સમાવી ન શકાય, કારણ કે ચ્છેકોક્તિ અલંકારમાં કવિનો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય રહેલો હોય છે કે જેનો અભાવ લોકોક્તિ અલંકારમાં હોય છે. વ્યાજ્ઞેકિત, ગૂઢોક્તિ તથા વિવૃતોક્તિ અલંકારોમાં કશુંક છૂપાવવાની વાત હોય છે કે જે વાત લોકોક્તિ અલંકારમાં નથી. તેથી લોકોક્તિને જુદો અલંકાર માનવો ઘટે. છેલ્લે, નિરુક્તિ અલંકારમાં શબ્દના બીજા યૌગિક અર્થની વાત હોય છે, જ્યારે લોકોક્તિ અલંકારમાં તેવી વાત ન હોવાથી નિરુક્તિ અલંકારમાં લોકોક્તિ અલંકારને સમાવી ન શકાય. ફલતઃ, લોકોક્તિ અલંકારને સ્વતંત્ર અલંકાર તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ.

[જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ-૧૬૩]

શિવવિવાહને લગતી ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત એ વિરલ પ્રતિમાઓ

—પ્રવીણચંદ્ર પરીખ *

શિવવિવાહ દેવોના વિવાહોમાં અનોખી ભાત પાડે છે. વસ્તુતઃ શિવ સિવાય કોઈ અન્ય દેવતાનાં લગ્ન વિષે કયાંય પુરાણોમાં કે ખીજા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં નિરૂપણ મળતું નથી.

આ શિવ-વિવાહનું મૂર્તિવિધાન પુરાણો ઉપરાંત શિલ્પશાસ્ત્રોમાં પણ અપાયું છે. સ્કંદ પુરાણ, શિવ મહાપુરાણ, અંશુમદ્ભેદાગમ, પૂર્વકારણાગમ, ઉત્તર-કામિકાગમ અને શ્રીતત્ત્વનિધિ જેવા ગ્રંથોમાં શિવ-પાર્વતીના લગ્ન-પ્રસંગને ‘કલ્યાણ સુંદર’ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.^૧ હિંદુ મૂર્તિ-વિધાનના મૂર્ધન્ય વિદ્વાન શ્રી ડી. ગોપીનાથ રાવે તેમના Elements of Hindu Iconography નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં^૨ આવી સાત મૂર્તિઓ વર્ણવી છે, જેમાંની એક ઇલોરામાં અને એક ધારાપુરી(એલિફન્ટા)ની પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતમાં પાવાગઢમાંની આ સ્વરૂપની એક મૂર્તિનો ઉલ્લેખ શ્રી ક. ભા. દવે^૩ અને ડૉ. ઉ. પ્રે. શાહે^૪ કરેલો છે, પરંતુ તેઓએ એનું વર્ણન આપ્યું નથી. અહીં પાવાગઢની એ મૂર્તિ ઉપરાંત અમદાવાદમાં પણ એક આ પ્રકારની મૂર્તિની જાણકારી અનાયાસ પ્રાપ્ત થતાં એ બંનેનું અહીં અવલોકન પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

આમાં પાવાગઢના શિલ્પ^૫ (ચિત્ર-૨)નું અભિધાન શ્રી ક. ભા. દવે અને શ્રી ઉ. પ્રે. શાહે ‘કલ્યાણ સુંદર મૂર્તિ’ તરીકે કર્યું છે, પરંતુ આ શિલ્પનું અવલોકન કરતાં એમાંનો પ્રસંગ પાણિગ્રહણનો નહિ પણ પાણિગ્રહણ પછીની વિધિ દર્શાવતો જણાય છે. આ શિલ્પ પાવાગઢના લકુલીશ મંદિરના વાડમાં છૂટું પડેલું છે. આ શિલ્પનો ફોટોગ્રાફ ઉપલબ્ધ કરવા માટે અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ, વારાણસીનો હું આભારી છું.

શિવવિવાહને લગતા આ શિલ્પમાં શિવની ડાબી બાજુએ પાર્વતી બેસી છે. શિવ સમ-લિંગમાં અને પાર્વતી ત્રિલિંગમાં બેસેલાં છે. શિવ ચતુર્ભુજ છે, જ્યારે પાર્વતી દ્વિભુજ છે. શિવે જમણા ઉપલા હાથમાં ત્રિશુલ (જેનો ઉપરનો ભાગ ખંડિત છે) અને ડાબા ઉપલા હાથમાં નાગ ધારણ કરેલ છે. તેઓ ડાબા નીચલા હાથ વડે પાર્વતીને આલિંગન આપે છે. શિવનો જમણો નીચલો હાથ અને પાર્વતીના બંને હાથ, આમ ત્રણેય હાથ વડે કોઈ વસ્તુ ધારણ કરેલ છે. એમાં શિવનો હાથ ઉપર અને પાર્વતીના હાથ એની નીચે રાખેલ છે. શિવ અને પાર્વતીના જનુ પર થઈને પસાર થતું વર-કન્યાનું છેડા-ગાંઠનું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. શિવ અને પાર્વતીના પગની વચ્ચેથી દેખાતા ગાળામાં બ્રહ્મા વીરાસનમાં બેસીને હોમ કરતા જેવા મળે છે. તેમનાં ત્રિમુખ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેમની સંમુખ નાતું સરખું ચોરસ ઘાટનું વેદિપાત્ર રાખેલું છે, જેમાં તેઓ જમણા ઉપલા હાથમાં ધારણ કરેલા સ્ત્રવ વડે આહુતિ આપી રહ્યા છે. તેમનો જમણો નીચલો હાથ અસ્પૃશ્ય છે, જ્યારે ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબો નીચલો હાથ હૃદય આગળ રાખીને જાણે કે તેઓ આહુતિઓ ગણતા હોય એ પ્રકારનો ભાવ દર્શાવે છે. તેમના હાથમાં અક્ષમાલા છે કે નહિ તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

* અધ્યક્ષ, ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૫૬

શિવના જન્મણા પગ પાસે જે નાની બેઠેલી આકૃતિ નજરે પડે છે તે વિષ્ણુની હોવાનું જણાય છે. એમાં ચતુર્ભુજ વિષ્ણુનો જન્મણો નીચલો હાથ આશીર્વાદ મુદ્રામાં છે, જે પ્રસંગને અનુરૂપ છે. વિષ્ણુના જન્મણા ઉપલા હાથમાં ગદા, ડાબા ઉપલા હાથમાં પુષ્પ (કમળ) અને ડાબા નીચલા હાથમાં સંભવતઃ શંખ ધારણ કરેલ છે.

પાર્વતીના ડાબા પગ પાસે જે આકૃતિ વીરાસનમાં બેઠેલી છે, તે મૃદંગવાદકની છે. આ મૃદંગવાદક પોતાના બંને હાથ વડે નરધા-તખ્તાની જેમ બે અલગ-અલગ મૃદંગોને વગાડી રહ્યો છે.

અહીં હોમ કરતા બ્રહ્મા,^૧ આશીર્વાદ આપતા વિષ્ણુ,^૨ શિવ-પાર્વતીને સંયુક્ત કરતું હેડ ગાંઠણું તેમ જ પાર્વતી દ્વારા પોતાના બંને હાથ વડે શિવ દ્વારા અપાતી વસ્તુનો સ્વીકાર આ બધાનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં આ પ્રસંગ શિવ-પાર્વતીનું પાણિગ્રહણ થઈ ગયા પછી શિવ દ્વારા પાર્વતીને આપતા સિંદૂર પાત્રનો^૩ સ્ત્રયક હોવાનું અનુમાની શકાય છે.

શિવે અધોવસ્ત્ર તરીકે મૃગચર્મ^૪ ધારણ કરેલ છે. તેમના મસ્તકે ચૂડામણિયુક્ત જટામુકુટ, કાનમાં સુવર્ણનાં ભારે કુંડલ, ગળામાં હાંસડી (હિક્કાસૂત્ર), કરવલય, સર્પનો આબુબંધ, મૌકિતકની કટિમેખલા, ઊરુદામ, બે પગ વચ્ચે લટકેલી કટિમેખલાની સેરો અને પગમાં પાદમ્બલક ધારણ કરેલ છે. જ્યારે પાર્વતીના મસ્તક પર વિશિષ્ટ પ્રકારની કેશરચના બેવા મળે છે. સેંથો પાડી બિલા ઓળેલા વાળનો ઉપરની આબુ બંધ બાંધી તેને ચૂડામણિ અને સુવર્ણલિંગારથી સુશોભિત કરેલ છે, જ્યારે બાકી રહેલા વાળનો પાછળની આબુ ગોળ અંબોડો લઈ તેને ડાબા ખભા પર ઝૂંટતો રાખેલ છે. એ અંબોડાને ફૂલમાળાથી સજ્જવેલ છે. પાર્વતીએ કુંડલ, ત્રીવા, હિક્કાસૂત્ર, પ્રલંબદાર કે મંગળ-સૂત્ર, કરવલય, આબુબંધ, કટિમેખલા, ઊરુદામ, પારદર્શક ચૂસ્ત અધોવસ્ત્ર અને પગમાં પાદમ્બલક ધારણ કરેલ છે. પાર્વતીનું મુખ ઘસાયેલું છે.

વિષ્ણુ અને વાદક બંને આકૃતિઓની પાછળ લગ્નની ચોરીના ત્રણ-ત્રણ ધડા સ્પષ્ટ નજરે પડે છે.

આમ સમગ્ર આલેખન, સમ્રમાણ દેહરચના અને વાળ તેમજ અલંકારોની રચના શૈલીની દૃષ્ટિએ આ વિરલ પ્રતિમા ઈ. સ. ની ૧૧ મી સદીના પહેલા ચરણમાં ધડાઈ હોવાનું પ્રતીત થાય છે.

અમદાવાદનું શિવ વિવાહ કે પાર્વતી-પરિણયનું આલેખન કરતું સુંદર શિલ્પ (ચિત્ર-૩) ૧૯૫૬માં જૂની ટેલીગ્રાફ ઓફિસ પાસેની ભદ્રના કિલ્લાની જૂની દીવાલમાંથી મળી આવ્યું હતું. આ શિલ્પ હાલ અમદાવાદના શાહીબાગમાં શ્રી ગુણવંત મંગલદાસના અંગત સંગ્રહમાં સુરક્ષિત છે. આ શિલ્પનો ફોટોગ્રાફ શ્રી વસંત ગુપ્તે(ભદ્ર વિસ્તારના સામાજિક કાર્યકર)એ રો પાડ્યો છે તેની અત્રે સાભાર નોંધ લઉં છું.

કલ્યાણસુંદર મૂર્તિ સ્વરૂપની આ પ્રતિમા ઉપર્યુક્ત પાવાગઢના શિલ્પની પરંપરાને વ્યક્ત કરે છે. પાવાગઢના શિલ્પમાં લગ્નમંડપ માટે કરેલી ચોરીમાં ત્રણ-ત્રણ કુંડલ મૂકેલા છે, જેનો અહીં પૂર્ણ વિકાસ નજરે પડે છે. અહીં બંને આબુ ચાર-ચાર કળશ બાંધી પીઠિકા પર ગોઠવીને ઊતરડ બનાવી છે, જેના ટોચના કળશ પર હંસની આકૃતિ બેઠેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઉપરના ભાગમાં અર્ધ વર્તુળાકારે આમ્ર-પદ્મલવનાં તોરણની રચના કરેલી છે.

આમ કળશ અને આમ્ર-પદ્મલવનાં તોરણથી બનેલા મંડપમાં શિવ-પાર્વતી ત્રિભંગમાં બેઠેલાં છે. અહીં શિવના મસ્તકે બિંચો જટામુકુટ, કાનમાં વાસુકી સર્પનાં કુંડલ, લલાટમાં ત્રીજું નેત્ર હોવાની નિશાની સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. શિવના ગળામાં સુવર્ણ હિક્કાસૂત્ર, ઉપરાંત સ્કંધ-બંધ અને

બાબુબંધ દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે કમર પર શંકુ ઘાટનો કટિબંધ બાંધ્યો છે. તેમના ઉત્તરીયના છેડા બંને બાજુ લટકતા જોઈ શકાય છે. શિવે ડાબા હાથમાં ડમરું ધારણ કર્યું છે.

દેવી પાર્વતી દ્વિભંગમાં બેસી છે. તેઓએ પગની પીંડી સુધીની સકચ્છ સાડી પહેરી છે. એક લાંબુ ઉત્તરીય તેમના ખભા પરથી પસાર થઈને ઘૂંટણ સુધી પહોંચે છે. તેમની કેશરચના ઉપયુક્ત પાવાગઢની પાર્વતીની કેશરચનાની જેમ બે ભાગમાં અર્થાત્ મસ્તક પર જટાજૂટ તરીકે અને મસ્તકની પાછળ અંબોડા સ્વરૂપે ડાબા ખભા પર રહેલ નજરે પડે છે. મૌકિતક કુંડલ, કંઠમાં મૌકિતક હાર, પદ્મયુક્ત પ્રલંબહાર, મૌકિતક કેયૂર, મૌકિતક કંદોરો અને પગમાં પાદવલય દષ્ટિગોચર થાય છે.

દેવીએ પોતાના ડાબા હાથમાં ફળ ધારણ કર્યું છે. શિવે પાણિગ્રહણ માટે પોતાનો જમણો હાથ લંબાવીને પાર્વતીનો જમણો હાથ ગ્રહ્યો છે. આમાં પાણિગ્રહણ કરતો શિવનો હાથ સ્પષ્ટપણે નીચે જોવા મળે છે. પાર્વતીનું આલેખન અહીં પૂર્ણ ચૌરના તરીકે થયું છે.^૮ શિવ અને પાર્વતીની વચ્ચે પગ પાસે એક નીચા કદના ગણની આકૃતિ દેખાય છે. એનો ડાબો હાથ ખંડિત છે અને જમણા હાથ વડે તે કોઈ વાજિંત્ર વગાડી રહ્યો છે.

વર અને કન્યાના મસ્તક વચ્ચે જે વામાવર્ત કાટકોણ-આકૃતિ જોવા મળે છે તે સ્વસ્તિકના નીચલા ભાગની સૂચક છે.

શિવની પાછળ બેસેલ દ્વિભૂજ આકૃતિ પોતાના ડાબા ઉપલા હાથ વડે કોઈ વાજિંત્ર વગાડી રહી છે. એમાં વાજિંત્રનો કેટલોક ભાગ ખંડિત થયેલો છે. આકાર પરત્વે એ વાજિંત્ર વીણા હોવાનું જણાય છે. આ દિવ્ય આકૃતિના જમણા હાથમાં કરતાલની જોડી સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. આ આકૃતિએ ઐવેયક, હિંદુસૂત્ર, પ્રલંબહાર, કુંડલ, મૌકિતક કેયૂર અને મૌકિતક વલય ધારણ કરેલાં છે. ટૂંકી ધોતી અને નાનું ઉત્તરીય પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. આકૃતિનો મસ્તકનો તેમ જ ડાબા હાથનો કેટલોક ભાગ ખંડિત અને ખવાયેલો છે. તેમ છતાં મસ્તક પરનો જાંચી થયેલી શિખા ધારણ કરતો જટાજૂટ સ્પષ્ટ વરતાય છે. એમના જમણા ખભા પર લાંબી ઝોળી લટકી રહી છે. આ આકૃતિનો સાધુ જેવો દેખાવ જોતાં તે પ્રસિદ્ધ ઋષિ નારદની હોવાનું અનુમાન થઈ શકે. સ્કંદ પુરાણમાં^{૧૦} મળતા વર્ણન અનુસાર શિવ-પાર્વતીના વિવાહ પ્રસંગે નારદજી હાજર હતા. બન્યું હતું એમકે પાર્વતીના પિતા હિમાલયે શિવને તેમનું ગોત્ર અને કુલની માહિતી પૂછી ત્યારે એ સાંભળીને પ્રસન્ન મુખ શિવ ઉદાસ થઈ વિચારમાં પડી ગયા. આવી રીતે દેવ, ઋષિ, મંધર્વ, મુનિ અને સિદ્ધોએ પૂછ્યું અને શિવને નિરુત્તર જોતાં તેઓ હસવા લાગ્યા, ત્યારે બ્રહ્માના પુત્ર નારદ વીણા વગાડવા લાગ્યા. પર્વતરાજે નારદને એ વખતે વીણા વગાડતાં રોક્યા. ત્યારે નારદે કહ્યું, 'તમે શિવના ગોત્ર અને કુલ બાબત પૂછ્યું હતું, તો તેમનું ગોત્ર અને કુલ 'નાદ' છે અને તેથી હું વીણા વગાડીને નાદ ઉત્પન્ન કરું છું.' આ રીતે નારદે શિવપક્ષે શિવનાં ગોત્ર અને કુલ વિશે વકીલાત કરી હતી. શિવ મહાપુરાણમાં પણ ઉપયુક્ત પ્રસંગને અનુરૂપ વર્ણન મળે છે.^{૧૧}

સ્કંદ પુરાણ અને શિવ મહાપુરાણના ઉલ્લેખોના અનુસંધાનમાં જોતાં નારદની આ પ્રસંગે ઉપસ્થિતિ હતી એમ જણાય છે અને અમદાવાદના શિદ્ધપના શિદ્ધીએ શિવ-પાર્વતીના લગ્નમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની ઉપસ્થિતિવાળા અન્યત્ર જોવા મળતા પ્રસંગ કરતાં અહીં એને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું હોવાનું જોવા મળે છે.

નારદજી અહીં શિવની બાજુએ બેસી રહીને ડાબા હાથે વીણા અને જમણા હાથે કરતાલ વગાડીને નાદના સ્વામી શિવના લગ્નોત્સવને મધુર બનાવી રહ્યા છે. આ અપૂર્વ પ્રસંગ છે અને

ભારતમાં કોઈપણ જગ્યાએ આનું આલેખન થયાનું જણીતું નથી. તેથી આ શિવવિવાહને લગતું અનુપમ અદ્વિતીય વિરલ શિલ્પ ગણાય.

અહીં પ્રસ્તુત પાવાગઢના તેમજ અમદાવાદનાં શિલ્પોમાં લગ્નની ચોરીનું સ્વરૂપ જોતાં ૧૧મી સદીના (પાવાગઢ) શિલ્પમાં એનો પ્રારંભ થતો અને અમદાવાદના આ ૧૩ મી સદીના પૂર્વાર્ધના શિલ્પમાં એનો પૂર્ણ વિકાસ થતો નજરે પડે છે.

ગુજરાતમાં લગ્નની ચોરીની રચના કરવાની પરંપરા ઓછામાં ઓછી એક હજાર વર્ષ જેટલી જૂની છે એ બાબત આ શિલ્પો ઉપરથી નિશ્ચિત કરી શકાય છે.^{૧૧}

પાદટીપ

૧. T. A. Gopinath Rao, **Elements of Hindu Iconography**, Vol. II pt. I, p. 337
૨. Ibid., p. 343
૩. ક. ભા. દવે, 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન', પૃ. ૨૯૦
૪. ઉ. પ્રે. શાહ, 'શિલ્પકૃતિઓ', "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૪ (સોલંકી કાલ)", પૃ. ૫૧૭, ૫૬ ૩૧, આકૃતિ ૭૩
૫. ક. ભા. દવે, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૯૦; ઉ. પ્રે. શાહ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૧૭
૬. T. A. Gopinath Rao, **op. cit.**, p. 339
૭. Ibid., p. p. 342 f.
૮. આ વિધિ ઉત્તર ભારતમાં અને મહારાષ્ટ્ર તેમજ મધ્ય ભારતમાં અદ્યવધિ પ્રચલિત છે.
૯. T. A. Gopinath Rao., **op. cit.**, p. 338
૧૦. ૨૪૬પુરાણ, માહેશ્વર-ખંડ, કેદાર-ખંડ, અધ્યાય ૨૫; કથ્યતાં તાત ગોત્રં સ્વં કુલં ચૈવ વિશેષતઃ ॥ કથ્યસ્ય મહાભાગ ઇત્યાકર્ણ્ય વચસ્તથા ॥ સુમુખો વિમુલ્લઃ સદ્યો હ્યશોચ્યઃ શોચ્યતાં ગતઃ ॥૭૦॥ એવંવિધઃ સુરવરૈર્ઋષિભિસ્તદાનીં ગંધર્વ્યક્ષમુનિસિદ્ધગણૈસ્તથૈવ ॥ દૃષ્ટો નિરુત્તરમુલ્લો ભગવાન્મહેશો હાસ્યં ચકાર સંભૃશં ત્વથ નારદશ્ચ ॥૭૧॥ વીણાં પ્રકટયામાસ બ્રહ્મપુત્રોઽથ નારદઃ ॥ તદાનીં વારિતો ધીમાન્વીણાં મા વાદય પ્રભો ॥૭૨॥ ઇત્યુક્તઃ પર્વતેનૈવ નારદો વાક્યમબ્રવીત્ ॥ ત્વયા પૃષ્ટો ભવઃ સાક્ષાત્સ્વગોત્રકથનં પ્રતિ ॥૭૩॥ અસ્ય ગોત્રં કુલં ચૈવ નાદ એવ પરં ગિરે ॥ નાદે પ્રતિષ્ઠિતઃ શંભુર્નાદો હ્યસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૭૪॥ તસ્માન્નાદમયઃ શંભુર્નાદાચ્ચ પ્રતિલભ્યતે ॥ તસ્માદ્વીણા મયા વાદ્ય વાદિતા હિ પરંતપ ॥૭૫॥
૧૧. શિવ મહાપુરાણ, રુદ્ર સંહિતા, પાર્વતી ખંડ, અધ્યાય ૪૮; સ્વગોત્રં કથ્યતાં શમ્ભો પ્રવરશ્ચ કુલં તથા ॥ નામ વેદં તથા શાખાં માર્કાર્ષિસ્તિમયાત્યયમ્ ॥૭૭॥ બ્રહ્મોવાચ ॥ ઇત્યાકર્ણ્ય વચસ્તસ્ય હિમાદ્રેશંકરસ્તદા ॥ સુમુલાવિમુલ્લઃ સદ્યોઽપ્યશોચ્યઃ શોચ્યતાં ગતઃ ॥૮૦॥ એવંવિધસ્સુરવરૈર્મુનિભિસ્તદાનીં ગંધર્વ્યક્ષમુનિસિદ્ધગણૈસ્તથૈવ ॥ દૃષ્ટો નિરુત્તરમુલ્લો ભગવાન્મહેશોઽકાર્ષિસ્સુહાસ્યમથ તત્ર સ નારદત્વમ્ ॥૯૧॥ વીણામવાદયસ્ત્વં હિ બ્રહ્માવિજ્ઞોઽથ નારદ ॥ શિવેન પ્રેરિતસ્તત્ર મનસા શંભુમાનસઃ ॥૯૦॥ તદા નિવારિતો ધીમાન્પર્વતેન્દ્રેણ વૈ હઠાત્ ॥ વિષ્ણુના ચ મયા દેવૈર્મુનિભિશ્ચાખિલૈસ્તથા ॥૯૧॥ ન નિવૃત્તોઽભવસ્ત્વં હિ સ યદા શંકરેચ્છયા ॥ ઇતિ પ્રોક્તોઽદ્રિણાં તર્હિ વીણાં મા વાદયાધુના ॥૯૨॥ ...શિવો નાદમયઃ સત્યં નાદશિવમયસ્તથા ॥ ઉભયોરંતરં નાસ્તિ નાદસ્ય ચ શિવસ્ય ચ ॥૯૨॥ પૃષ્ટો પ્રથમજત્વાદિ લીલાસગુણરૂપિણઃ ॥ શિવાન્નાદસ્ય શૈલેન્દ્ર સર્વોત્કૃષ્ટસ્તતસસ હિ ॥૯૨॥ અતો હિ વાદિતા વીણાપ્રેરિતેન મયાદ્ય વૈ ॥ સર્વેશ્વરેણ મનસા શંકરેણ હિમાલય ॥૯૦॥

૧૨. કદ્યાણુસુંદર સ્વરૂપને વ્યક્ત કરતું એક નાનું (૯ x ૯ ઈંચ કદનું) અલ્પમૂર્ત શિલ્પ મોડાસાની સાયંસ અને આર્ટ્સ કોલેજના સાંસ્કૃતિક સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. આ શિલ્પ ૧૨ મી સદીનું હોવાનું મનાયું છે. (જુઓ કાંતિલાલ સોમપુરા, 'મોડાસા કોલેજ મ્યુઝિયમ પરિચય' અને 'કોલેજના સાંસ્કૃતિક નમૂનાઓનું વર્ગીકરણ', "માનુમ", માચ, ૧૯૬૭).

પરંતુ શિલ્પના રૂપાંકનને તેમ જ સમગ્ર શિલાપટના સમ્પત્તિની બાતને લક્ષમાં લેતાં આ શિલ્પ ૧૩ મી સદીના ઉત્તરાર્ધનું કે તે પછીનું હોવાનું પ્રતીત થાય છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ-૧૫૮ નું ચાલું]

પાદટીપ

૧. લોકપ્રવાદાનુકૃતિલોકોક્તિરિતિ ભણ્યતે । કુવલયાનન્દ:-અપ્પય્યદીક્ષિતવિરચિત:-નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ-(૭ક્રી), અલંકારચંદ્રિકા સાથે-૧૯૩૧, પૃ. ૧૬૧
૨. સહસ્વ કતિચિન્માસાન્ મીલયિત્વા વિલોચને । એજન
૩. શેષાન્ માસાન્ ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા । મેઘદૂતમ્-કાલિદાસ:-ઉત્તરમેઘ નિર્ણયસાગર, આવૃત્તિ પંદરમી, ૧૯૪૭, પૃ. ૪૭
૪. મદીયે વરદરાજસ્તવે નામ્નૈવ તે વરદ વાઙ્મિત્તદાતૃભાવં વ્યાખ્યાત્યંતો ન વહસે વરદાનમુદ્રામ્ । વિશ્વપ્રસિદ્ધતરવિપ્રકુલપ્રસૂતેર્યજ્ઞોપવીતવહનં હિ ન સ્તવપેક્ષમ્ ॥ કુવલયાનન્દ. પૃ. ૧૬૧
૫. લોકપ્રવાદાનુકૃતિ લોકોક્તિ વિબુધા વિદુઃ । દેવશંકરકૃતા અલંકારમઙ્ગૂષા-સિંધિયા ઓરીએન્ટલ સિરીઝ, ઉચ્છૈન, ૧૯૪૦, પૃ. ૨૧૦
૬. મર્માણ્યાવેદ્ય દુષ્ટેઽસ્મિન્ અનુતાપમુપેયુષા । હસ્તેનોદરમામર્ષ શૂલમુત્પાટિતં ત્વયા ॥ એજન
૭. લોકપ્રવાદાનુકરણં લોકોક્તિર્યદિ કથ્યતે । કૃષ્ણકવિકૃતા મન્દારમરન્દચમ્પૂઃ । નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ બીજી, ૧૯૨૪, પૃ. ૧૪૮
૮. અનુસરતિ નનાન્દા નન્દકુમારં પરાપિ સાનન્દા । તવ કિ નીરજનયને પદ્ય મુદોન્મીલ્ય માધવં નયને ॥ એજન

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માચ, ૧૯૮૮]

[૧૬૩

ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ 'કાલિયમહંન'-શિલ્પમાં વિષ્ણુનું સ્વરૂપ

હરિપ્રિયા રંગરાજન *

ભગવાન વિષ્ણુના દશ અવતારોમાં રામ અવતાર અને કૃષ્ણ અવતાર એ બે સંપૂર્ણ અવતાર મનાય છે. આ બંને અવતારોમાં ભગવાન વિષ્ણુએ સ્વયં મનુષ્ય સ્વરૂપમાં અવતાર ધારણ કરી અધર્મનો નાશ કર્યો અને ધર્મની સ્થાપના કરી.

ભગવાન વિષ્ણુના અવતારોમાંના એકલા કૃષ્ણ અવતારમાં જ એમણે પોતાના જન્મથી માંડી જીવનની અંતિમ ધડી સુધી પોતાની દિવ્ય લીલાઓને પ્રદર્શિત કરતા રહી અવતારના પ્રયોજનને પૂર્ણતઃ સિદ્ધ કર્યું.

શ્રીકૃષ્ણના અવતાર અને એમની બાળ લીલાઓનું વર્ણન હરિવંશ પુરાણ, વિષ્ણુ પુરાણ, ભાગવત પુરાણ, અને પ્રભાવૈવર્ત પુરાણમાં વિસ્તારથી મળે છે. શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓમાં સહુથી વધુ વાર ઉલ્લેખ કાલિયમહંન અને ગોવર્ધનધારણનો થયેલો છે.

ગુજરાતમાં મંદિરોની છતોમાં કાલિયમહંનનું મહત્વપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરાયેલું જોવા મળે છે. એમાં ઓડદર(તા. પોરબંદર જિ. જૂનાગઢ), વંથલી(જિ. જૂનાગઢ), માણુંદ(તા. પાટણ, જિ. મહેસાણા), અંબાસણ, ભીમાસણ (જિ. મહેસાણા) અને મૂલમાધવપુર (સોરાષ્ટ્ર) તેમજ ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ અને જૂનાગઢ મ્યુઝિયમમાં રજૂ થયેલ કાલિયમહંનનું સ્વરૂપ અત્રે ઉલ્લેખનીય છે.

ઓડદરમાં નવમી સદીના વિષ્ણુ મંદિરના દ્વારમંડપની છતમાં કાલિયમહંનનું શિલ્પ કંડારેલું છે.^૧ એમાં કૃષ્ણની મુખાકૃતિ બાલ સ્વરૂપની નહીં પરંતુ પ્રૌઢ સ્વરૂપની જણાય છે. મસ્તકે કિરીટ મુકુટ, ગળામાં કંઠહાર અને મસ્તક પાછળ પ્રભામંડળ દેખાય છે. દ્વિભુજ કૃષ્ણ વૃદ્ધ કાલીય નાગની ફણા પર વીરાસનમાં વિરાજમાન છે. શ્રીકૃષ્ણનો જમણો હાથ કદંબ વૃક્ષની ડાળ પર છે અને ડાબો હાથ કાલીયની ફણા ઉપર રાખેલો છે. કાલીય વૃદ્ધ દેખાતા માનવના સ્વરૂપમાં રજૂ થયેલ છે અને અંજલિ મુદ્રામાં છે. બંને બાજુ ત્રણ ત્રણ એમ છ નાગણીઓ કૃષ્ણને પ્રાર્થના કરતી દર્શાવાઈ છે. કાલિયમહંનનું આ સહુથી પ્રાચીન શિલ્પકન હોવાનું જણાય છે.^૨

વંથલી (જિ. જૂનાગઢ)માંની બાણા વાવમાં ૧૦મી સદીનું કાલિયમહંનનું શિલ્પ કંડારેલું છે. અહીં પણ કૃષ્ણનું સ્વરૂપ પ્રૌઢ માનવના જેવું લાગે છે. એમાં કૃષ્ણ ચતુર્ભુજ દર્શાવાયા છે. ઉપલા જમણા હાથથી પ્રાયઃ કદંબની ડાળને પકડી હોય તેવું લાગે છે. નીચલા જમણા હાથમાં ખડ્ગ સ્પષ્ટ જણાય છે. ઉપલો ડાબો હાથ તૂટેલો છે, જ્યારે નીચલા ડાબા હાથમાં ચક્ર છે. કાલિયનું સ્વરૂપ વૃદ્ધ દર્શાવાયું છે અને તેઓ અંજલિ મુદ્રામાં ખેઠેલા છે.^૩

માણુંદ(તા. પાટણ, જિ. મહેસાણા)માં નારાયણ મંદિરની છતમાં કાલિયમહંનનું ઇસવી સનની ૧૧ મી સદીનું શિલ્પ ઉપલબ્ધ છે. અહીં કૃષ્ણ ચતુર્ભુજ દર્શાવાયા છે અને એમનું સ્વરૂપ પ્રૌઢ

* ભારતીય ઇતિહાસ અનુસંધાન પરિષદના પોસ્ટ ડૉક્ટરલ રિસર્ચ ફેલો.

આ કારણોસર સંવાદો હંમેશાં અનિચ્છનીય નથી. આ પ્રકારની પ્રતીતિ આનંદે આ સંવાદના ત્રણ પ્રકારો તથા તેની ટૂંકી સમીક્ષામાં આપણને કરાવી છે, હવે આપણે આ ત્રણ પ્રકારો ટૂંકમાં સમજી લઈએ. આનંદ કહે છે :

તત્ર પૂર્વમનન્યાત્મ તુચ્છાત્મ તદનન્તરમ્ । તૃતીયં તુ પ્રસિદ્ધાત્મ નાન્યસામ્યં ત્યજેત્કવિઃ ॥

તત્ર પૂર્વં પ્રતિબિમ્બકત્વં કાવ્યવસ્તુ પરિહર્તવ્યં સુમતિના । યતસ્તદનન્યાત્મ તાત્ત્વિકશરીરશૂન્યમ્ । તદનન્તરમાલેખ્યપ્રશ્નમન્યસામ્યં શરીરાન્તરયુક્તમપિ તુચ્છાત્મત્વેન ત્યક્તવ્યમ્ । તૃતીયં તુ વિભિન્નકમનીય-શરીરસદ્ભાવે સતિ સસંવાદમપિ કાવ્યવસ્તુ ન ત્યક્તવ્યં કવિના । ન હિ શરીરી શરીરિણાન્યેન સદૃશોઽપ્યેક એવેતિ શક્યતે વક્તુમ્ ।

(૧) અનન્યાત્મ - અભિનવ આ પ્રથમ પ્રકારનો સંવાદ આ રીતે સમજાવે છે-

અનન્યઃ પૂર્વો નિબન્ધકાવ્યાદાત્મા સ્વભાવો યસ્ય તદનન્યાત્મ યેન રૂપેણ ભાતિ, તત્ પ્રાક્કવિસ્પૃષ્ટમેવ યથા યેન રૂપેણ પ્રતિબિમ્બં ભાતિ, તેન રૂપેણ બિમ્બમેવૈતમ્ । તત્કોદ્દેશંમિત્યત્રાહ - તાત્ત્વિકશરીરશૂન્યમિતિ । ન હિ તેન કિઞ્ચિદપૂર્વમુત્પ્રેક્ષિતં પ્રતિબિમ્બમણ્યેવમેવ ।

અર્થાત્

“પૂર્વે જેની રચના થઈ છે તેનાથી જુદો નથી આત્મા એટલે કે સ્વભાવ જેનો, તે અનન્યાત્મ જે રૂપે (કાવ્ય) પ્રતીત થાય છે તે આગલા કવિ દ્વારા રજૂ કરાયું જ છે, જેમ કે જે રીતે પ્રતિબિંબ પ્રતીત થાય છે. એ રૂપે જ આ બિમ્બ છે. પરંતુ તે સ્વયં કેવું હોય છે તે બાબત કહે છે-તાત્ત્વિક શરીરથી રહિત. એ (નવા કવિએ) કશું જ અપૂર્વ (આપવાની) ઉત્પ્રેક્ષા નથી કરી, પ્રતિબિંબ પણ તેવા જ પ્રકારનું હોય છે.”

અર્થ આ પ્રમાણે થશે. કાવ્યમાં બધી દૃષ્ટિએ એટલું અનુકરણ હોય કે એક કાવ્ય મોટા ભાગે બીજાને સમાન લાગે; બીજું કાવ્ય જુદા શબ્દોમાં હોય તો પણ આમ બને. આનંદ વૃત્તિમાં આને ‘પ્રતિબિંબને સમાન કાવ્યવસ્તુ’ કહે છે અને તેને ત્યાજ્ય ગણે છે. સામાન્ય રીતે, જેમની પ્રતિભા ઓછી હોય તેવા કવિઓ આવું અન્ય ઉચ્ચતર કવિઓનું અનુકરણ કરે. દાખલા તરીકે અશ્વધોષના કેટલાક શ્લોકો કાલિદાસના શ્લોકો સમાન લાગે છે. ત્યાં અશ્વધોષના શ્લોકો પ્રતિબિંબકદપ છે અને આ કક્ષામાં આવે છે. બને છે એવું કે ઓછી પ્રતિભાથી અન્વિત કવિ, દંડી કહે છે તેમ શ્રુતેન યત્નેન ચ...વાઙ્દેવીની ઉપાસના કરે, નૂ પણ કરે અને મોટા કવિઓનું અનુકરણ કરે, ત્યારે જે કાવ્ય સમર્પ્ય તે અનુકરણ રૂપે માત્ર હોય. આનંદને અનુસરણનો વિરોધ નથી, છતાં જ્યાં કેવળ અનુકરણ હોય, બીજું કશું નહીં, તેવી કાવ્યરચના ત્યાજ્ય છે. આવી બાબતમાં મૂળ કાવ્યના ધ્વનિનું અનુકરણ કવિને મુશ્કેલ પડશે, તે કરે તો પણ વાચકને રુચિકર નહીં બને એવો સંભવ છે. આમ અન-અન્યાત્મ એટલે પ્રતિબિંબતુલ્ય, એટલે એવું કાવ્ય જેમાં અનુકરણ કરનાર કવિનું પોતાનું વિષ્ણુ જેવા ન મળે, એક અને બીજા કાવ્ય વચ્ચે જુદાપણું ન હોય.

અભિનવે જે અર્થ કર્યો છે તેમાં- ન હી કિઞ્ચિદપૂર્વમુત્પ્રેક્ષિતં પ્રતિબિમ્બમણ્યેવમેવ । એ વિધાન મહત્વપૂર્ણ છે.

(૨) આલેખ્યાકારવત્ - એક કાવ્ય બીજા કાવ્યના ચિત્ર સમું લાગે, નવા કાવ્યનો આકાર મૂળ કાવ્યના ચિત્ર જેવો હોય તે બીજા પ્રકારનો સંવાદ. આ પ્રકારનું કાવ્ય પ્રથમ પ્રતિબિંબવત્

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૪૯

અનન્યાત્મ કાવ્યની તુલનાએ પ્રમાણ્યમાં વધુ સારું હોય છે, કારણ, મૂળ કાવ્યના પ્રતિબિંબને બદલે કાવ્ય ચિત્ર સમું લાગે તેમાં મૂળનું અનુકરણ તો પ્રધાન છે જ. છતાં તેમાં ચિત્રકારની માફક જ કવિનું પોતાનું પ્રતિભાજન્ય સત્ત્વ નિદાન અદ્ય પ્રમાણ્યમાં પણ આવે છે. કાલિદાસે રામાયણ, વગેરેનું જે અનુકરણ કયું છે તે આ કક્ષામાં શેક્સપિયરે કયું છે. છતાં પોતાની અનોખી કવિપ્રતિભાથી તેને મંડિત કયું છે. આમાંનું કેટલુંક આ પ્રકારમાં આવી શકે. “મેઘદૂત” ની રચના બાબત ટીકાકાર મલ્લિનાથ કહે છે—સીતા પ્રતિ રામસ્ય હનુમત્સન્દેશ મનસિ નિધાય મેઘસંદેશ કવિઃ કૃતવાન્ । અર્થાત્ “સીતા પ્રત્યેના રામના હનુમાન દ્વારા મોકલેલા (પ્રણય) સંદેશને મનમાં રાખીને કવિએ “મેઘસંદેશ” ની રચના કરી”.

આ વાત સાચી હોય તો પણ કાલિદાસનું ‘મેઘદૂત’ રામાયણની પ્રસ્તુત કથાનું ચિત્ર નથી. આપણે આગળ જોઈશું તે ત્રીજા પ્રકારમાં આ કાવ્ય આવશે. પરંતુ “મેઘદૂત” ની પાછળ બીજા અનેક “અંદ્રદૂત” વગેરે કાવ્યો રચાયા છે તે પૈકી ઘણાં આના ચિત્રાકાર સમાં છે. આમાં કવિની પ્રતિભા મૂળના અનુકરણ છતાં પોતાનું આગનું કેટલુંક ઉમેરે છે તેથી તેને ચિત્રાકાર સમું કહી શકાય. ચિત્રમાં મૂળને કાણવાર માટે સાકાર કરી દેવાની ક્ષમતા હોય જ છે, અને તેથી જ તો શ્રીશંકુકેનો “ચિત્રતુરગન્યાય” જાણીતો છે. ચિત્રકારની પોતાની કલાની માફક કોઈકનું અનુકરણ કરવા છતાં કાવ્યમાં કવિનું પણ કશુંક ચોક્કસ પ્રદાન મળે છે. આથી આને કેવળ પ્રતિબિંબ સમા કાવ્ય કરતાં આનંદ વધુ સારું ગણે છે. છતાં તેને મતે આ કાવ્ય તુચ્છાત્મક છે તુચ્છાત્મક કહેવામાં આવ્યું છે તેનાં બે સંભવિત કારણો ગણી શકાય :-

(૧) મૂળનું હાઈ ઝીખું છતાં નવા કાવ્યમાં જોવા મળે છે.

(૨) કવિ પોતે મૂળના હાઈને આધીન છે અને અનુકરણને ઢાંકી દે તેટલા પ્રમાણ્યમાં પોતાની પ્રતિભાથી કલ્પિત અવનવા હાઈથી મંડિત કરી શક્યો નથી. આથી વાસ્તવમાં આ પ્રકારનું કાવ્ય પણ આનંદને મતે વળ્યું છે.

(૩) તુલ્યદેહિવત્—એક કવિ બીજા કવિના કાવ્યના હાઈનું વસ્તુ-વિષયનું અનુકરણ કરે અને કાવ્યની સંરચના, તેની આકૃતિ રીતિ, ભાષા વગેરે કવિનાં પોતાનાં હોય. આનંદને મતે આ પ્રકારનું અનુકરણ આવકાર્યું છે. તાત્ત્વિક કહી શકાય એવા આ અનુકરણમાં માનવજીવનના શાશ્વત અને તેથી પુરાણા છતાં સદાનવીન ભાવોની પ્રેરણા કવિ બીજેથી લે છે, તેને સંસ્કારે, નવો ઝોપ આપે અને સાથે તેના શરીરને પોતાની રીતે સાકાર કરે શરીરી એટલે આત્મા એટલે હાઈનું અનુકરણ આ રીતે થાય તે છતાં આમાં કવિને વિશેષ અવકાશ પોતાનું સત્ત્વ આપવાનો, જૂનાને સંસ્કારી તેમાં નવી ભાત પાડવાનો રહે છે. કૃષ્ણ ચૈતન્ય કહે છે તેમ—

‘It is this creativity, Rajashekhar points out, that enables the poet to obliterate the ordinary distinctions between flaws and excellences. The real poet transmutes flaws into excellences. The poetaster ruins his poetry even with what are usually recognised as excellence.’
‘રામાયણ’ ની કથામાં રામના સીતા પ્રત્યેના અતેરા પ્રણયનો આધાર લઈ ભવભૂતિએ “ઉત્તરરામચરિત” ની રચના કરી તે આ જ પ્રકારનું ઉદાહરણ ગણાય. “રામાયણ” ની માફક “ઉત્તરરામચરિત” માં પણ રામનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રણય કેન્દ્રગત છે. છતાં એ પ્રણયકથાનું હાઈ સંસ્કારાયું છે અને નવા

સ્વરૂપ તથા સંરચનામાં, જાણે નવા અવતારે નાટકમાં રજૂ થયું છે. આનંદ કહે છે કે આ પ્રકારના સામ્યનો લાગ ન કરવો, ન જ કરવો, Plagiarism વિષે ચર્ચા કરતાં “એન્સાઇક્લોપીડિયા અમેરિકા”માં “However, the use of themes and ideas common to every educated man is considered inevitable, and is not plagiarism. The mere treatment of a subject identical with that dealt by someone else is not forbidden either”. એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું.

એક વધુ દૃષ્ટાંત લઈએ તો પ્રાચીન કવિઓએ ગાયેલા કૃષ્ણના રાધા પ્રત્યેના પ્રભુચની કથાને આધારે જ્યદેવે “ગીતગોવિંદ” ની રચના કરી, સૂરદાસે હિન્દીમાં “ભમરગીત” ની. બંને રચનાઓ આ કક્ષામાં આવે. કાલિદાસનાં “રઘુવંશ” અને તુલસીદાસનું અમર કાવ્ય “રામચરિતમાનસ” આ જ પ્રકારનાં કાવ્યો છે. આનંદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે કોઈએ પણ એ આત્મા સમાન હોય તો પણ કાવ્યમાં તે સર્વથા સમાન હોતાં નથી, તે સંદર્ભમાં સાચું છે.

ત્રણેય પ્રકારોમાં પ્રથમ કરતા દ્વિતીયમાં અને દ્વિતીય કરતાં તૃતીયમાં, અનુકરણ કરનાર કવિની પોતાની આગવી, એવી પ્રતિભાની શક્તિ, સાર્વિકતા, મૌલિકતા પ્રગટ થવાનો વધુમાં વધુ અવકાશ છે. સંવાદનું ત્રીજા પ્રકારનું સામ્ય તેને માન્ય છે તેથી તેને જરા વિગતે આનંદ આ રીતે રજૂ કરે છે—

આત્મનોડન્યસ્ય સદ્ભાવે પૂર્વસ્થિત્યનુયાય્યપિ । વસ્તુ ભાતિતરાં તન્વ્યાઃ શશિચ્છાયમિવાનનમ્ ॥
તત્ત્વસ્ય સારભૂતસ્યાત્મનઃ સદ્ભાવેડવ્યન્યસ્ય પૂર્વસ્થિત્યનુયાય્યપિ વસ્તુ ભાતિતરામ્ । પુરાણરમણીયચ્છાયાનુગૃહીતં
હિ વસ્તુ શરીરવત્પરાં શોભાં પુષ્યતિ । ન તુ પુનરુત્તત્વેનાવભાસતે । તન્વ્યાઃ શશિચ્છાયમિવાનનમ્ ॥

ચંદ્રની આભા ધરાવતા સુંદરીના મુખની માફક અન્ય કોઈક કાવ્યનાં હાદ્ અંતે સૌંદર્યની છાયા અહણુ કરતી વખતે નૂતન પ્રવર્તિત કાવ્યનું સૌંદર્ય વિશેષ શોભે છે. અહીં મહત્ત્વ એ બાબતનું છે કે ચંદ્રની આભા સુંદરીના મુખમાં જોવામાં આવે છે તેનાથી મુખ જ સવિશેષ દીપી ઊઠે છે. આ જ રીતે આગલાં કાવ્યોના હાદ્ની છાયાનું અહણુ કરનારાં અનુગામી કાવ્યોમાં બની શકે છે. તુલસીદાસના “શકુન્તલોપાખ્યાન” ઉપરથી કાલિદાસે “શાકુન્તલ” ની રચના કરી અને ઉચ્ચતર કક્ષાના “રામાયણ” ની પ્રેરણા લઈ તુલસીદાસે તેમના “રામચરિતમાનસ” નું સર્જન કર્યું—આ બંને તેમની પોતપોતાની રીતે આ ત્રીજા પ્રકારનાં સંવાદમાં મૂકી શકાય. આ જગતમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ રીતે જે કોઈ રમ્યતા ભરી છે તે અનેક સહુદયોને આકૃષ્ટ કરે છે અને તેથી તે કોઈ એક જ કવિની મિલકત બની શકતી નથી. રમ્યતાની છાયા તમામ કવિઓ અહણુ કરે, તે પછી તેની રજૂઆત, સાકારતા, સૌંદર્યમંડન વગેરે તો દરેક કવિની પોતપોતાની પ્રતિભાને આધીન છે. આથી યોગ્ય જ રીતે ૪.૪ માં આનંદ કહે છે.

દૃષ્ટપૂર્વા અપિ હ્યર્થાઃ કાવ્યે રસપરિગ્રહાત્ । સર્વે નવા ઇવાભાન્તિ મધુમાસ ઇવ દ્રુમાઃ ॥

અને આ આખી ચર્ચાને અ તે આનંદ કહે છે તે પણ તેની વિદ્વાતાના પ્રમાણરૂપ છે :

યદપિ તદપિ રમ્યં યત્ર લોકસ્ય કિઞ્ચિત્ સ્ફુરિતમિદમિતીયં બુદ્ધિરમ્યુજ્જિહીતે ।

અનુગતમપિ પૂર્વચ્છાયાયા વસ્તુ તાદૃક્ સુકવિરુપનિબદ્ધન્નિન્દ્યતાં નોપયાતિ ॥

વળી અહીં એ પણ તોંધપાત્ર છે કે જે કવિઓ બીજા કવિઓનું આદર્શ પથ અનુકરણ કરતા નથી, કરવા ઇચ્છતા નથી, સ્વાધીન કુશલ હિ સિદ્ધિમન્તઃ ની માફક પોતાની પૂરી રચનાના શરીરી

અને શરીર બંનેને સ્વાધીન એટલે કે પોતાની જ પ્રતિભાને આધીન રાખવા માગે છે, તેઓ તો ઉપરના ત્રીજા પ્રકારના સંવાદને અપનાવનારા કવિઓ કરતાં ઉચ્ચતર કક્ષાના હોઈ શકે એ બાબત આનંદ સ્પષ્ટ છે. દેખાઈ આવતા હોઈના અનુકરણથી મુક્ત કાવ્યરચના કઈ રીતે થઈ શકે ? આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં આનંદ કહે છે કે આમાં સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી તેને મદદ કરે છે. તેનું વિધાન છે—

પ્રતાયન્તાં વાચો નિમિત્તવિદ્યાર્થામૃતરસા ન સાદઃ કર્તવ્યો કવિભિરનવદ્યે સ્વવિષયે ।
પરસ્વાદાનેચ્છાવિરતમનસો વસ્તુ સુકવેઃ સરસ્વત્યેવૈષા ઘટયતિ યથેષ્ટં ભગવતી ॥

સિદ્ધહસ્ત કવિઓને અર્થાત્, હૃદયમાંથી આપોઆપ જોમને સ્વતઃસિદ્ધ રીતે સ્ફુરણ થાય છે તેવા કવિઓને તો વાસ્તવમાં બીજાનું પ્રહણ કરવાની વૃત્તિ જ હોતી નથી; તેમને તેમનો વાગ્વ્યાપાર આપોઆપ મદદ કરે છે. અહીં એમ પણ સૂચિત છે કે કદાચ પણ સિદ્ધહસ્ત કવિઓને થોડું ધણું પણ કોઈકનું ચે અનુકરણ ક્યું હોય, તો તે વાસ્તવમાં અનુકરણ લાગતું નથી; રસાસ્વાદકને, કાવ્યાસ્વાદકને આસ્વાદન સમયે આવા સંભવિત અનુકરણની પ્રતીતિ પણ થતી નથી. આનાં બે કારણો છે—

(૧) સિદ્ધહસ્ત કવિને આવી સંવાદની વૃત્તિ હોતી નથી, જરૂરિયાત પણ હોતી નથી.

(૨) છતાં આવો કોઈ સંભવિત પ્રભાવ તેણે ઝીંચ્યો હોય, અને તેના તેણે કાલિદાસની માફક ઋણ સ્વીકાર કર્યો હોય તો પણ તેની પોતાની પ્રતિભાનું સત્ત્વ એટલું ઉચ્ચ અને ઉજ્જવળ હોય છે કે તેનાથી જ કાવ્યસમગ્રનું સૌંદર્ય રંજિત થયેલું હોવાથી તેનું અનુકરણ પણ વિલુપ્ત સમું બની જાય છે.

કાવ્યમાં સંવાદનો સ્વીકાર, તેના પ્રકારો, તેનાં ઇષ્ટિત અને અનીષ્ટિતની આ ચર્ચા વિનયો તેમજ સિદ્ધહસ્ત કવિઓ બંનેને આવરી લે છે. આનંદ બંનેના સંવાદની વાસ્તવિકતા સ્વીકારી તેના ભેદાભેદ પણ ચર્ચે છે. નોંધપાત્ર એ છે કે આવી સ્પષ્ટ અને વાસ્તવિક ચર્ચા કોઈ પણ જાણીતા પુરોગામીએ કરી નથી. અનુગામીઓ પૈકી હેમચંદ્ર વગેરેમાં આ વિષયની ચર્ચા મળી આવે છે. આનંદની પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચાને આપણે પ્રતિનિધિ ચર્ચા કહી શકીએ.

ચંદ્રનું મૂર્તિવિધાન : પુરાણ અને શિલ્પશાસ્ત્રીય ગ્રંથોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં

કમલેશકુમાર છ. ચોકસી *

[૧]

પૌરાણિક સાહિત્ય તપાસતાં જણાય છે કે ખાસ કરીને મત્સ્યપુરાણ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ અને અગ્નિપુરાણ એ ચાર પુરાણ ચંદ્રનું મૂર્તિવિધાન વર્ણવે છે. આ પૈકી મત્સ્યપુરાણમાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ ચંદ્રનું મૂર્તિવિધાન આ પ્રમાણે દર્શાવાયું છે :

(ક) નવગ્રહોની સાથે ચંદ્રની પૂજના સંદર્ભમાં જણાવાયું છે તેમ ચંદ્રના શરીરનો રંગ શ્વેત છે. તેનો શ્વેત અશ્વવાળો શ્વેત રથ છે. એના આભૂષણનો રંગ પણ શ્વેત છે. તેને બે બાહુ છે અને તે પૈકી એકમાં ગદા અને બીજામાં વરદમુદ્રા છે.^૧

(ખ) આ પછી સૂર્ય વગેરે ગ્રહોની ગતિના વર્ણન પ્રસંગમાં ચંદ્રનું મૂર્તિવિધાન ઉપર કરતાં થોડુંક ભિન્ન રીતે રજૂ થયું છે. અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે ચંદ્ર ચતુર્બાહુ છે, મહાતેજસ્વી છે, અને તેમનું વાહન દશ અશ્વ જોડાયેલો બે પૈડાંવાળો રથ છે.^૨

(ગ) આ પછી એક ઠેકાણે ચંદ્રના રથનું વિગતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં જણાવ્યું છે તેમ ચંદ્રનો રથ ત્રિચક્ર એટલે કે ત્રણ પૈડાં ધરાવે છે. વળી એની બંને બાજુ, દક્ષિણ અને વામ પાશ્વર્માં, અશ્વ જોડાયેલા છે.^૩ અશ્વનો રંગ શુકલ છે, અને તેમની સાંખ્યા દસ છે. આ દસ અશ્વોનાં નામ પણ અહીં આપ્યાં છે, જે આ પ્રમાણે છે : અજ, ત્રિપથ, વૃષ, વાજ, નર, હય, અંશુમાન, સપ્તધાતુ, હંસ અને વ્યોમમૃગ.^૪

આમ અહીં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે એક ઠેકાણે ચંદ્રનું દ્વિભુજ, તો બીજે ઠેકાણે ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. વળી, એમના રથને એક ઠેકાણે બે પૈડાંવાળો તો બીજે ઠેકાણે ત્રણ પૈડાંવાળો બતાવ્યો છે.

આ પછી મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્ર તરીકે પંકાયેલા વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં જોતાં ત્યાં ચંદ્રના રૂપનિર્માણ માટે આખો સ્વતંત્ર અધ્યાય મળી આવે છે.^૫ મળે કરેલી વિવિધ દેવતાઓના રૂપનિર્માણ માટેની પૃચ્છના સંદર્ભમાં માર્કણ્ડેયે જણાવ્યું છે તેમ ચંદ્રનું શરીર શ્વેત છે, વસ્ત્ર પણ શ્વેત છે. બાહુ ચાર અને બધાં આભૂષણોથી ભૂષિત છે. ચાર હાથ પૈકી બે હાથમાં સર્પ કુમુદ(=પોયણ) છે. બીજા બે હાથમાં શુભ છે, તે અહીં સ્પષ્ટ ક્યું નથી. ચંદ્રની પ્રતિમાના દક્ષિણ પાશ્વર્માં 'કાંતિ' અને વામ પાશ્વર્માં 'શૌભા'ને અનુપમ રૂપ બક્ષીને મૂર્તિમંત કરવી, એમ પણ અહીં જણાવેલ છે. સૂર્યના વામ પાશ્વર્માં જેમ સિંહ અને ધ્વજાનું ચિહ્ન મુકવામાં આવે છે, તેમ અહીં ચંદ્રના વામપાશ્વર્માં 'સિંહાંક' મુકવા જણાવ્યું છે. આ પછી અત્યંત રૂપસંપન્ન અઠ્ઠાવીસ પત્નીઓનું નિર્માણ કરવું. આ અઠ્ઠાવીસ પત્નીઓ, એ અશ્વિની, ભરણી વગેરે નક્ષત્રો છે.

* અધ્યાપક, ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

સામીપ્ય : ઓકટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૫૩

અહીં વિષ્ણુધર્મેત્તરપુરાણમાં ચંદ્રના રથનું વર્ણન કરતાં મત્સ્યપુરાણનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. મત્સ્યપુરાણમાં ચંદ્ર રથના દસ અશ્વોનાં નામ આપ્યાં છે, તેમ અહીં પણ આપવામાં આવ્યાં છે. ઉપલબ્ધ પ્રકાશિત વિષ્ણુધર્મેત્તરના પુસ્તકમાં આપેલાં નામો કરતાં મત્સ્યપુરાણના ચંદ્રરથના અશ્વોનાં નામ વધારે સંગત અને સ્પષ્ટ છે. વિષ્ણુધર્મેત્તરમાં મત્સ્યપુરાણના ‘અન્’ની જગાએ સન્; ત્રિપથ’ની જગાએ ત્રિમન, ‘વાણ’ની જગાએ વાદી અને અંશુમાન્તી જગાએ અથોવાદ શબ્દો વપરાયા છે; જેમનું અર્થઘટન વધારે સંગત બનતું નથી.

ચંદ્રરથના વર્ણનની બાબતમાં વિષ્ણુધર્મેત્તરપુરાણની વિશેષતા એ છે કે અહીં રથના સારથિનો પણ ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. વિષ્ણુધર્મેત્તર પ્રમાણે ચંદ્રના રથનો સારથિ ‘અંબર’ છે.^૬

આમ મત્સ્યપુરાણમાં ચંદ્રનાં દ્વિબાહુ અને ચતુર્બાહુ એમ બે સ્વરૂપો દર્શાવ્યાં હતાં, તે પૈકી ચતુર્બાહુરૂપનો વિષ્ણુધર્મેત્તરમાં સ્વીકાર થયો છે, અને એ રૂપનિર્માણ અંગેની બાકીની વિગતો પૂરી પાડવામાં આવી છે. આ પછી વિષ્ણુપુરાણમાં ઉપર મુજબ ચંદ્રના શરીરના રંગ તથા વાહન વગેરેનો નિર્દેશ છે, પણ અહીં ચંદ્ર દ્વિભુજ છે કે ચતુર્ભુજ, એ સ્પષ્ટ નથી. વિષ્ણુપુરાણ મોટે ભાગે મત્સ્યપુરાણમાં (પ્રસ્તુત લેખમાં (ગ) માં) આપેલાં સ્વરૂપને અનુસરતું હોય, એમ લાગે છે. આથી જ અહીં રથને ત્રણ પૈડાંવાળો અને તેના અશ્વો વામ અને દક્ષિણ પાર્શ્વમાં યોજવા, એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. વિષ્ણુપુરાણકાર ચંદ્રના રથમાં યોજાયેલા અશ્વોને કુંદાલા એટલે કે મોગરાના ફૂલ જેવા સફેદ બતાવે છે.^૭

આ પછી અગ્નિપુરાણમાં જે કે ચંદ્રનું મૂર્તિવિધાન અત્યંત સંક્ષેપમાં આપ્યું છે, છતાં એની વિશેષતા એ છે કે તે ઉપરનાં બધાં પુરાણો કરતાં જુદું પડે છે. (અહીં સંભવતઃ ચંદ્રને દ્વિભુજ માનીને) ચંદ્રના બે હાથોમાં, એકમાં કુંડિકા (=કમંડલ) અને બીજામાં જપમાળા બતાવી છે.^૮ ચંદ્રનાં વસ્ત્ર શ્વેત અને વિદ્યુત્પુંજ જેવાં ચમકદાર બતાવ્યાં છે.^૯ આથી વધારે વિગત અહીં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

આમ પૌરાણિક સાહિત્યમાં ચંદ્રને કવચિત્ દ્વિબાહુ તો કવચિત્ ચતુર્બાહુ બતાવેલ છે. આ પછી તેનાં શરીર, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરેનાં રંગ, વાહન તથા વાહનમાં યોજાતા અશ્વ અને એના રંગ વગેરેની બાબતમાં અહીં પ્રાયઃ સમાનતા દેખાય છે. અલબત્ત, ચંદ્રના રથને કવચિત્ બે પૈડાંવાળો તો કવચિત્ ત્રણ પૈડાંવાળો વર્ણવ્યો છે, એ; તથા હાથમાં મૂકાયેલી વસ્તુઓમાં અહીં સમાનતા નથી, એ ઉદ્દેશ્યનીય છે.

[૨]

પૌરાણિક સાહિત્યમાં ચંદ્રનું મૂર્તિવિધાન તપાસી હવે, શિલ્પશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર ગ્રંથો અને બીજા કેટલાક ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ચંદ્રના રૂપનિર્માણ વિષેની વિગતો જોઈએ. અહીં પ્રથમ તો એ ખુલાસો કરવો જોઈએ કે, જે કે શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથો મોટે ભાગે તો પુરાણસાહિત્યનું અવલંબન કરે છે. છતાં એ એક શાસ્ત્ર તરીકે રચાતાં હોઈ, તેમનાં વિધાનો કંઈક અંશે સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ હોય છે, એ હકીકત છે.

પૌરાણિક સાહિત્યને પગલે ચાલીને અભિલષિતાર્થ ચિંતામણિમાં ચંદ્રનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે : “શ્વેત દશ અશ્વો યોજેલા સ્ચંદન (=રથ) ઉપર આરૂઢ ચંદ્રનાં વસ્ત્રો શ્વેત છે. તે દ્વિભુજ છે, દક્ષિણ હાથમાં પૃષ્ઠેદરી ગદા અને વામ હાથમાં વરદ(મુદ્રા) ધારણ કરે છે.”^{૧૦}

દેવતામૃતિ'પ્રકરણ,^{૧૧} રૂપમંડન,^{૧૨} શિલ્પરત્નાકર^{૧૩} વગેરેમાં પણ આવું જ રૂપવિધાન જોવા મળે છે. ઉત્તરની પરંપરાના લુવનદેવ રચિત 'અપરાજિતપૃચ્છા'માનું મૃતિવિધાન પણ આવું જ છે, છતાં અહીં ગદા તથા વરદને બદલે બન્ને હાથોમાં 'કમળ' મૂકવાનું સૂચવેલ છે,^{૧૪} એ વિશેષ છે. હેમાદ્રિનો 'ચતુર્વર્ગચિંતામણિ' ગ્રંથ અહીં સૌથી જુદો પડે છે. અહીં વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાંના ચંદ્રના મૃતિવિધાનને અનુરૂપ ચંદ્રને ચતુર્બાહુ અને મહાતેજસ્વી બતાવી તેમના બે હાથોમાં સિતકુમુદ (=સફેદ પોષાણ) કરવા, સૂચન કયું છે. દસ અથ જોડાયેલા ચંદ્ર રચના અહીં બે પૈડાં સ્વીકારાયાં છે.^{૧૫}

આ પછી દક્ષિણની દ્રવિડશૈલીના શ્રીકુમારકૃત 'શિલ્પરત્ન' ગ્રંથમાં ચંદ્રના બે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો રજૂ થયાં છે. આ બે સ્વરૂપો નવગ્રહોની સાથેનાં છે, જ્યારે આ ઉપરાંત સોમ(=ચંદ્ર)નું એક સ્વતંત્ર દેવ તરીકેનું રૂપવિધાન પણ અહીં મળી આવે છે.^{૧૬} નવગ્રહની સાથે જે બે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે, તે પૈકી એક અભિલષિતાર્થચિંતામણિ વગેરે પૂર્વનિર્દિષ્ટ ગ્રંથોને મળતું આવે છે, જ્યારે બીજું થોડુંક જુદું પડે છે. તે એ રીતે કે અહીં ચંદ્રના બે હાથ પૈકી એક વામ હાથ, વામ ઊરુ (=જંઘ) તરફ નમેલો અને બીજા એટલે કે દક્ષિણ હાથમાં અભયમુદ્રા રાખવાનું જણાવેલ છે.^{૧૭}

આ જ શિલ્પરત્નમાં એક બીજો ઠેકાણો સોમ(=ચંદ્ર)નું રૂપ દર્શાવતાં કહ્યું છે તેમ “ચંદ્ર કમળમાં બેઠેલ છે. સુખ પ્રસન્ન છે. હાથમાં વરદ અને કુમુદ ધારણ કર્યાં છે. ચારુહાર (સુંદર-મનોહર હાર) વગેરેથી આભૂષિત છે, અને સ્ફટિક-ચાંદી જેવા તેમનો વણ છે.”^{૧૮}

આ રીતે અહીં ઉપર્યુક્ત રૂપવિધાનમાં ચંદ્રનો એક હાથ પગ(=જંઘ) તરફ ઢગતો બતાવી અને અહીં બીજા રૂપમાં ચંદ્રને કમલાસનસ્થ બતાવ્યા હોવાથી આ બન્ને બાબતો, ઉપરના તમામ ગ્રંથો કરતાં જુદી પડે છે, એ નોંધવું જોઈએ.

અંશુમદ્ભેદાગમકારને પણ ચંદ્રનું દ્વિલુજ સ્વરૂપ માન્ય છે. પરંતુ અહીં સોમને સિંહાસન ઉપર આસીન બતાવ્યા છે, એ નવીનતા છે. આધુનિક શિલ્પશાસ્ત્રજ્ઞોમાં પ્રસિદ્ધ શ્રી પ્રભાશંકર સોમ-પુરાણે એમના 'ભારતીય શિલ્પસંહિતા' નામના પુસ્તકમાં ચંદ્રનું વાહન 'સિંહ' પણ સ્વીકાર્યું છે; તેનો આધાર સંભવતઃ આ અંશુમદ્ભેદાગમ હોય, એમ જણાય છે. આ ઉપરાંત કેટલીક નવીન બાબતો પણ આ ગ્રંથ પૂરી પાડે છે. અહીં ચંદ્રના મુખની ફરતે પ્રભામંડળ કરવાનું અને તેની આસીન (=બેઠેલ) કે સ્થિત(=ઊભી) પ્રતિમા કરવાનું સૂચવાયેલ છે. વળી, સોનાનો યજ્ઞોપવીત કરવાનું પણ અહીં જણાવ્યું છે.^{૧૯}

આ પછી 'ઈશાનશિવચુરુદેવપદ્ધતિ' જેવા પૂજા પદ્ધતિના ગ્રંથમાં ઉપર પ્રમાણે ચંદ્રને દ્વિલુજ સ્વીકારી, આ જ દ્વિલુજ ચંદ્રનાં બે જુદાં જુદાં રૂપો આપ્યાં છે. તે પૈકી એકમાં ચંદ્રના બન્ને હાથમાં પદ્મ છે, જ્યારે બીજું રૂપ ગદાધર એટલે કે હાથમાં ગદા ધરાવે છે.^{૨૦}

આ રીતે શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે અહીં ચંદ્રનું દ્વિલુજ સ્વરૂપ સર્વામાન્ય રહ્યું છે. પૌરાણિક સાહિત્યમાં વર્ણિત ચંદ્રના ચતુર્બાહુ કે ચતુર્લુજ સ્વરૂપને અહીં ઓછું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. દસ શ્વેત અશ્વોવાળો રથ અહીં વાહન તરીકે છે, પણ એના દ્વિચક્ર કે ત્રિચક્રો વિવાદ નથી. ચંદ્રના હાથમાં વિલસતી વસ્તુઓમાં ('શિલ્પરત્ન' માંના એક સ્વરૂપને બાદ કરતાં) પ્રાયઃ પદ્મ, કુમુદ, ગદા કે વરદમુદ્રા એ ચાર પૈકીની વસ્તુઓનો સૌ સ્વીકાર કરે છે, જે પૌરાણિક સાહિત્યની સાથે સંગત છે. આમ છતાં શિલ્પરત્ન તથા અંશુમદ્ભેદાગમ એ બે ગ્રંથો ચંદ્રને અનુક્રમે કમલાસનસ્થ

અને સિંહાસનાસીન કહીને, ચંદ્રસ્વરૂપમાં એક નવું જ વિધાન ઉમેરે છે. આમ પૌરાણિક સાહિત્યનું શિલ્પશાસ્ત્ર અનુસરણ કરતું હોવા છતાં કેટલેક અંશે એ જુદું પડે છે, તે સ્વીકારવું જોઈએ.

પાઠ્યીય

૧. મત્સ્યપુરાણ, આનંદાશ્રમ સંસ્કરણ, અધ્યા૦ ૪, શ્લો. ૨
૨. એજન, અધ્યા૦ ૧૨૫, શ્લો. ૮
૩. ત્રિચક્રોભયતોડશ્ચ...। એજન, અધ્યા૦ ૧૨૬, શ્લો. ૪૮ .
૪. અજશ્ચ ત્રિપથશ્ચૈવ વૃષો વાજી નરો હયઃ । અંશુમાન્ સપ્તધાતુશ્ચ હંસો વ્યોમમૃગસ્તથા ॥ એજન, અધ્યા૦ ૧૨૬, શ્લો. ૫૨
૫. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, (સંપા. પ્રિયબાલા શાહ), ભા. ૩, વડોદરા, ૧૯૫૮; અધ્યા૦ ૬૮
૬. દ્વિચક્રોડમ્બરસારથિઃ । એજન, ૬૮, ૭૪
૭. વિષ્ણુપુરાણ, અંશ-૨, અધ્યા૦ ૧૨, શ્લો. ૧, ગોરખપુર
૮. કુણ્ડિકાજપ્યમાલીન્દુઃ । અસિતપુરાણ, આનંદાશ્રમ સંસ્કરણ, ૧૯૦૦, અધ્યા૦ ૫૧, શ્લો. ૧૧
૯. એજન, ૩૦૦, ૧૫
૧૦. અભિલષિતાર્થચિન્તામણિ, સં. ડૉ. આર. શામાશાસ્ત્રી, માયસોર, ૧૯૨૬, શ્લો. ૮૬૩-૮૬૪
૧૧. દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, સં. હપેન્દ્ર મોહન, ૧૯૩૬, કલકત્તા, પૃ. ૬૯ (શ્લો. ૪૭-૪૮)
૧૨. રૂપમંડન, અધ્યા૦ ૨, શ્લો. ૨૦-૨૪
- ૧૩ શિલ્પરત્નાકર, (પ્રકા. સોમપુરા, નર્મદાશંકર), ૧૯૩૯, ધ્રાંગધ્રા; પૃ. ૪૧૫
૧૪. સોમઃ કમલહસ્તઃ । અપરાજિતપૃચ્છા, વડોદરા, ૧૯૫૦; પૃ. ૫૪૭-૫૪૮
૧૫. ચતુર્વર્ગચિન્તામણિ, બ્ર. સં. અધ્યા૦ ૧; પૃ. ૧૪૯-૫૦
૧૬. દ્રષ્ટવ્ય, શિલ્પરત્ન ભાગ-૨, (સં. સામ્બશિવ શાસ્ત્રી), ૧૯૨૯, ત્રિવેન્દ્રમ્, પૃ. ૧૭૨-૧૭૩
૧૭. વામોરુન્યત્તવામકરલસિતાઃ । અપરકરાભયમુદ્રા.....। એજન, પૃ. ૧૭૩
૧૮. વિમલકમલસંસ્થઃ સુપ્રસન્નાનનેન્દુર્બરદકુમુદહસ્તશ્ચારુહારાદિભૂષ । એજન, પૃ. ૧૫૬
૧૯. પ્રભામંડલસંયુક્તો...આસીનો વા સ્થિતો વાપિ...હેમયજ્ઞોપવીતાઙ્ગઃ...॥ અંશુમદ્વેદાગમ, પટલ-૪૯ [જુઓ; Elements of Hindu Iconography; Rao Gopinatha, Varanasi; 1971, Vol. I, Part II; P 93.]
૨૦. ઈશાનશિવગુરુદેવપદ્ધતિઃ, (સં. ટી. ગણપતિ શાસ્ત્રી, ૧૯૨૨, ત્રિવેન્દ્રમ્; ભાગ ૩; પૃ. ૧૦૧ (પટલ ૧૨)

લોકોક્તિ અલંકાર

પી. યુ. શાસ્ત્રી *

શબ્દો કાવ્યશરીરનાં ઘટક તરવો હોય છે. તેવી જ રીતે રૂઢ પ્રયોગો પણ કાવ્યની રજૂઆતને આકર્ષક બનાવનારાં તરવો છે. લોકવ્યવહારમાં પણ આવા રૂઢ પ્રયોગો ચલણી જોવા મળે છે, કારણ કે તેનાથી વક્તાનો મુદ્દો અસરકારક રીતે રજૂ થઈ શકે છે. આમ રૂઢ પ્રયોગો અર્થની અભિવ્યક્તિ અથવા સૂચના સારી રીતે કરી શકે છે. ભાષામાંની કેટલીક કહેવતો પણ રૂઢ પ્રયોગોના જેવી જ હોય છે. આવી કેટલીક કહેવતો અને રૂઢ પ્રયોગો કાવ્યની શૈલી વધારતાં હોવાથી અલંકાર કહી શકાય. લોક વ્યવહારમાં પ્રચલિત આવા રૂઢ પ્રયોગો અને કહેવતો સૈકાઓથી જાણીતાં હોવા છતાં તેને 'લોકોક્તિ અલંકાર' કહી સ્વતંત્ર અલંકારનો દરજ્જો આપવાનું કાર્ય અપ્ય દીક્ષિતે પોતાના 'કુવલયાનંદ'માં સર્વ પ્રથમ મોડે મોડે કયું છે.

પોતાના 'કુવલયાનંદ'માં અપ્ય દીક્ષિતે લોકોક્તિ અલંકારને સર્વ પ્રથમ સ્વતંત્ર અલંકાર ગણ્યો છે. લોકોક્તિ અલંકારની અપ્ય દીક્ષિતે આપેલી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. “જ્યાં લોકોમાં જાણીતી ઉક્તિનું અનુકરણ કરવામાં આવે ત્યાં લોકોક્તિ અલંકાર થાય છે.”^૧ આમ લોકમોલીમાં જાણીતી ઉક્તિ લોકોક્તિ અલંકાર રચે છે, કારણ કે તેનામાં કાવ્યસૌંદર્ય રહેલું છે. અપ્ય દીક્ષિતે લોકોક્તિ અલંકારની વ્યાખ્યા આપ્યા પછી લોકોક્તિ અલંકારનાં બે ઉદાહરણો આપ્યાં છે. આમાંથી પહેલા ઉદાહરણમાં^૨ એક વિરહી વ્યક્તિને ચાર મહિના વધુ સહન કરી લેવાની વાત કરવામાં આવી છે. આ ઉદાહરણ મહાકવિ કાલિદાસના ખંડકાવ્યમાં મેઘદૂતની યાદ આપે છે. કારણ કે મેઘદૂત ખંડકાવ્યમાં^૩ યક્ષ યક્ષપત્નીને વધુ ચાર મહિના ‘આંખો મીંચીને’ સહન કરવાની ભલામણ કરે છે; ત્યાં જ ‘લોચને મીલયિત્વા’ એ લોકોમાં જાણીતી ઉક્તિ રજૂ કરવામાં આવી છે. તેનો જ પડઘો અપ્ય દીક્ષિતના લોકોક્તિ અલંકારના પ્રથમ ઉદાહરણમાં આપણને સંભગાય છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં મેઘદૂતની પ્રગાઠ અસર અહીં અપ્ય દીક્ષિતે ઝીલી છે એમ કહેવમાં કશો વાંધો નથી. અહીં ‘આંખો મીંચીને’ એવી લોકોમાં પ્રચલિત ઉક્તિને રજૂ કરવામાં આવી હોવાથી સુંદર લોકોક્તિ અલંકાર થયો છે. એવી જ રીતે અપ્ય દીક્ષિતે આપેલું બીજું ઉદાહરણ^૪ પણ તેમણે રચેલા ‘વરદરાજસ્તવ’ નામના સ્તોત્રકાવ્યનો શ્લોક છે. તેમાં વરદરાજ વરદાનમુદ્રા ધારણ કરતા નથી, કારણ કે વરદરાજ નામ જ વરદાનની વાત સૂચવે છે. તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે એવી લોકોક્તિ રજૂ થઈ છે કે “આજણુ હોવાની સામિતી માટે જતોઈ પહેરેલી બતાવવી એ જગતમાં ખૂબ જાણીતા આજણુકુળમાં જન્મ લેનારને માટે જરૂરી નથી.” આ લોકોક્તિ અલંકારની સોદાહરણ વ્યાખ્યા સર્વ પ્રથમ આપવાનું માન અપ્ય દીક્ષિતને ફાળે જાય છે. અપ્ય દીક્ષિત લોકોક્તિ અલંકારને સ્વતંત્ર અલંકાર માને છે.

* અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૫૭

અપ્પય દીક્ષિત પછી દેવશંકર લોકોક્તિ અલંકારને સ્વીકારનારા બીજા અલંકારિક આચાર્ય છે. લોકોક્તિ અલંકારની અપ્પય દીક્ષિતે આપેલી વ્યાખ્યા^૫ જ દેવશંકરે શબ્દશઃ સ્વીકારી છે. એટલે વ્યાખ્યાની બાબતમાં અપ્પય દીક્ષિતનું ઋણ દેવશંકરે સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ ઉદાહરણની બાબતમાં દેવશંકરે પણ અપ્પયની જેમ મૌલિક ઉદાહરણ લોકોક્તિ અલંકાર માટે આપ્યું છે.^૬ દેવશંકરે આપેલા ઉદાહરણમાં પોતાની ખાનગી વાત કુળેને કહીને પાછળથી પરતાઈ રહેલા મનુષ્યને તેનો મિત્ર જણાવે છે કે ‘હાથ વડે પેટ યોગીને તેણે શૂળ ઉત્પન્ન કર્યું છે.’ અહીં ‘પેટ યોગીને શૂળ ઉપજાવવું’ એવી લોકપ્રચલિત ઉક્તિ આપવાથી લોકોક્તિ અલંકાર થયો છે. ફલતઃ, લોકોક્તિ અલંકારના એક મૌલિક ઉદાહરણને રજૂ કરવા સિવાય અપ્પય દીક્ષિતથી આગળ વધી દેવશંકરને કર્યું જ કહેવાનું નથી.

દેવશંકર પછી કૃષ્ણ કવિએ લોકોક્તિ અલંકારનો સ્વીકાર પોતાના ‘મંદારમરંદ્યપૂ’માં કર્યો છે. કૃષ્ણ કવિએ લોકોક્તિ અલંકારની વ્યાખ્યા અપ્પય દીક્ષિતને અનુસરીને આપી છે.^૭ પરંતુ આ કૃષ્ણ કવિએ દેવશંકરની જેમ લોકોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ મૌલિક આપ્યું છે. આમ છતાં તેમાં રહેલી ‘આખો માંચીને’ એ લોકોક્તિમાં પ્રચલિત ઉક્તિ તો કૃષ્ણ કવિએ કાલિદાસ અને અપ્પય દીક્ષિતે આપેલી પ્રચલિત લોકોક્તિને જ સ્વીકારી છે. આથી ઉદાહરણમાં^૮ પણ કૃષ્ણ કવિએ અપ્પય દીક્ષિતનું ઋણ જ સ્વીકાર્યું છે. પરિણામે કૃષ્ણકવિને પણ લોકોક્તિ અલંકારની બાબતમાં અપ્પય દીક્ષિતથી આગળ વધી કર્યું જ કહેવાનું નથી ! સંક્ષેપમાં અપ્પય દીક્ષિતનો ફાળો લોકોક્તિ અલંકારને ક્ષેત્રે અત્યંત અગત્યનો છે.

અલંકારિકોએ કરેલી આ લોકોક્તિ અલંકારની ચર્ચા જોતાં એમ કહી શકાય કે મોટે મોટે ૩૬ પ્રયોગો અને કહેવતો જેવાં લોકવ્યવહારમાં ચલણી બનેલાં વાક્યો પણ કાવ્યની શાભા વધારે છે એ વાતનો સ્વીકાર થયો છે. આવા ૩૬ પ્રયોગો અને કહેવતો કાવ્યમાં સૂચક અને અસરકારક રજૂઆત કરે છે. તેથી લોકોક્તિ અલંકારમાં કાવ્યસૌંદર્ય રહેલું હોય છે. લોકોક્તિ ક્યારેક વ્યંગ્યાર્થવાળી, તો ક્યારેક જીવનના અનુભવના નવનીતવાણી હોય છે. અંગ્રેજી વગેરે વિવિધ ભાષાઓમાં આવા ૩૬ પ્રયોગો અને કહેવતો ધરાવતી ભાષાને શાભાવાળી ભાષા માનવામાં આવે છે એ વાત લોકોક્તિ અલંકારને માનનારાઓને ખૂબ સ્વાભાવિક જણાય તેમાં કશી નવાઈ નથી. એટલે તમામ ભાષાઓમાં આ અલંકાર આદરપાત્ર બન્યો છે.

છેલ્લે, લોકોક્તિ અલંકારને સ્વતંત્ર અલંકાર તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ, કારણ કે અર્થાન્તર-યાસ અલંકારમાં સમર્થ-સમર્થકભાવ હોય છે, જ્યારે લોકોક્તિ અલંકારમાં તેનો અભાવ હોય છે. દૃષ્ટાન્ત અને નિદર્શના જેવા અલંકારોમાં દાખલો આપવાની વાત મુખ્ય હોય છે, જ્યારે લોકોક્તિ અલંકારમાં તેનો અભાવ હોય છે. વળી વક્રોક્તિ અલંકારમાં સ્પષ્ટ અર્થ કે કાકુ હોય છે તેનો લોકોક્તિ અલંકારમાં અભાવ હોવાથી આ અલંકારને વક્રોક્તિ અલંકારમાં સમાવી શકાય નહીં. એવી જ રીતે ચ્છેકોક્તિ અલંકારમાં લોકોક્તિ અલંકારને સમાવી ન શકાય, કારણ કે ચ્છેકોક્તિ અલંકારમાં કવિનો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય રહેલો હોય છે કે જેનો અભાવ લોકોક્તિ અલંકારમાં હોય છે. વ્યાખ્યોક્તિ, ગૂઢોક્તિ તથા વિવૃત્તોક્તિ અલંકારોમાં કશુંક છંપાવવાની વાત હોય છે કે જે વાત લોકોક્તિ અલંકારમાં નથી. તેથી લોકોક્તિને જુદો અલંકાર માનવો ઘટે. છેલ્લે, નિરુક્તિ અલંકારમાં શબ્દના બીજા યૌગિક અર્થની વાત હોય છે, જ્યારે લોકોક્તિ અલંકારમાં તેવી વાત ન હોવાથી નિરુક્તિ અલંકારમાં લોકોક્તિ અલંકારને સમાવી ન શકાય. ફલતઃ, લોકોક્તિ અલંકારને સ્વતંત્ર અલંકાર તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ.

[જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ-૧૬૩]

શિવવિવાહને લગતી ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત એ વિરલ પ્રતિમાઓ

—પ્રવીણચંદ્ર પરીખ *

શિવવિવાહ દેવોના વિવાહોમાં અનોખી ભાત પાડે છે. વસ્તુતઃ શિવ સિવાય કોઈ અન્ય દેવતાનાં લગ્ન વિષે કયાંય પુરાણોમાં કે ખીજા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં નિરૂપણ મળતું નથી.

આ શિવ-વિવાહનું મૂર્તિવિધાન પુરાણો ઉપરાંત શિલ્પશાસ્ત્રોમાં પણ અપાયું છે. સ્કંદ પુરાણ, શિવ મહાપુરાણ, અંશુમદ્ભેદાગમ, પૂર્વકારણાગમ, ઉત્તર-કામિકાગમ અને શ્રીતત્ત્વનિધિ જેવા ગ્રંથોમાં શિવ-પાર્વતીના લગ્ન-પ્રસંગને ‘કલ્યાણ સુંદર’ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.^૧ હિંદુ મૂર્તિ-વિધાનના મુખ્ય વિદ્વાન શ્રી ટી. ગોપીનાથ રાવે તેમના Elements of Hindu Iconography નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં^૨ આવી સાત મૂર્તિઓ વર્ણવી છે, જેમાંની એક ઇલોરામાં અને એક ધારાપુરી(એલિક્ઝન્ડ્રા)ની પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતમાં પાવાગઢમાંની આ સ્વરૂપની એક મૂર્તિનો ઉલ્લેખ શ્રી ક. ભા. દવે^૩ અને ડૉ. ઉ. પ્રે. શાહે^૪ કરેલો છે, પરંતુ તેઓએ એનું વર્ણન આપ્યું નથી. અહીં પાવાગઢની એ મૂર્તિ ઉપરાંત અમદાવાદમાં પણ એક આ પ્રકારની મૂર્તિની જાણકારી અનાયાસ પ્રાપ્ત થતાં એ બંનેનું અહીં અવલોકન પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

આમાં પાવાગઢના શિલ્પ^૫ (ચિત્ર-૨)નું અભિધાન શ્રી ક. ભા. દવે અને શ્રી ઉ. પ્રે. શાહે ‘કલ્યાણ સુંદર મૂર્તિ’ તરીકે કર્યું છે, પરંતુ આ શિલ્પનું અવલોકન કરતાં એમાંનો પ્રસંગ પાણિગ્રહણનો નહિ પણ પાણિગ્રહણ પછીની વિધિ દર્શાવતો જણાય છે. આ શિલ્પ પાવાગઢના લઠ્ઠીશ મંદિરના વાડામાં છૂટું પડેલું છે. આ શિલ્પનો ફોટોગ્રાફ ઉપલબ્ધ કરવા માટે અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ, વારાણસીનો હું આભારી છું.

શિવવિવાહને લગતા આ શિલ્પમાં શિવની ગળી બાજુએ પાર્વતી બેસી છે. શિવ સમ-લિંગમાં અને પાર્વતી ત્રિલિંગમાં બેસેલાં છે. શિવ ચતુર્ભુજ છે, જ્યારે પાર્વતી દ્વિભુજ છે. શિવે જમણા ઉપલા હાથમાં ત્રિશૂલ (જેનો ઉપરનો ભાગ ખંડિત છે) અને ડાબા ઉપલા હાથમાં નાગ ધારણ કરેલ છે. તેઓ ડાબા નીચલા હાથ વડે પાર્વતીને આલિંગન આપે છે. શિવનો જમણો નીચલો હાથ અને પાર્વતીના બંને હાથ, આમ ત્રણેય હાથ વડે કોઈ વસ્તુ ધારણ કરેલ છે. એમાં શિવનો હાથ ઉપર અને પાર્વતીના હાથ એની નીચે રાખેલ છે. શિવ અને પાર્વતીના જનુ પર થઈને પસાર થતું વર-કન્યાનું છેડા-ગાંઠનું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. શિવ અને પાર્વતીના પગની વચ્ચેથી દેખાતા ગાળામાં બ્રહ્મા વીરાસનમાં બેસીને હોમ કરતા જેવા મળે છે. તેમનાં ત્રિમુખ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેમની સંમુખ નાતું સરખું ચોરસ ઘાટનું વેદિપાત્ર રાખેલું છે, જેમાં તેઓ જમણા ઉપલા હાથમાં ધારણ કરેલા સ્તુવ વડે આહુતિ આપી રહ્યા છે. તેમનો જમણો નીચલો હાથ અસ્પષ્ટ છે, જ્યારે ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબો નીચલો હાથ હૃદય આગળ રાખીને જાણે કે તેઓ આહુતિઓ ગણતા હોય એ પ્રકારનો ભાવ દર્શાવે છે. તેમના હાથમાં અક્ષમાલા છે કે નહિ તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

* અધ્યક્ષ, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૫૬

શિવના જમણા પગ પાસે જે નાની બેઠેલી આકૃતિ નજરે પડે છે તે વિષ્ણુની હોવાનું જણાય છે. એમાં ચતુર્ભુજ વિષ્ણુનો જમણો નીચલો હાથ આશીર્વાદ મુદ્રામાં છે, જે પ્રસંગને અનુરૂપ છે. વિષ્ણુના જમણા ઉપલા હાથમાં ગદા, ડાબા ઉપલા હાથમાં પુષ્પ (કમળ) અને ડાબા નીચલા હાથમાં સંલવત: શંખ ધારણ કરેલ છે.

પાર્વતીના ડાબા પગ પાસે જે આકૃતિ વીરાસનમાં બેઠેલી છે, તે મૃદંગવાદકની છે. આ મૃદંગવાદક પોતાના બંને હાથ વડે નરધા-તખ્તવાની જેમ બે અલગ-અલગ મૃદંગોને વગાડી રહ્યો છે.

અહીં હોમ કરતા બ્રહ્મા,^૧ આશીર્વાદ આપતા વિષ્ણુ,^૨ શિવ-પાર્વતીને સંયુક્ત કરતું છેડા ગાંઠણું તેમજ પાર્વતી દ્વારા પોતાના બંને હાથ વડે શિવ દ્વારા અપાતી વસ્તુનો સ્વીકાર આ બધાનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં આ પ્રસંગ શિવ-પાર્વતીનું પાણિગ્રહણ થઈ ગયા પછી શિવ દ્વારા પાર્વતીને આપતા સિંદૂર પાત્રનો^૩ સૂચક હોવાનું અનુમાની શકાય છે.

શિવે અધોવસ્ત્ર તરીકે મૃગચર્મ^૪ ધારણ કરેલ છે. તેમના મસ્તકે ચૂડામણિયુક્ત જટામુકુટ, કાનમાં સુવર્ણનાં ભારે કુંડલ, ગળામાં હાંસડી (હિક્કાસૂત્ર), કરવલય, સર્પનો બાળુબંધ, મૌકિતિકની કટિમેખલા, ઊરુદામ, બે પગ વચ્ચે લટકતી કટિમેખલાની સેરો અને પગમાં પાદમ્બલક ધારણ કરેલ છે. જ્યારે પાર્વતીના મસ્તક પર વિશિષ્ટ પ્રકારની કેશરચના જોવા મળે છે. સેંથો પાડી ઊભા ઓળેલા વાળનો ઉપરની બાજુ બંધ બાંધી તેને ચૂડામણિ અને સુવર્ણલિંગારથી સુશોભિત કરેલ છે, જ્યારે બાકી રહેલા વાળનો પાછળની બાજુ ગોળ અંબોડો લઈ તેને ડાબા ખભા પર ઝૂંટતો રાખેલ છે. એ અંબોડાને ફૂલમાળાથી સજ્જવેલ છે. પાર્વતીએ કુંડલ, ત્રીવા, હિક્કાસૂત્ર, પ્રલંબદાર કે મંગળ-સૂત્ર, કરવલય, બાળુબંધ, કટિમેખલા, ઊરુદામ, પારદશક ચૂસ્ત અધોવસ્ત્ર અને પગમાં પાદમ્બલક ધારણ કરેલ છે. પાર્વતીનું મુખ ઘસાયેલું છે.

વિષ્ણુ અને વાદક બંને આકૃતિઓની પાછળ લગનની ચોરીના ત્રણ-ત્રણ ઘડા સ્પષ્ટ નજરે પડે છે.

આમ સમગ્ર આલેખન, સપ્રમાણ દેહરચના અને વાળ તેમજ અલંકારોની રચના શૈલીની દૃષ્ટિએ આ વિરલ પ્રતિમા ઈ. સ. ની ૧૧ મી સદીના પહેલા ચરણમાં ઘડાઈ હોવાનું પ્રતીત થાય છે.

અમદાવાદનું શિવ વિવાહ કે પાર્વતી-પરિણયનું આલેખન કરતું સુંદર શિલ્પ (ચિત્ર-૩) ૧૯૫૬માં જૂની ટેલીગ્રાફ ઓફિસ પાસેની ભદ્રના કિલ્લાની જૂની દીવાલમાંથી મળી આવ્યું હતું. આ શિલ્પ હાલ અમદાવાદના શાહીબાગમાં શ્રી ગુણવંત મંગલદાસના અંગત સંગ્રહમાં સુરક્ષિત છે. આ શિલ્પનો ફોટોગ્રાફ શ્રી વસંત ગુપ્તે(ભદ્ર વિસ્તારના સામાજિક કાર્યકર)એ રો પાડ્યો છે તેની અત્રે સાભાર નોંધ લઉં છું.

કલ્યાણસુંદર મૂર્તિ સ્વરૂપની આ પ્રતિમા ઉપયુક્ત પાવાગઢના શિલ્પની પરંપરાને વ્યક્ત કરે છે. પાવાગઢના શિલ્પમાં લગનમંડપ માટે કરેલી ચોરીમાં ત્રણ-ત્રણ કુંભ મૂકેલા છે, જેનો અહીં પૂર્ણ વિકાસ નજરે પડે છે. અહીં બંને બાજુ ચાર-ચાર કળશ ઊંચી પીઠિકા પર ગોઠવીને ઊતરડ બનાવી છે, જેના ટોચના કળશ પર હંસની આકૃતિ બેઠેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે ઉપરના ભાગમાં અર્ધ વર્તુળાકારે આત્ર-પદ્મવર્નાં તોરણની રચના કરેલી છે.

આમ કળશ અને આત્ર-પદ્મવર્નાં તોરણથી બનેલા મંડપમાં શિવ-પાર્વતી ત્રિભંગમાં ઊભેલા છે. અહીં શિવના મસ્તકે ઊંચો જટામુકુટ, કાનમાં વાસુકી સર્પનાં કુંડલ, લલાટમાં ત્રીજું નેત્ર હોવાની નિશાની સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. શિવના ગળામાં સુવર્ણ હિક્કાસૂત્ર, ઉપરાંત સ્કંધ-બંધ અને

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme fading and blurring.]

ચિત્ર ૧ મૈત્રક રાજા ધરસેન ૨ 'ઝનુ' સરદાર પટેલ મ્યુઝિયમ તામ્રપત્ર
[સમજૂતી માટે જુઓ આ વર્કમાં હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને ભારતી શેલતનો લેખ]

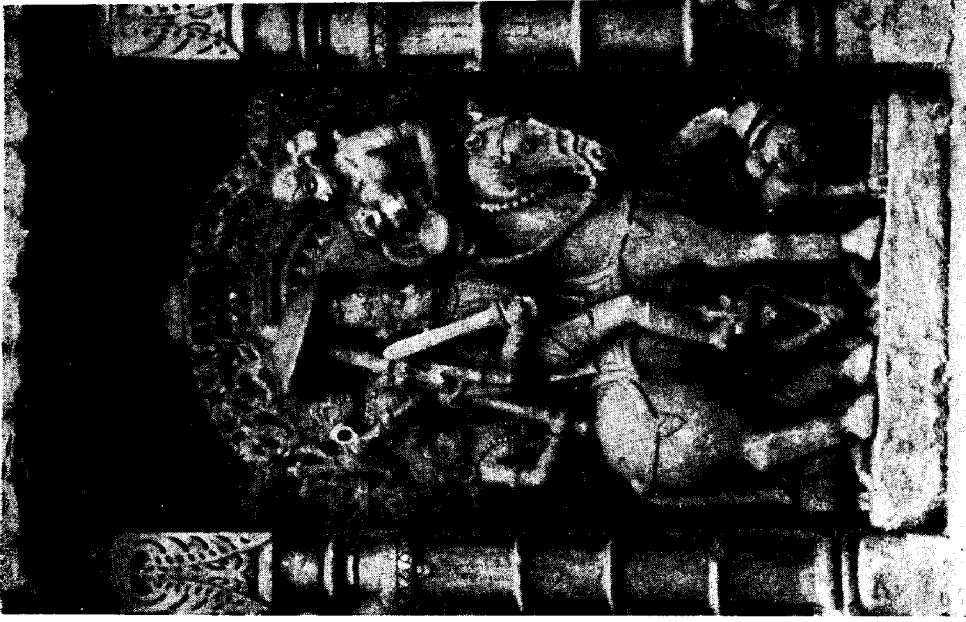
સૌનન્ય (શિયોગ્રાફ) - સરદાર વ. પટેલ મ્યુઝિયમ, સુરત

ચિત્ર ૨ કલ્યાણ સુંદર મૂર્તિ, પાવાગઢ
 [સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં પ્રવીણચંદ્ર પરીખનો લેખ]
 સૌજન્ય (ફોટોગ્રાફ) - અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ, વારાણસી

ચિત્ર ઉદ્ધૃપાર્વતી - પરિણયનું આલેખન કરતું શિલ્પ, અમદાવાદ
 [સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં પ્રવીણચંદ્ર પરીખનો લેખ]
 સૌજન્ય (ફોટોગ્રાફ) - શ્રી વસંત ગુપ્તે, અમદાવાદ

ચિત્ર ૫ કલિક, રાણીવાવ, પાટણ

[સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં બાલાજી ગણેશકરનો લેખ]

સૌજન્ય (કેરોગ્રાફ) ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ અને અમેરિકન
ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ, વારાણસી

ચિત્ર ૪ કાલિયમર્દન, માધવપુર (સૌરાષ્ટ્ર)

[સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં હરિપ્રિયા રંગરાજનનો લેખ]

(બ્લોક : ભો. ને. વિદ્યાલવન)

બાળુબંધ દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે કમર પર શંકુ બાંધતો કટિબંધ બાંધ્યો છે. તેમના ઉત્તરીયના છેડા ખંતે બાળુ લટકતા જોઈ શકાય છે. શિવે ડાબા હાથમાં ડમરું ધારણ કર્યું છે.

દેવી પાર્વતી દ્વિભંગમાં ઊભાં છે. તેઓએ પગની પાંડી સુધીની સકચ્છ સાડી પહેરી છે. એક હાથ ઉત્તરીય તેમના ખભા પરથી પસાર થઈને ઘૂંટણ સુધી પહોંચે છે. તેમની કેશરચના ઉપયુક્ત પાવાગઢની પાર્વતીની કેશરચનાની જેમ બે ભાગમાં અર્થાત્ મસ્તક પર જટાજૂટ તરીકે અને મસ્તકની પાછળ અંબોડા સ્વરૂપે ડાબા ખભા પર રહેલ નજરે પડે છે. મૌકિતક કુંડલ, કંઠમાં મૌકિતક હાર, પદ્મયુક્ત પ્રલંબહાર, મૌકિતક કેયૂર, મૌકિતક કંદોરો અને પગમાં પાદવલય દષ્ટિગોચર થાય છે.

દેવીએ પોતાના ડાબા હાથમાં ફળ ધારણ કર્યું છે. શિવે પાણિગ્રહણ માટે પોતાનો જમણો હાથ લંબાવીને પાર્વતીને જમણો હાથ ગ્રહ્યો છે. આમાં પાણિગ્રહણ કરતો શિવનો હાથ સ્પષ્ટપણે નીચે જોવા મળે છે. પાર્વતીનું આલેખન અહીં પૂર્ણ ચૌવના તરીકે થયું છે.^૯ શિવ અને પાર્વતીની વચ્ચે પગ પાસે એક નીચા કદના ગણુની આકૃતિ દેખાય છે. એનો ડાબો હાથ ખંડિત છે અને જમણા હાથ વડે તે કોઈ વાજિંત્ર વગાડી રહ્યો છે.

વર અને કન્યાના મસ્તક વચ્ચે જે વામાવર્ત કાટકોણ-આકૃતિ જોવા મળે છે તે સ્વસ્તિકના નીચલા ભાગની સૂચક છે.

શિવની પાછળ ઊભેલ દ્વિભૂજ આકૃતિ પોતાના ડાબા ઉપલા હાથ વડે કોઈ વાજિંત્ર વગાડી રહી છે. એમાં વાજિંત્રનો કેટલોક ભાગ ખંડિત થયેલો છે. આકાર પરત્વે એ વાજિંત્ર વીણા હોવાનું જણાય છે. આ દિવ્ય આકૃતિના જમણા હાથમાં કરતાલની જોડી સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. આ આકૃતિએ પ્રવેચક, હિંકાસૂત્ર, પ્રલંબહાર, કુંડલ, મૌકિતક કેયૂર અને મૌકિતક વલય ધારણ કરેલાં છે. ટૂંકી ઘોતી અને નાનું ઉત્તરીય પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. આકૃતિનો મસ્તકનો તેમ જ ડાબા હાથનો કેટલોક ભાગ ખંડિત અને ખવાયેલો છે. તેમ છતાં મસ્તક પરનો જાંચી થયેલી શિખા ધારણ કરતો જટાજૂટ સ્પષ્ટ વરતાય છે. એમના જમણા ખભા પર લાંબી ઝોળી લટકી રહી છે. આ આકૃતિનો સાધુ જેવો દેખાવ જોતાં તે પ્રસિદ્ધ ઋષિ નારદની હોવાનું અનુમાન થઈ શકે. સ્કંદ પુરાણમાં^{૧૦} મળતા વર્ણન અનુસાર શિવ-પાર્વતીના વિવાહ પ્રસંગે નારદજી હાજર હતા. બન્યું હતું એમકે પાર્વતીના પિતા હિમાલયે શિવને તેમનું ગોત્ર અને કુલની માહિતી પૂછી ત્યારે એ સાંભળીને પ્રસન્ન મુખ શિવ ઉદાસ થઈ વિચારમાં પડી ગયા. આવી રીતે દેવ, ઋષિ, મંધર્વ, મુનિ અને સિદ્ધોએ પૂછ્યું અને શિવને નિરુત્તર જોતાં તેઓ હસવા લાગ્યા, ત્યારે બ્રહ્માના પુત્ર નારદ વીણા વગાડવા લાગ્યા. પર્વતરાજે નારદને એ વખતે વીણા વગાડતાં શેક્યા. ત્યારે નારદે કહ્યું, 'તમે શિવના ગોત્ર અને કુલ બાબત પૂછ્યું હતું, તો તેમનું ગોત્ર અને કુલ 'નાદ' છે અને તેથી હું વીણા વગાડીને નાદ ઉત્પન્ન કરું છું.' આ રીતે નારદે શિવપક્ષે શિવનાં ગોત્ર અને કુલ વિશે વકીલાત કરી હતી. શિવ મહાપુરાણમાં પણ ઉપયુક્ત પ્રસંગને અનુરૂપ વર્ણન મળે છે.^{૧૧}

સ્કંદ પુરાણ અને શિવ મહાપુરાણના ઉલ્લેખોના અનુસંધાનમાં જોતાં નારદની આ પ્રસંગે ઉપસ્થિતિ હતી એમ જણાય છે અને અમદાવાદના શિદ્ધપના શિદ્ધપીએ શિવ-પાર્વતીના લગ્નમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની ઉપસ્થિતિવાળા અન્યત્ર જોવા મળતા પ્રસંગ કરતાં અહીં એને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું હોવાનું જોવા મળે છે.

નારદજી અહીં શિવની બાળુએ ઊભા રહીને ડાબા હાથે વીણા અને જમણા હાથે કરતાલ વગાડીને નાદના સ્વામી શિવના લગ્નોત્સવને મધુર બનાવી રહ્યા છે. આ અપૂર્વ પ્રસંગ છે અને

ભારતમાં કોઈપણ જગ્યાએ આનું આલેખન થયાનું જાણમાં નથી. તેથી આ શિવવિવાહને લગતું અનુપમ અદ્વિતીય વિરલ શિલ્પ ગણાય.

અહીં પ્રસ્તુત પાવાગઢના તેમજ અમદાવાદનાં શિલ્પોમાં લગ્નની ચોરીનું સ્વરૂપ જોતાં ૧૧મી સદીના (પાવાગઢ) શિલ્પમાં એનો પ્રારંભ થતો અને અમદાવાદના આ ૧૩ મી સદીના પૂર્વાર્ધના શિલ્પમાં એનો પૂર્ણ વિકાસ થતો નજરે પડે છે.

ગુજરાતમાં લગ્નની ચોરીની રચના કરવાની પરંપરા ઓછામાં ઓછી એક હજાર વર્ષ જેટલી જૂની છે એ બાબત આ શિલ્પો ઉપરથી નિશ્ચિત કરી શકાય છે.^{૧૧}

પાદટીપ

૧. T. A. Gopinath Rao, **Elements of Hindu Iconography, Vol. II** pt. I, p. 337
૨. Ibid., p. 343
૩. ક. ભા. દવે, 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન', પૃ. ૨૯૦
૪. ઉ. પ્રે શાહ, 'શિલ્પકૃતિઓ', "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અંક ૪ (સોલંકી કાલ)", પૃ. ૫૧૭, ૫૬ ૩૧, આકૃતિ ૭૩
૫. ક. ભા. દવે, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૯૦; ઉ. પ્રે શાહ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૧૭
૬. T. A. Gopinath Rao, **op. cit**, p. 339
૭. Ibid., p. p. 342 f.
૮. આ વિધિ ઉત્તર ભારતમાં અને મહારાષ્ટ્ર તેમજ મધ્ય ભારતમાં અદ્યવધિ પ્રચલિત છે.
૯. T. A. Gopinath Rao., **op. cit.**, p. 338
૧૦. સ્કંદપુરાણ, માહેશ્વર-ખંડ, કેદાર-ખંડ, અધ્યાય ૨૫; કથ્યતાં તાત ગોત્રં સ્વં કુલં ચૈવ વિશેષતઃ ॥ કથયસ્ય મહાભાગ इत्याकर्ण्य वचस्तथा ॥ सुमुखो विमुखः सद्यो ह्यशोच्यः शोच्यतां गतः ॥ ७० ॥ एवंविधः सुरवरैर्ऋषिभिस्तदानीं गंधर्वयक्षमुनिसिद्धगणैस्तथैव ॥ दृष्टो निरुत्तरमुखो भगवान्महेशो हास्यं चकार सुभृशं त्वथ नारदश्च ॥ ७१ ॥ वीणां प्रकटयामास ब्रह्मपुत्रोऽथ नारदः ॥ तदानीं वारितो धीमान्वीणां मा वादय प्रभो ॥ ७२ ॥ इत्युक्तः पर्वतेनैव नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ त्वया पृष्टो भवः साक्षात्स्वगोत्रकथनं प्रति ॥ ७३ ॥ अस्य गोत्रं कुलं चैव नाद एव परं गिरे ॥ नादे प्रतिष्ठितः शंभुर्नादो ह्यस्मिन्प्रतिष्ठितः ॥ ७४ ॥ तस्मान्नादमयः शंभुर्नादाच्च प्रतिलभ्यते ॥ तस्माद्वीणा मया चाद्य वादिता हि परंतप ॥ ७५ ॥
૧૧. શિવ મહાપુરાણ, ૩૬ સંહિતા, પાર્વતી ખંડ, અધ્યાય ૪૮; સ્વગોત્રં કથ્યતાં શમ્ભો પ્રવરશ્ચ કુલં તથા ॥ નામ વેદં તથા શાખાં માકાર્ષીસ્સમયાત્યયમ્ ॥ ૭૦ ॥ બ્રહ્મોવાચ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य हिमाद्रेशंकरस्तदा ॥ सुमुखाविमुखः सद्योऽप्यशोच्यः शोच्यतां गतः ॥ ८० ॥ एवंविधस्सुरवरैर्मुनिभिस्तदानीं गंधर्वयक्षगणसिद्धगणैस्तथैव ॥ दृष्टो निरुत्तरमुखो भगवान्महेशोऽकार्षीस्सुहास्यमथ तत्र स नारदत्वम् ॥ ९० ॥ वीणामवादयस्त्वं हि ब्रह्मविज्ञोऽथ नारद ॥ शिवेन प्रेरितस्तत्र मनसा शंभुमानसः ॥ १० ॥ तदा निवारितो धीमान्पर्वतेन्द्रेण वै हठात् ॥ विष्णुना च मया देवैर्मुनिभिश्चाखिलैस्तथा ॥ ११ ॥ न निवृत्तोऽभवस्त्वं हि स यदा शंकरेच्छया ॥ इति प्रोक्तोऽद्रिणा तर्हि वीणां मा वादयाधुना ॥ १२ ॥ ...शिवो नादमयः सत्यं नादश्शिवमयस्तथा ॥ उभयोरंतरं नास्ति नादस्य च शिवस्य च ॥ १२ ॥ सृष्टौ प्रथमजत्वाद्धि लीलासगुणरूपिणः ॥ शिवान्नादस्य शैलेंद्र सर्वोत्कृष्टस्ततस्स हि ॥ १२ ॥ अतो हि वादिता वीणाप्रेरितेन मयाद्य वै ॥ सर्वेश्वरेण मनसा शंकरेण हिमालय ॥ १३ ॥

૧૨. કદ્યાણુસુંદર સ્વરૂપને વ્યક્ત કરતું એક નાનું (૬ x ૬ ઇંચ કદનું) અદ્વૈતમૂર્તિ શિલ્પ મોડાસાની સાયંસ અને આર્ટ્સ કોલેજના સાંસ્કૃતિક સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. આ શિલ્પ ૧૨ મી સદીનું હોવાનું મનાયું છે. (જુઓ કાંતિલાલ સોમપુરા, 'મોડાસા કોલેજ મ્યુઝિયમ પરિચય' અને 'કોલેજના સાંસ્કૃતિક નમૂનાઓનું વર્ગીકરણ', "માનુષ", માર્ચ, ૧૯૬૭).

પરંતુ શિલ્પના રૂપાંકનને તેમ જ સમગ્ર શિલાપટના સગવડની જાતને લક્ષમાં લેતાં આ શિલ્પ ૧૩ મી સદીના ઉત્તરાર્ધનું કે તે પછીનું હોવાનું પ્રતીત થાય છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ-૧૫૮ નું ચાલું]

પાઠ્યપ

૧. લોકપ્રવાદાનુકૃતિર્લોકોક્તિરિતિ મળ્યતે । કુવલયાનન્દઃ-અપ્પચ્ચદીક્ષિતવિરચિતઃ-નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ- (૭૬૧), અલંકારચંદ્રિકા સાથે-૧૯૩૧, પૃ. ૧૬૧
૨. સહસ્વ કતિચિન્માસાન્ મીલયિત્વા વિલોચને । એજન
૩. શેષાન્ માસાન્ ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા । મેઘદૂતમ્-કાલિદાસઃ-ઉત્તરમેઘ નિર્ણયસાગર, આવૃત્તિ પંદરમી, ૧૯૪૭, પૃ. ૪૭
૪. મદીયે વરદરાજસ્તવે નામ્નૈવ તે વરદ વાઙ્મિહતદાતૃભાવં વ્યાખ્યાત્યતો ન વહસે વરદાનમુદ્રામ્ । વિશ્વપ્રસિદ્ધતરવિપ્રકુલપ્રસૂતેયંજોપવીતવહનં હિ ન સ્ત્વપેક્ષમ્ ॥ કુવલયાનન્દ. પૃ. ૧૬૧
૫. લોકપ્રવાદાનુકૃતિ લોકોક્તિ વિબુધા વિદુઃ । દેવશંકરકૃતા અલંકારમઙ્ગૂષા-સિંધિયા ઓરીએન્ટલ સિરીઝ, ઉગ્ગલૈન, ૧૯૪૦, પૃ. ૨૧૦
૬. મર્માપ્યાવેદ્ય દુષ્ટેઽસ્મિન્ અનુતાપમુપેયુષા । હસ્તેનોદરમામર્ષ શૂલમુત્પાટિતં ત્વયા ॥ એજન
૭. લોકવાદાનુકરણં લોકોક્તિર્યદિ કથ્યતે । કૃષ્ણકવિકૃતા મન્દારમરન્દચમ્પૂઃ । નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ બીજી, ૧૯૨૪, પૃ. ૧૪૮
૮. અનુસરતિ નનાન્દા નન્દકુમારં પરાપિ સાનન્દા । તવ કિં નીરજનયને પદ્ય મુદોન્મીલ્ય માધવં નયતે॥ એજન

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૬૩

ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ 'કાલિયમર્દન'-શિલ્પમાં વિષ્ણુનું સ્વરૂપ

હરિપ્રિયા રંગરાજન *

ભગવાન વિષ્ણુના દશ અવતારોમાં રામ અવતાર અને કૃષ્ણ અવતાર એ એ સંપૂર્ણ અવતાર મનાય છે. આ બંને અવતારોમાં ભગવાન વિષ્ણુએ સ્વયં મનુષ્ય સ્વરૂપમાં અવતાર ધારણ કરી અધર્મનો નાશ કર્યો અને ધર્મની સ્થાપના કરી.

ભગવાન વિષ્ણુના અવતારોમાંના એકલા કૃષ્ણ અવતારમાં જ એમણે પોતાના જન્મથી માંડી જીવનની અંતિમ ઘડી સુધી પોતાની દિવ્ય લીલાઓને પ્રદર્શિત કરતા રહી અવતારના પ્રયોજનને પૂર્ણતઃ સિદ્ધ કર્યું.

શ્રીકૃષ્ણના અવતાર અને એમની બાળ લીલાઓનું વર્ણન હરિવંશ પુરાણ, વિષ્ણુ પુરાણ, ભાગવત પુરાણ, અને બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં વિસ્તારથી મળે છે. શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓમાં સહુથી વધુ વાર ઉલ્લેખ કાલિયમર્દન અને ગોવર્ધનધારણનો થયેલો છે.

ગુજરાતમાં મંદિરોની છતોમાં કાલિયમર્દનનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરાયેલું જોવા મળે છે. એમાં ઓડદર(તા. પોરબંદર જિ. જૂનાગઢ), વંથલી(જિ. જૂનાગઢ), મહુંદ(તા. પાટણ, જિ. મહેસાણા), અંબાસણ, ભીગાસણ (જિ. મહેસાણા) અને મૂલમાધવપુર (સૌરાષ્ટ્ર) તેમજ ભો. જે. ત્રિઘાભવન, અમદાવાદ અને જૂનાગઢ મ્યુઝિયમમાં રજૂ થયેલ કાલિયમર્દનનું સ્વરૂપ અત્રે ઉલ્લેખનીય છે.

ઓડદરમાં નવમી સદીના વિષ્ણુ મંદિરના દ્વારમંડપની છતમાં કાલિયમર્દનનું શિલ્પ કંડારેલું છે.^૧ એમાં કૃષ્ણની મુખાકૃતિ બાલ સ્વરૂપની નહીં પરંતુ પ્રૌઢ સ્વરૂપની જણાય છે. મસ્તકે કિરીટ સુકુટ, ગળામાં કંઠહાર અને મસ્તક પાછળ પ્રભામંડળ દેખાય છે. દ્વિભુજ કૃષ્ણ વૃદ્ધ કાલીય નાગની ફણ પર વીરાસનમાં વિરાજમાન છે. શ્રીકૃષ્ણનો જમણો હાથ કદંબ વૃક્ષની ડાળ પર છે અને ડાબો હાથ કાલીયની ફણ ઉપર રાખેલો છે. કાલીય વૃદ્ધ દેખાતા માનવના સ્વરૂપમાં રજૂ થયેલ છે અને અંજલિ મુદ્રામાં છે. બંને બાજુ ત્રણ ત્રણ એમ છ નાગણીઓ કૃષ્ણને પ્રાર્થના કરતી દર્શાવાઈ છે. કાલિયમર્દનનું આ સહુથી પ્રાચીન શિલ્પકન હોવાનું જણાય છે.^૨

વંથલી (જિ. જૂનાગઢ)માંની બાણા વાવમાં ૧૦મી સદીનું કાલિયમર્દનનું શિલ્પ કંડારેલું છે. અહીં પણ કૃષ્ણનું સ્વરૂપ પ્રૌઢ માનવના જેવું લાગે છે. એમાં કૃષ્ણ ચતુર્ભુજ દર્શાવાયા છે. ઉપલા જમણા હાથથી પ્રાયઃ કદંબની ડાળને પકડી હોય તેવું લાગે છે. નીચલા જમણા હાથમાં ખરૂં સ્પષ્ટ જણાય છે. ઉપલો ડાબો હાથ તૂટેલો છે, જ્યારે નીચલા ડાબા હાથમાં ચક્ર છે. કાલિયનું સ્વરૂપ વૃદ્ધ દર્શાવાયું છે અને તેઓ અંજલિ મુદ્રામાં ખેઠેલા છે.^૩

મહુંદ(તા. પાટણ, જિ. મહેસાણા)માં નારાયણ મંદિરની છતમાં કાલિયમર્દનનું ઇસવી સનની ૧૧ મી સદીનું શિલ્પ ઉપલબ્ધ છે. અહીં કૃષ્ણ ચતુર્ભુજ દર્શાવાયા છે અને એમનું સ્વરૂપ પ્રૌઢ

* ભારતીય ઇતિહાસ અનુસંધાન પરિષદના પોસ્ટ ડોક્ટરલ રિસર્ચ ફેલો.

માનવનું જણાય છે. કૃષ્ણના નીચલા અને ઉપલા જમણા હાથમાં અનુક્રમે શંખ અને ચક્ર તેમજ ઉપલા ડાબા અને નીચલા ડાબા હાથમાં અનુક્રમે ગદા અને પદ્મ ધારણ કરેલાં છે. મસ્તક પર કિરીટ મુકુટ અને કણ્ઠોમાં કુંડળ શોભે છે. જમણા પગ વૃદ્ધ સ્વરૂપવાળા કાલિય નાગના ખલા પર રાખેલો છે અને ડાબો પગ પાછળ વાળીને નૃત્યની મુદ્રામાં દર્શાવાયો છે. નાગની બંને બાજુ બે નાગણીઓ છે, જેમની પૂંછડી સાથે નાગની પૂંછડી લપેટાઈ વૃત્ત આકાર બનેલ છે. કિનારીની અંદર નાનાં બે લંબગોળ વર્તુળોમાં વરાહ અને નૃસિંહની મૂર્તિઓ કોતરેલી દશ્યમાન થાય છે.૪

મૂળ માધવપુર(સૌરાષ્ટ્ર)ના એક મંદિરની(ઈ.સ. ૧૧ મી સદી) છતમાં કાલિયમર્દનનું સુંદર શિલ્પાંકન જોવા મળે છે.૫ આ શિલ્પમાં શ્રીકૃષ્ણ તદ્દન બાલ સ્વરૂપમાં દર્શાવાયા છે (ચિત્ર-૪). કાલિય અંજલિ મુદ્રામાં બેઠેલા છે. કૃષ્ણ એકાવલી હાર, કેયૂર, કટિખંધ, અને વાંકડિયા વાળથી શોભાયમાન લાગે છે. દ્વિભુજ કૃષ્ણ જમણા હાથથી કદંબને પકડ્યું છે અને ડાબો હાથ છાતી પર રાખેલો છે. કાલિય નાગની બંને બાજુ એક એક નાગણી બદાંજલિ બેઠેલી છે. નાગ અને નાગણીઓની પૂંછડીઓના ગૂંચળાથી એક વર્તુળ જેવું બન્યું છે. આ વર્તુળમાં અંદર નાનાં નાનાં ૧૨ બીજાં વૃત્તો બનેલાં છે, જેમાંનાં દસ વૃત્તોમાં-મિથુન, કર્ક, ધનુસ, મીન, તુલા, મિથુન, તુલા, મકર, વૃષભ અને મેષ એમ જમણી બાજુથી આરંભ કરતાં રશ્મિઓની આકૃતિઓ કોતરેલી છે

બાકીનાં બે વૃત્તોમાંના એકમાં હાથીની આકૃતિ કોતરેલી છે, જે કૃષ્ણના ડાબા પગ પાસે છે. બીજા વૃત્તમાં કપિની આકૃતિ કોતરેલી છે, જે કૃષ્ણના મસ્તક પાસે ડાબી તરફ છે. આમ મૂળ માધવપુરનું રશ્મિઓના અંકન સહિતનું કાલિયમર્દનનું આ શિલ્પ ઉત્કૃષ્ટ છે અને ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ માત્ર કાલિયમર્દનના શિલ્પોમાં અતિ વિરલ છે.૬

આ ઉપરાંત અંબાસણ(જિ. મહેસાણા)માં ઈ.સ. ની ૧૨મી સદીનું કાલિયમર્દનનું શિલ્પ શીતળા માતાના મંદિરમાં મળ્યું છે.૭ એમાં કૃષ્ણ ચતુર્ભુજ દર્શાવાયા છે. ઉપલા જમણા હાથમાં ગદા ધારણ કરી છે. અને નીચલો જમણો હાથ કાલિયની પૂંછડીને સ્પર્શે છે. ઉપલા ડાબા હાથમાં ચક્ર છે અને નીચલો ડાબો હાથ તૂટેલો છે. કૃષ્ણ પોતાનો જમણો પગ કાલિયના જમણા ખલા પર રાખેલો છે અને ડાબો પગ પાછળ વાળીને નૃત્યની મુદ્રામાં છે. કાલિય અંજલિ મુદ્રામાં છે. અહીં કૃષ્ણનું સ્વરૂપ પ્રૌઢ વયનું લાગે છે. આજુબાજુ આઠ નાગણીઓ અર્ધ માનવીય સ્વરૂપમાં કોતરેલી છે.૮

ભીમાસણ(તા. કલોલ, જિ. મહેસાણા)માં ચામુંડા માતાના મંદિરના બહારના ભાગમાં કાલિયમર્દનનું શિલ્પ છૂટું પડેલું છે. એ ઈ.સ. ની ૧૩ મી સદીનું છે.૯ દ્વિભુજ કૃષ્ણ કાલિય પર નૃત્ય કરે છે. જમણો હાથ મસ્તકની ઉપર જાયો ઉઠાવેલો છે અને ડાબા હાથથી નાગની પૂંછડી પકડેલ છે. જમણો પગ નાગની કચ્છા પર ટેકવેલો છે અને ડાબો પગ ધૂંટણથી વાળીને નૃત્ય મુદ્રામાં રાખેલો છે. ચારે બાજુ કિનારી ઉપર કીર્તિમુખ કોતરેલાં જણાય છે. કૃષ્ણ અહીં બાલસ્વરૂપના દર્શાવાયા છે. બંને બાજુ ચાર ચાર નાગણીઓ કોતરેલી છે.

અમદાવાદના ભો. જે. વિદ્યાલવનમાં ઈ.સ. ની ૧૧મી-૧૨ મી સદીનું શિલ્પ સંગૃહીત છે. એમાં કૃષ્ણ મૂળ વિષ્ણુના સ્વરૂપમાં શેષ નાગ પર બેઠેલા છે. ચતુર્ભુજ કૃષ્ણના ઉપલા જમણા હાથમાં ગદા અને ઉપલા ડાબા હાથમાં ત્રાયઃ ચક્ર ધારણ કરેલ છે. નીચલો જમણો હાથ કોણીથી તૂટેલો છે. અને નીચલો ડાબો હાથ કાલિયના ખલા પર મૂકેલો છે. કૃષ્ણ જમણો પગ કાલિયની છાતી પર

રાખેલો છે. અને ડાબો પગ વાળીને પાછળ રાખેલો છે. કાલિયનું મુખ માનવીય દર્શાવાયું છે. કૃષ્ણ કિરીટ મુકુટ, કર્ણકુંડળ, કંઠહાર, કેયૂર, નૂપુર વગેરેથી સુશોભિત છે.^{૧૦}

જૂનાગઢ મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત કાલિયમર્દનના શિલ્પમાં કૃષ્ણનું શરીર દર્શ્યમાન છે. પરંતુ મસ્તકનો ભાગ ખંડિત છે. કૃષ્ણના બે આયુધો ગદા અને ચક્ર વર્તુળની કિનારીની નીચેના ભાગમાં ખૂણામાં રાખેલાં જણાય છે.^{૧૧}

આમ ગુજરાતમાં જે કાલિયમર્દનના શિલ્પો ઉપલબ્ધ થાય છે, તેમાં શિલ્પીઓએ શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતારના રૂપમાં દર્શાવ્યા હોય તેમ જણાય છે પુરાણોમાં આવતા ઉલ્લેખો અનુસાર કાલિયમર્દન પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણનું બાલ સ્વરૂપ વર્ણવાયું છે, જ્યારે ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ કાલિયમર્દનના શિલ્પોમાં કૃષ્ણને વિષ્ણુના સ્વરૂપમાં દર્શાવાયા છે. આયુધોમાં શંખ, ચક્ર ગદા, પદ્મ, ખડ્ગ વગેરે અને મસ્તકે કિરીટ મુકુટ દર્શાવાયો છે અહીંના શિલ્પકારોએ કૃષ્ણના બાલ સ્વરૂપને રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ અલૌકિક ભાવોનું પ્રાગદ્ય તો વિષ્ણુના સ્વરૂપનું જ છે.

પાદટીપ

૧. K. F. Somapura, **Structural Temples of Gujarat**, Ahmedabad, 1968, p. 467
૨. Haripriya Rangarajan, **Historical and Cultural study of the spread of Vaisnavism in Gujarat upto 1600 A.D.** (an unpublished thesis, Ahmedabad, 1986), part II, p. 663
૩. Ibid., p. 664
૪. Burgess, **Archaeological Antiquities of Northern Gujarat**, London, 1903, p. 100, Fig 10; Haripriya Rangarajan, Ibid, pp. 668 f.
૫. K. F. Somapura, **op. cit.**, p. 170
૬. H. Rangarajan, **op. cit.**, pp. 665 f.
૭. ભગવાનદાસ મકવાણા, 'ભીમાસણ અને અંબાસણની તાગદમન છતો,' "સ્વાધ્યાય", પૃ. ૨૦, પૃ. ૪૧૪-૧૫
૮. H. Rangarajan, **op. cit.** pp. 667 f.
૯. "સ્વાધ્યાય", પૃ. ૨૦, પૃ. ૪૧૪-૧૫
૧૦. H. Rangarajan, **op. cit.**, pp. 673 f.
૧૧. Ibid., p. 674

માતૃંડ, માણેકનાથ અને અમદાવાદ

૨. ના. મહેતા *

રમેશ જમીનદાર +

પ્રાસ્તાવિક

પંદરમી સદીના બીજા દાયકાના પ્રારંભે રાજકીય અને સામાજિક કારણોસર પાટણથી આશાવલ પાસેના વિસ્તારમાં આવી પોતાનો રાજમહેલ બંધાવનાર અહમદશાહે એ વિસ્તારનું નામ પોતાના નામ ઉપરથી અહમદાબાદ રાખ્યું, જે લોક જીભે અમદાવાદ તરીકે રમતું રહ્યું અને કાલાંતરે એ જ નામ પ્રસિદ્ધ થઈ પ્રચારમાં રહ્યું; જ્યારે આશાવલ નામ માત્ર સ્મૃતિમાં અને હસ્તપ્રતોમાં સચવાઈ રહ્યું. ત્યારના અમદાવાદ પાસેના આશાવલના સ્થળનિર્ણયની બાબતમાં અન્વેષણ કરતાં આજના અમદાવાદમાં તે સ્થળ રામનાથ, દેવની શેરીના પૂર્વભાગમાં કામનાથની ઉત્તરે તથા માણેકચોકની પશ્ચિમે હોવાનું પુરવાર કરવાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ હતી.^૧

માણેકનાથની કથા

અમદાવાદના આજના ભદ્ર વિસ્તારમાં અહમદશાહે ત્યારે રાજમહેલ બાંધ્યો તે સમયથી અદ્યાપિ તેની સાથે માણેકનાથની વાત સંકળાયેલી છે. આ વાતના સારરૂપ મુખ્ય મુદ્દા એ છે :

૧. માણેકનાથ બાવાએ અહમદશાહના રાજમહેલના બાંધકામનો વિરોધ કર્યો હતો. આ વિરોધના પ્રતીકરૂપે તે દિવસ દરમ્યાન ગોદડી અથવા સાદડી તૈયાર કરતો અને રાત્રે તે છોડી નાંખતો તેથી દિવસે થયેલું રાજમહેલનું બાંધકામ તૂટી પડતું.^૨
૨. સુલતાન અહમદશાહને આ વાતની ખબર પડી એટલે માણેકનાથને પાઠ શિખવવાના આશયથી એણે ઝરીના નાળયામાંથી બહાર નીકળી જવાનો ચમત્કાર બતાવવા કહ્યું અને તેમ કરવા જતાં અહમદશાહે માણેકનાથને નાળયાનું મોં બંધ કરી પૂરી દીધો અને રાજમહેલનું બાંધકામ આગળ વધાર્યું. જે સ્થળેથી બાંધકામ શરૂ થયું હતું તે સ્થળ આજના માણેક ચુરજથી સુપરિચિત છે (જે એલિસપુલના પૂર્વ તરફના છેડે આવેલો છે.)^૩

અન્વેષણનો પ્રયાસ

પ્રસ્તુત કથાનો ઉલ્લેખ ફારસી પરંપરામાં નહીં હોવા છતાંય સ્થાનિક પરંપરામાં આ વાત ધણી જાણીતી છે. સામાન્યતઃ આવી લોકકથાઓને ઇતિહાસ ગણવાની આપણી વૃત્તિ હોતી નથી, એટલું જ નહીં પરંતુ ધણીવાર તેનો ઉલ્લેખ કરીને કે ક્યાં વિના તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. પરંતુ વડોદરા, વડનગર કે એવા બીજા સ્થળોની તપાસ કરવાથી લોકકથાનાં મૂળમાં કેટલીક ભૌગોલિક,

* નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ આર્કિયોલોજી એન્ડ એન્થ્રોપોલોજી હિસ્ટરી, ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

+ પ્રાધ્યાપક, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગ, મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૬૭

ઐતિહાસિક વગેરે માહિતી સચવાયેલી જોવામાં આવી છે. આથી આ અનુભવના આધારે માણેકનાથની પ્રસ્તુત કથાઘટકના મુદ્દાઓની તપાસ સ્થળનામ, પુરાવસ્તુ તથા ભૂગોળનાં સાધનોના બળે કરવાનો અત્રે અમે પ્રયાસ કર્યો છે.

સ્થળનામ અને ભૌગોલિક સ્થિતિ

સ્થળનામની દૃષ્ટિએ માણેક ધુરજ, માણેકચોક અને માણેક નદીનાં નામો તપાસવાં જરૂરી છે. માણેક નદીના પ્રવાહને તપાસતાં તે કાલુપુર ટાવર પાસેથી નીકળીને ઢીંકવા વિસ્તાર, દોશીવાડની પોળ, કાગદી ઓળ, ચાંદલા ઓળ વગેરે સ્થળો પાસેથી વહીને માણેકચોક વિસ્તારમાં થઈને સાબરમતી તરફ ચોમાસાનું પાણી લઈ જતું નાળું હોય તેમ જણાય છે.^૪ રતનપોળ, સાંકેરી શેરી, માંડવીની પોળ તરફનાં બીજાં નાળાં તેને મળતાં હોવાં જોઈએ અને તે સંયુક્ત પ્રવાહ પછી લદ્દની દક્ષિણે સાબરમતી નદીને મળતો હોય તેમ જણાય છે. આ પ્રવાહને નદી કહેવાની રીતને લીધે તેને માટે ઓગણીસમી સદીમાં વિવિધ કલ્પનાઓ ઊભી થઈ હતી, જે મોટે ભાગે કલ્પિત છે આ પ્રવાહનો સહુથી ખુલ્લો ભાગ જુમા મસ્જિદના વિસ્તારમાં હોવાથી આ વિસ્તારને માણેકચોક^૫ નામ આપ્યું હોય તેવું જણાય છે. અહીં માણેકનાથની મઢી તથા મસાણિયા હતુમાન છે.

આ પ્રવાહનો સૌથી સાંકડો નાળચા જેવો ભાગ માણેક ધુરજ પાસે છે.

પુરાવસ્તુ

માણેક ધુરજનો નીચેનો ભાગ પથ્થરનો છે તેની પાસે ગણેશ બારી છે જ્યાં થઈને ઇંટ અને માટીની એક દીવાલ લદ્દના આઝમખાનની સરાઈ પાસે જતી, જેનો કેટલોક ભાગ હજી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ ભાગ સત્તરમી સદીમાં આઝમખાનની સરાઈ તરફ પાણી લઈ જવા મિષે આખી ભીંત તૈયાર કરી હોવાનું સૂચવે છે. રહેંટથી સાબરમતી નદીનું પાણી માણેક ધુરજ ચઢાવીને તે સરાઈમાં પહોંચાડાતું હશે અને કારંજ(કુવારો) ઉડાડવા માટે વપરાતું હશે એવું સાધાર અનુમાન તાજમહાલ, આરામબાગ તથા જૂની દિલ્હીના આ જ પ્રકારના નમૂનાઓ ઉપરથી કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

આ વિસ્તારમાં માણેક ધુરજની પાસેના સાંકડા નેળિયાની દક્ષિણે હાલમાં પંચનાથ મહાદેવના નામથી ઓળખાતું એક દેવાલય છે. આ મહાદેવમાં ૬૬.૫ x ૩૪ સે.મી.ની સૂર્યની આરસની એક મનોહર પ્રતિમા સ્થિત છે. કવચ અને કિરીટધારી, બંને હાથમાં કેમળ ધારણ કરેલી સમલંગમાં ઊભેલી સૂર્યની પ્રસ્તુત પ્રતિમા સામાન્ય રીતે શિવમંદિરમાં હોઈ શકે નહીં; છતાં આ પ્રતિમા આ જ વિસ્તારમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હોવા બાબત શંકાને કોઈ કારણ નથી; કેમ કે ‘પદ્મપુરાણ’માં આ સ્થળે સૂર્ય-તીર્થ હોવાની વિગત/કથા આલેખેલી છે.^૬

પદ્મપુરાણ નિર્દિષ્ટ સૂર્યતીર્થ

આ પુરાણના અધ્યાય ૧૫૮ માં કુરુધેશ્વર પછી લુપ્ત થયેલા પિંચપલાદ તીર્થની કથા તોંબ્યા પછી ‘પિંચુમન્દાક’ તીર્થની કથા વર્ણવેલી છે. સાબરમતી તટનું આ તીર્થ બ્રાહ્મણને ધનાઢ્ય અને વેદ પારખુ બનાવનાર, ક્ષત્રિયને રાજ્ય આપનાર, વૈશ્યને ધન આપનાર અને શૂદ્રને ભક્તિ આપનાર તરીકે ઓળખાવાયું છે.

પદ્મપુરાણમાં ઉલ્લેખ્યા પ્રમાણે તથા દર્શાવેલી દિશા પ્રમાણે શોધવાનો પ્રયત્ન કરતાં અમને આ તીર્થ ભૌગોલિક રીતે પંચનાથ મહાદેવના વિસ્તારમાં હોવાનું જણાયું. તેથી આ વિસ્તારમાં સૂર્યની પ્રતિમા કે એવા અવશેષો મળવાની શક્યતા રહેલી છે. આથી સ્થળ તપાસ કરતાં પંચનાથમાંની

પ્રસ્તુત સૂર્ય પ્રતિમા આ શક્યતાને પુષ્ટિ આપે છે. તેથી પિંચુમન્દાક' તીર્થ આ સ્થળે હોવાનો મત દઢ થયો.^૭ અમદાવાદમાં સાબરમતીને કિનારે ઉપરવાસમાં અર્થાત્ દુધેશ્વર અને પંચનાથની વચ્ચેના ભાગમાંથી સૂર્યની કોઈ પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ નથી તેથી પણ સૂર્યતીર્થ અંગેનો પ્રસ્તુત મત દઢતર બને છે.

અમદાવાદ અને સૂર્યપૂજા

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા ચાલતા અમદાવાદના ઇતિહાસનાં અન્વેષણ દરમિયાન વાઘેશ્વરીની પોળમાં વાઘેશ્વરી માતાના મંદિરમાં, કામનાથ મહાદેવ(રાયપુર દરવાજા બહાર)માં, ગાયકવાડની હવેલીના ધુરંજની બીંત ઉપર, ઢાળની પોળમાંના અંબા માતાના મંદિરમાં, ગંગનાથ મહાદેવમાં એમ વિવિધ સ્થળોએ સૂર્ય પ્રતિમા અમને જોવા મળી છે. આ ઉપરાંત રતનાદેવી પ્રતિમાઓ પણ અમારા જોવામાં આવી છે. શૈલીની દૃષ્ટિએ આશરે આઠમી/નવમી સદીથી આશરે તેરમી સદી સુધીના સમય-ગાળામાં મૂકી શકાય તેવી આ પ્રતિમાઓ પૈકી ઘણી વિવિધ મંદિરોમાં પૂજાતી મૂર્તિઓ હોવાનું જોવા મળ્યું છે, તો કેટલીક જગ્યાએ તેની ઉપાસના આજે પણ ચાલુ રહી છે.

આ પરિસ્થિતિ જોતાં અમદાવાદના પુરાણમાં આશાવલમાં સૂર્યની ઉપાસનાનું યજ્ઞ હતું તેથી સાબરમતી નદીને કિનારે સૂર્યોપાસકોનું મંદિર હોય એ બાબત સ્વાભાવિક છે. અમદાવાદ પાસેના સરખેજ ગામની ભાગેળે પણ સૂર્યની અંડિત પ્રતિમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ માહિતી ઉપરથી અમદાવાદ પ્રદેશમાં સૂર્યની ઉપાસના અને તેની સાથે તેના રતન માણેકનું નામ પણ પ્રચારમાં હોવાનો સાધાર અભિપ્રાય બાંધી શકાય.

અર્થઘટન

અત્યાર સુધી વર્ણવેલી માહિતીના આધારે અમદાવાદના ઇતિહાસ વિશે કેટલાંક અર્થઘટનો રજૂ કરવાની મોકળાશ જણાય છે; જેમાં માણેક નામ અને સૂર્યપૂજા, રાજમહેલના બાંધકામની ચર્ચા, રૂપકની નિષ્ફળતા, કથાઘટકની ભૌગોલિક સ્થિતિ, માણેકનાથ શબ્દની ચર્ચા જેવા મુદ્દાઓ સમાવિષ્ટ થઈ શકે, જે અહીં અમે પ્રસ્તુત કરી છે

માણેક નામ અને સૂર્યપૂજા : આ તમામ પરિસ્થિતિને લક્ષમાં લઈને માણેકનાથની કથા અને માણેક નદીના નામના પ્રચારનું અર્થઘટન સરળતાથી થઈ શકે એમ છે. આશાવલના સૂર્યોપાસકો અહીં લાંબા વખતથી વસતા હતા. તેમણે તેમના પ્રદેશનાં નાનાં નાળાંને માણેક નદી નામ આપ્યું હોવાનો સંભવ છે. આ નાળું નાનું પણ મહત્ત્વનું હતું. તેને રતનપોળ, સાંકડી શેરી, માંડવીની પોળ, દાણાપીઠનો ઢાળ તથા રતનપોળથી પશ્ચિમના વિભાગના ઉંચાણવાળા ભાગોનાં પાણી જે ખુલ્લી જગ્યામાં મળતાં તેનું નામ આ પરંપરા અનુસાર માણેકચોક આપવામાં આવ્યું હશે.

રાજમહેલનું બાંધકામ : આશાવલના સૂર્યોપાસકોના મહત્ત્વના તીર્થ પાસે જ્યારે અહમદ-શાહનો રાજમહેલ બાંધવાનું આયોજન થયું હશે ત્યારે કેટલીક ચર્ચા-વિચારણા કે સંઘર્ષ ઉભય પક્ષે સ્વાભાવિક રીતે થયો હશે. પરિણામે જમીન બાબતની ચર્ચા સંદર્ભે પલટાતા વિચારોને કારણે માણેકનાથની ગોદડીના રૂપક દ્વારા રજૂ કરવાનો પ્રયાસ થયો હોવાનું સૂચિત થાય છે.

નિષ્ફળતા રૂપક અને તેનું મૂળ : સૂર્યોપાસકો અને સુલતાન વચ્ચે થયેલી ચર્ચા વિચારણાના અંતે પણ રાજમહેલ બાંધવાનો નિર્ણય તો લેવાયો હોવાથી, તેમાં માણેકનાથ બાવાની નિષ્ફળતા સ્વાભાવિક રીતે જોવી પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિષ્ફળતા સંદર્ભે, વ.મનને સાગરત્રણ પગલાં પૃથ્વી આપવાની વાતનો વિરોધ કરવા સારું વિશ્વામિત્ર કરવડામાં પેસી ગયા હતા તે કથા ઉપરથી માણેકનાથનું રૂપક પ્રચારમાં મૂકાયું હોવાનું અનુમાન કરી શકાય.

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

રૂપકની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ : આ પ્રકારનું રૂપક પસંદ કરવા માટે લાક્ષણિક ભૌગોલિક કારણ જવાબદાર હોવાનું અનુમાન થઈ શકે એમ છે. ગણેશ બારી અને પંચનાથ મહાદેવની વચ્ચેની જગ્યા આજે સાંકડી નેળ જેવી છે. તેની પહેલાંનાં માણેક નદીનો વિસ્તાર પ્રમાણમાં મોટો અને પહોળો છે, તેથી તેનું ભૌગોલિક સ્થાન અધ્યપાત્ર કે કરવડા જેવું રૂપક સૂચવી શકે તેમ છે. આ રૂપકમાં સાંકડી નેળ એ ઝરીના નાળાવાનું રૂપ સરળતાથી ધારણ કરે છે, જેમાં માણેકનાથના ચમત્કારની નિષ્ફળતા સૂચવાય છે.

માણેકનાથ શબ્દનો વિનિયોગ : આમ આ આખી કથા, પંદરમી સદીમાં સૂર્યોપાસકો અને સુલતાનના અધિકારીઓ વચ્ચે થયેલી ચર્ચા દ્વારા, ઐતિહાસિક તથ્ય સાચવતી હોવાનું અનુમાન સહજ રીતે થઈ શકે. પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આ કથાઘટકમાં માણેકનાથ શબ્દનો વિનિયોગ કયા હેતુસર થયો. આ બાબતે બે અનુમાન હાથવગાં જણાય છે :

(૧) એક અનુમાન મુજબ સુલતાન સાથે સૂર્યોપાસકો વતી ચર્ચા કરનાર વ્યક્તિ કોઈ માણેકનાથ નામની હોય અથવા સૂર્યમંદિરનો પૂજારી માણેક નામધારી હોય. સંભવ છે કે ‘નાથ’ સંપ્રદાયના પ્રભાવ હેઠળ માણેક નામના પૂજારીને કે વ્યક્તિને માણેકનાથ નામ આપ્યું હોય.

(૨) બીજું અનુમાન એવું થઈ શકે કે માણેકનો નાથ એટલે સૂર્ય અને સૂર્યને નાથ અથવા ઇષ્ટદેવ તરીકે સ્વીકારનાર સમૂહ. આ વિચારણામાં વ્યક્તિ વિશેષતઃ સ્થાને સૂર્યદેવને પ્રાધાન્ય મળે.

આ બંને અનુમાનો પૈકી કોઈપણ રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવે તો પણ તે દ્વારા પંદરમી સદીના બીજા દાયકાના પૂર્વાર્ધમાં સાબરમતીને કિનારે ઘટેલી ઘટનાનો ઇતિહાસ ગૃહીત છે, જે આ પ્રમાણે આલેખી શકાય.

ઐતિહાસિક સંદર્શન

અહમદશાહે પાટણમાં પોતાના દાદાનો વધ કર્યો અને તેથી ત્યાં મુઝફ્ફરના પુત્રો અને એના અન્ય સર્ગાસંબંધીઓથી ઉદ્ભવેલા લયને લીધે તથા વણસેલી કૌટુંબિક પરિસ્થિતિને કારણે અહમદશાહને માટે અણહિલવાડ પાટણમાં લાંબો સમય રહેવામાં જોખમકારક પરિસ્થિતિ નિર્માઈ હશે; તેને પરિણામે ત્યાંથી સ્થળાંતર કરી ગુજરાતમાં અન્યત્ર સલામત રથળે જવાનું વિચારી અહમદશાહે સાબરમતીને કિનારે આવેલા આશાવલને પસંદ કર્યું હોવાનું સૂચવાય છે. પ્રસ્તુત પસંદગી પાછળનું મુખ્ય કારણ એ હોઈ શકે કે આશાવલમાં અહમદશાહના પિતા તાતારખાનના કેટલાક મિત્રો અને મહકર્તા લોકો રહેતા હતા, જેમની દ્વંદ્વ અહમદશાહને મળશે એવી સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિથી તે પરિસ્થિતિને લાભ લીધો હશે.

અહમદશાહે કે તેના સમર્થકોએ આશાવલ આવવાનો વિચાર કરીને પોતાના નિવેશ માટેની યોગ્ય જગ્યા સાબરમતીને કિનારે પસંદ કરી હશે ત્યારે તે સ્થળની નજીક સ્થિત સૂર્યમંદિર અને તેના ઉપાસકો સાથે તેમને રાજમહેલના બાંધકામ સંદર્ભે ચર્ચાવિચારણા કે સંઘર્ષની પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવી હશે અને તે પછી આખરી નિષ્ણ લઈને આજના ભદ્ર વિસ્તારમાં અહમદ આબાદ અથવા અહમદાબાદ અથવા અમદાવાદ વસાવ્યું હશે.

પ્રસ્તુત સંઘર્ષ કે ચર્ચાવિચારણામાં સત્તાના બળ પાસે સૂર્યોપાસકોને નમતું જોખનું પડ્યું હોવાની અટકળ થઈ શકે અને માણેક નદીના નેળિયા પાસે થયેલી તેમની આ નમતું જોખવાની

પ્રક્રિયાને, પછીથી માણેકનાથ નાળયામાં બંધ થયાના કે નાથ સંપ્રદાયની સમાધિ લેવાની પ્રક્રિયાના કથાઘટક તરીકે ઓળખાવી હશે.

પૂર્વકાલીન અર્થઘટનો

આમ માણેકનાથનું રૂપક (કથાઘટક) અમદાવાદમાં ભદ્ર વિસ્તારમાં વસતીના થયેલા ફેરફારનું સૂચિત રૂપક હોવાનું જણાય છે અને માણેક ખૂરજ અહીંની સૂર્યોપાસનાની પરંપરાની સ્મૃતિને સાચવતો અડિખમ ભોમો છે. ધણીવાર સ્મૃતિ હુપ્ત થયાનાં દૃષ્ટાન્તો પણ મળે છે. તેનું આ ઉદાહરણ છે. પિયુમંદાકર્તીર્થની હકીકતનો નિર્દેશ કરતાં રત્નમણિરાવે એવી નોંધ કરી છે કે બીલીમાં શિવ, પીંપળામાં વિષ્ણુ, લીંમડામાં પ્રભાકર રહેલા છે. આ તીર્થને નિંબાકં પણ કહે છે. આ તીર્થ હાલ ક્યાં છે તે જણાયું નથી. પ્રાચીનકાળમાં કોઈ સૂર્યમંદિર હશે. ૮ પ્રસ્તુત નોંધના આધારે ઇસવી સન ૧૯૨૯ સુધીમાં આ તીર્થ અંગે કોઈ તપાસ થઈ નથી એ સૂચિત થાય છે. આ શબ્દની નોંધ માત્ર ઉમાશંકર જોશીએ કરી છે પણ તેની વધુ તપાસ થઈ નથી. ૯ પદ્મપુરાણનાં તીર્થોની સ્થળતપાસ કરતાં પિયુમંદાકર્તીર્થનો સ્થળનિર્ણય અમે કરવા સફળાગી બન્યા. આ સ્થળનિર્ણય થયા પછી માણેકનાથની પ્રચલિત કથા રૂપક હોવાનું અર્થઘટન શક્ય બન્યું.

સમાપન

માણેકનાથની કથાની કેટલીક સારી વિગતો રત્નમણિરાવે એમના ગ્રંથમાં ૧૦ વર્ણવી છે. તેમાં તેમણે કેટલાંક અર્થઘટનો કરવાનો અસફળ પ્રયાસ કર્યો છે; કેમ કે તેમને પિયુમંદાકર્તીર્થનાં સ્થળોનો ખ્યાલ આવ્યો નથી. આ બાબતે વિચાર કરતાં એવું જણાય છે કે એમના જમાનામાં ઇતિહાસની વિભાવનામાં સંચયનની પ્રક્રિયાને વધુ મહત્વ આપવામાં આવતું હતું; અને સંચિત સામગ્રી પરથી સંદર્શન માટેના પ્રયાસો ઓછા થતા હશે. વળી ત્યારે સંચયન મોટે ભાગે વાણીગત રહેતું અને પદાર્થગત પુરાવસ્તુનું અન્વેષણ પણ પ્રમાણમાં ઓછું વિકસિત હોવાથી આવી ઘણી લોકકથાઓ કે કથાઘટકો ઓછાં સમજતાં પરંતુ ઇતિહાસની અન્વેષણની પદ્ધતિ વધુ સફળ થતી જાય છે, તેથી આ ક્ષેત્રનાં સંદર્શનો પણ બદલાતાં જાય છે. આ લેખ આ દિશાનો એક પ્રયાસ છે.

પાદટીપ

૧. વધુ વિગતો માટે જુઓ, રમણલાલ નાગરજી મહેતા, 'આશાવલ્લ, કર્ણાવતી અને અમદાવાદ,' વિદ્યાપીઠ, વર્ષ ૨૪, અંક ૩, ૧૯૮૬, પૃ. ૯ થી.
૨. અપભ્રંશ સાહિત્યમાં સાદડી કે ગોદડી ગૂંથવાનાં અને ઉકેલવાનાં તથા રાત્રે તેને છોડી નાંખવાથી દિવસ દરમિયાન થયેલાં ચણતર તૂટી પડવાનાં દૃષ્ટાંતો જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત માહિતી આપવા માટે અમે પ્રાધ્યાપક હરિવલ્લભ લાયાણીના આભારી છીએ.
૩. આ કથાની વધુ માહિતી માટે જુઓ, રત્નમણિરાવ બીમરાવ જોટ, ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ, ૧૯૨૯, પૃ. ૩૦-૩૩, ૪૪, ૫૭૧.
૪. માહિતી માટે જુઓ, ર. ના. મહેતા, 'અમદાવાદનો વિકાસ,' "સંઓધિ," પુ. ૨, નં. ૧ થી ૪ (એપ્રિલ, ૧૯૮૨ થી જાન્યુ., ૧૯૮૩), પૃ. ૮૧-૧૦૧
૫. માણેકચોક નામની નોંધ 'મિરાત-એ-સિકંદરી'માં હોવાની વિગત રત્નમણિરાવે ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ ગ્રંથમાં પૃ. ૩૪ ઉપર આપી છે. તેથી આ નોંધ આ નામ સત્તરમી સદી પહેલાનું હોવા વિશે મજબૂત પ્રમાણ પૂરું પાડે છે.

[જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ-૧૭૮]

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૭૧

સહિદી અરબસ્તાનમાંની ગુજરાતના એ ફારસી સહતનતકાલીન ઇતિહાસ-ગ્રંથોની પ્રતો

એડ. એ. દેસાઈ*

ગુજરાત જેવા શિક્ષણ તેમજ ઇતિહાસ પ્રત્યે સારો એવો અભિગમ ધરાવતા ભારતના મહત્વના પ્રાંતમાં મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા, સિવાય બીજા કોઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ભારત કે ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસને તેને મળવું જોઈએ તે સ્થાન અભ્યાસક્રમમાં આપવામાં આવ્યું નથી તે તથ્ય સર્વવિદિત છે. ગુજરાતના એ જામાં જોઈ પાંચસો વર્ષના ઇતિહાસના અભ્યાસ કે અધ્યયન(સંશોધનની વાત તો જવા દઈએ) પ્રત્યેની આ ઉપેક્ષા તરફ ગુજરાતના ઇતિહાસકારો કે ઇતિહાસપ્રિય શિક્ષિત જનતા દ્વારા સહેજ પણ વિરોધતા અવાજ ઊઠતો કે ઊઠ્યો નથી તે ખેદજનક કહેવાય.

ફારસીભાષાને છેલ્લા ચારેક દાયકાથી અભ્યાસક્રમમાંથી ક્રમે ક્રમે દૂર કરવાની શૈક્ષણિક નીતિને પણ આ ભાષામાં વિવિધ વિષયો પર લખાયેલાં પુસ્તકોમાં જે કાંઈ ઇતિહાસ-સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તેનો સમગ્ર ભારત તેમજ ગુજરાતમાં ઇતિહાસ સંશોધનમાં જે ઝડપી પ્રગતિ થઈ છે અને થઈ રહી છે તેમાં યથાવત્ ઉપયોગ નહીં થઈ શકવાનું એક કારણ ગણી શકાય. વધુ ખેદની વાત તો એ છે કે આજના ગુજરાતના ફારસી ભાષાના ગણ્યા ગાંઠ્યા જાણકારોમાં પણ દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી કે ભરૂચના કાઝી નુરુદ્દીન સાહેબ શીરાઝી (જેમનું સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય આ શતકના ચોથા દાયકા સુધી પ્રખ્યાત હતું) અથવા ફારસીભાષા ને નહિવત્ જાણનારા મહંમ મુહમ્મદ ઉમર કોકિલ અને સદ્ભાગ્યે આપણા વચ્ચે આજે વિદ્યમાન છે, તે સૈયદ ઈમામુદ્દીન સદરુદ્દીન દરગાહવાલા (નવસારી) જેવી ઇતિહાસ પ્રત્યે અભિરુચિ રાખનાર વિભૂતિઓની ઊણપને લઈને પણ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના ક્ષેત્રે નહિવત્ કામ થઈ રહ્યું છે. મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ પ્રારંભમાં સદ્ગત ડૉ. સતીશચંદ્ર મિશ્રના સ્તુત્ય પ્રયાસોથી જે થોડું ઘણું અને અગત્યનું કામ થયું તે પણ ધાર્યા પ્રમાણે આગળ વધી શક્યું નહીં. ડૉ. મિશ્રે મૂળ ફારસી તારીખે મહમૂદશાહીનું સંપાદન કરી તેનું પ્રકાશન કરવા પગલાં લીધાં, બદકે પુસ્તક છપાઈને આઠ-દસ વર્ષથી યુનિવર્સિટી પ્રેસમાં પડ્યું છે પણ હજુ સુધી તે પ્રસારિત થયું નથી કે ક્યારે પ્રસારિત થશે તે પણ અનિશ્ચિત છે.

આને લઈને ગુજરાતના સહતનતકાલમાં ફારસી ભાષામાં લખાયેલા વિપુલ ઐતિહાસિક સામગ્રીનો સંજોગ પણ ઉપયોગ સદ્ગત પ્રોફેસર એમ. એસ. કોમિસરિયેટના મૂલ્યવાન અંગ્રેજી પુસ્તક History of Gujarat, Vol I કે શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનની ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ શ્રેણીના ભાગ-૫ સહતનતકાલ જેવા ગુજરાતના ઇતિહાસ પરના અદ્યતન પુસ્તકોમાં થયો હોવાનું જણાતું નથી. અહીં એ સૂચન અસ્થાને નહીં લેખાય કે ગુજરાત વિદ્યાસભા (જેને ગુજરાતના ઇતિહાસના અમુક ફારસી પુસ્તકોનો ગુજરાતી અંતુવાદ કરાવી તેમજ દિલ્હી સહતનત આધીન

* નિવૃત્ત નિદેશક (અભિવેષ), ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ, નાગપુર

ગુજરાતના ઇતિહાસ પર મહાન મૌલાના સૈયદ અબ્દુલ્લે સહેબ નદવીના ઉર્દૂમાં લખાયેલા પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરાવી ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ભા. ૧ અને ૨ ના શીર્ષક હેઠળ તેમજ એક સમકાલીન ફારસી ઇતિહાસ “તારીખે મુઝફ્ફરશાહી” તથા તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરાવી છપાવવાનું શ્રેય જાય છે કે તે દ્વારા સંચાલિત શેઠ ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન કે ફાર્મસ ગુજરાતી સભા મુંબઈ કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદના ઇતિહાસ વિભાગ જેવી સંસ્થાઓ ઈલિયટ અને ડાઉસનના આઠ ભાગોમાં (History of India as told by its Historians) અથવા તેના અનુસરણમાં સૈયદ અતહર અબ્બાસ, રિઝવીની ભારતકા આઘકાલીન ઇતિહાસ, ભારતકા ખલજીકાલીન ઇતિહાસ, ભારતકા તુઝુકકાલીન ઇતિહાસ, ભારતકા ઉત્તર તુઝુકકાલીન ઇતિહાસ, ભારતકા મુઘલકાલીન ઇતિહાસવાળી હિંદી શ્રેણીઓમાં ફારસી અરબી સાધન સામગ્રીના ઐતિહાસિક અંશોના અંગ્રેજી અથવા હિંદી ભાષાંતરો આપવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે ગુજરાતના જે ફારસી ઇતિહાસ-પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે તેમના જરૂરી ભાગો ગુજરાતી કે અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરાવી ગુજરાતના સદતનતકાલીન ઇતિહાસની અત્યંત ઉપયોગી શ્રેણી તૈયાર કરી પ્રગટ કરે તો ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સમગ્ર પાસાંઓને આવરી લેતી સહર માહિતી પ્રકાશમાં આવે તેમાં શંકાને લેશમાત્ર સ્થાન નથી.

ગુજરાતના સુલતાનોના સમયમાં વિવિધ કાળે ઓછામાં ઓછાં અડધો ડઝન જેટલાં ફારસી પુસ્તકોનું નિર્માણ થયું હતું.^૧ આ બધાંમાં નિમ્ન પંક્તિઓમાં જેનું વર્ણન અપેક્ષિત છે તે બે પુસ્તકો “તારીખે મહમૂદશાહી” અને તેની પૂરવણી “ઝૈલે તારીખે મહમૂદશાહી” કે “મઆસિરે મહમૂદશાહી” અનેક રીતે મહત્વપૂર્ણ છે. ઉક્ત ફારસી ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો આમ પણ અતિ અદ્ય સંખ્યામાં મળે છે એટલું જ નહીં પણ ભારતમાં તો એક બે અપવાદ સિવાય મળતી પણ નથી, યુરોપમાં લંડન, રશિયામાં તારકંદ, પાકિસ્તાનમાં પેશાવર કે અરબસ્તાનમાં મદીના જેવા દૂર દૂર સ્થાનોમાં આ પ્રતો સચવાઈ છે. આ પ્રતો સ્વાભાવિક રીતે ભારતમાં કે ગુજરાતમાં લખવામાં આવી હશે. અહીંથી તેમનું યુરોપ, રશિયા કે અરબસ્તાન જેવા પ્રદેશોમાં સ્થળાંતર થવાના કારણો પણ જાણીતા કે કદપનામાં આવી શકે તેવાં છે. પણ “તારીખે મહમૂદશાહી” અને તેની પૂરવણી જેવાં ધાર્મિક નહીં પણ ઇતિહાસનાં પુસ્તકોની નકલો ગુજરાત અને ભારત બહાર અને તે પણ ફારસી ભાષા જે વિસ્તારમાં કદાપિ પ્રચલિત ન હતી, તેવા અરબસ્તાનના મુસ્લિમોના પવિત્ર ધાર્મિક સ્થાન મક્કામાં તૈયાર થઈ હતી તે તેની પુષ્ટિકાના લખાણ પરથી ક્ષિત થાય છે. મક્કા જેવા સોએ સો ટકા અરબીભાષી શહેરમાં ગુજરાતના ઇતિહાસનું ફારસીભાષાના પુસ્તકોની નકલ તૈયાર કરાવવામાં આવે તે અત્યંત સૂચક હોવા છતાં તેનું સવિસ્તર વર્ણન કે તેના પર ટિપ્પણી અહીં અસ્થાને છે. આ પ્રતોની બીજી મહત્વની વાત એ છે કે તેના સ્થળાંતરનો રસપ્રદ ઇતિહાસ એક જ ગ્રંથમાં બંધાયેલ પ્રતોના મુખપૃષ્ઠ પર તેના ધારકો કે માલિકોએ લખેલી નોંધો દ્વારા આલેખાયેલો છે.^૨ તે મુજબ ઉક્ત પાંડુલિપિ તેના ઉદ્ભવસ્થાન મક્કાથી તેના વિપય-ઇતિહાસ-ના સ્થાન ગુજરાતમાં પહોંચી. ત્યાંથી તેના ઉદ્ભવસ્થાન મક્કાના જોડિયા ગણાતા મદીના શહેરમાં પાછી ફરી તે પાંડુલિપિઓના ઇતિહાસમાં અતિવિરલ લેખાય. આ પ્રતનાં આ સ્થળાંતર કે પ્રવાસ વર્ણનનો આ ઇતિહાસ વાચકગણ સમક્ષ રજૂ કરવાનો આ લેખનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય છે.

તુર્કસ્તાનના ખલીફાઓના અરબસ્તાન-ઇજિપ્ત સહિતના મધ્યપૂર્વના અરબદેશો પરના વર્ચસ્વ કાલ દરમ્યાન એક તુર્ક વિદ્વાન અને અધિકારી શેખુદ્દીન અહમદ આરિફ હિંદમતુદ્દાહ બિન ઇસ્મતુદ્દાહ અલ-હુસૈની થઈ ગયા. તેમણે પોતાનો હસ્તલિખિત તેમજ મુદ્રિત પુસ્તકોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ હિ. સ. ૧૨૬૬ (ઈ. સ. ૧૮૪૯-૫૦)માં વકફ કરી દીધો.^૩ આ સંગ્રહ આરિફ બે હિંદમતુદ્દાહ પુસ્તકાલયના

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, ૧૯૭૪ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૭૩]

નામે અત્યારે (અને કદાચ શરૂઆતથી જ) ઇસ્લામના પેગમ્બર સાહેબ(સ. અ. સ.)નો રાજો આવેલો છે તે હરમેનખતી (અર્થાત્ પેગમ્બર સાહેબની મસ્જિદ)ની પાછળના ભાગમાં આવેલી એક વિશાળ ઐતિહાસિક ઇમારતમાં સ્થિત છે. તેમાં ધર્મ, ભૌતિક જ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભાષા, સાહિત્ય, કાવ્ય, છંદ-શાસ્ત્ર ઇત્યાદિ બધા વિષયો પર અરબી, ફારસી અને તુર્કી ભાષામાં લખાયેલા આશરે સાડા ચાર હજાર હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં સારી એવી સંખ્યા ભારતીય વિદ્વાનો રચિત છે જેમાં મુખ્યત્વે ઇતિહાસ, કાવ્ય, સંતોનાં જીવન વૃત્તાંત જેવા વિષયોને લગતાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે.

આ પુસ્તકાલય તરફ ભારતીય વિદ્વાનો અને વાચકોનું સર્વપ્રથમ ધ્યાન મારી માહિતી મુજબ દારૂમુલ્યસન્નિધીના આઝમગઢ(ઉત્તર પ્રદેશ)ના તત્કાલીન વડા અને ગુજરાતના ઇતિહાસવિદો જેમના નામથી પરિચિત છે તે મહંમ મૌલાના સૈયદ અબૂઝફર નદવી સાહેબના પિતાના વડીલ બંધુ અદલામાં સૈયદ સુલેમાન નદવીએ તેમના તંત્રીપણા હેઠળ નીકળતા ઉર્દૂના વિખ્યાત માસિક મઆરિફ દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૨૬ માં દોયુ' હતુ'.^૪

ત્યાર પછી મુ'બઈ કાર્પસ ગુજરાતી સભા સાથે સંકળાયેલા તેમજ ગુજરાતના ઇતિહાસના સમર્થ અભ્યાસી તેમજ કોલિગ એન્ડ કંપની નામની અપ્રાપ્ય પુસ્તક વિક્રેતા સંસ્થાના આલસ્ટાપક મહંમ મુહમ્મદ ઉમર કોલિગનું ધ્યાન 'મઆરિફ' દ્વારા દોરાયુ' તેના ફળસ્વરૂપે કે તેમને સ્વતંત્ર રીતે માહિતી મળી તેના પરિણામે તેમણે મદીનાવાળી પ્રત વિષે હજ પ્રવાસે જતા અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સામાજિક કાર્યકર તથા ધાર્મિક નેતા અને ગુજરાતની માસિક "આમેદયાત"ના તંત્રી મહંમ મૌલાના હબીબુરહમાન મઝનવીને વાત કરી તેમને તે પ્રતની નકલ ઉતારી લાવવા સૂચન કર્યું. મૌલાના મઝનવી તેની નકલ ઉતારીને લાવ્યા પછુ હતા. આ નકલ અત્યારે ક્યાં છે તે વિષે કોઈ માહિતી મળતી નથી. પછુ મૌલાના મઝનવી પાસેથી વડોદરાના ડૉ. સતીશચંદ્ર મિશ્રે થોડા સમય માટે લીધી હોવાનું કહેવાય છે. અને સંભવતઃ તેમણે આ નકલ પરથી નકલ કરાવી ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રકાશિત કરાવવાનું પગલું બધું હતું.^૫ આમ અત્યંત ઇચ્છા હોવા છતાં આ "તારીખે મહમૂદશાહી" તેમજ તેની પુરવણીની નકલ જેવામાં સફળતા મળી ન હતી.

પ્રસંગોપાત્ત ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૪ માં હજ પ્રસંગે અરબસ્તાન જવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે દસેક દિવસ(સપ્ટેમ્બર ૨૧-૩૦)ના મદીનાના નિવાસ દરમ્યાન આરિફ બે વાળા પુસ્તકાલયની ઊડતી મુલાકાત લેવાનું શક્ય બન્યું. સઉદી અરબસ્તાનના વકફ ખાતા દ્વારા સંચાલિત આ ગ્રંથાલયના કર્મચારીઓના ઉપેક્ષાભર્યા વર્તન કરતાં વધુ તો સમયના અભાવને લઈને તેનો યથોચિત લાભ લઈ શકાય તેમ હતું નહીં. માત્ર ત્યાં ઉપલબ્ધ મહમૂદ બેગડાના સમય સુધીના ગુજરાત અને તેના આડોશ પાડોશના રાજ્યોનો ઇતિહાસ આલેખતી આ બે ફારસી કૃતિઓ જેમના વિષે ઘણા સમયથી માહિતી હતી તે જેવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા સંતોષવા માટે ત્યાં થોડો એક સમય ગાળી ઉક્ત ગ્રંથ જોયો તથા ત્યાં સંગ્રહાયેલ પુસ્તકોની યાદીનું રજિસ્ટર પણ જોયું. રજિસ્ટર જોતાં પ્રતીતિ થઈ કે અદલામાં સૈયદ સુલેમાન સાહેબના લેખ તેમજ તેમાં આપેલ પુસ્તકોની ટૂંકી યાદી પરથી આ પુસ્તકાલયની સમૃદ્ધિનો કે તેમાં રીધી અથવા આડકતરી રીતે ભારતને ઉપયોગી તેવાં પુસ્તકોના મહત્ત્વ વિષે જોઈએ તેવો ખ્યાલ આવી શકે નહીં. આ પુસ્તકોમાં હસન નિઝામીનું ઈસ્તુત્તિમશના સમયમાં લખાયેલું "તાજુમ્મ આસિર", મુહમ્મદ બિન તુઝલુકના સમયમાં રચિત "બસાતીનુ'દઉન્સ", અબુલફઝફરનું "અકબરનામા", "તારીખે સલીમશાહ" (બહુધા તુઝકે જહાંગીરી' અથવા "ઇકબાલ-નામએ-જહાંગીરી"), મુહમ્મ અમીન રાઝીનું

“હકત ઈકલીમ”, બલીધ આફન્દીનું ૧૫ માં શતકમાં નકલ થયેલું. “રૌઝતુ-નાઝર ફી મુલૂકિલ્લિહ” સુલતાન બહાદુરશાહની પ્રશસ્તિવાળો રીસાલો, શેખ બલીલ સરહિંદી રચિત મુન્દિદી સિલસિલાના ભારતના સૂફી સંતોનો જીવનવૃત્તાંતસંગ્રહ, પ્રખ્યાત સંત અને કવિ મિર્ઝા મઝહર જાને જાનાંનું જીવનવૃત્તાંત તેમજ તેમના કાવ્યોનો સંગ્રહ (“દીવાન”) ઇત્યાદિ પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. આ સંગ્રહનાં પુસ્તકોની સારી એવી સંખ્યા કલાની દૃષ્ટિએ પણ મહત્વની હોવાનું જણાય છે. તેમાં સોનેરી રંગોથી આભૂષિત તેમ જ સુંદર સુલેખન શૈલીથી લખાયેલ પુસ્તકો તેમજ કતારોના હાથે લખાયેલી કૃતિઓની સંખ્યા પણ ઠીક ઠીક એવી છે, તેમ રજિસ્ટરની નોંધો પરથી જાણવા મળે છે.

ઉપર્યુક્ત “તારીખે મહમૂદશાહી” તથા તેની પુરવણી સાવ અપ્રાપ્ય નથી પણ તેમની પ્રતો અતિવિરલ તો છે જ. “તારીખે મહમૂદશાહી”ની અત્યાર સુધી પ્રમાણમાં અર્વાચીન એવી એક પૂર્ણ પ્રતની ભાજ મળી છે જે પૂર્વેની લંડનની ઇન્ડિયા ઓફિસ લાઇબ્રેરી કે જેનું નવું નામ રાષ્ટ્ર સમૂહ સંબંધ પુસ્તકાલય છે, તેમાં સચવાઈ છે; જ્યારે તેના અર્ધા ભાગને આવરી લેતી બીજી અપૂર્ણ પ્રત લંડનમાં જ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના પુસ્તકાલયમાં છે. સદરહુ પૂર્ણ પ્રત તેના પુષ્પિકાના લખાણ અનુસાર હિ. સં. ૧૨૯૯(ઈ. સ. ૧૮૮૧-૮૨)માં લખાઈ હતી. જ્યારે સંપૂર્ણ પ્રતમાં લેખન સમયનો કોઈ નિર્દેશ નથી. પુરવણીની પણ માત્ર એક જ પ્રત રાષ્ટ્રસમૂહ સંબંધ પુસ્તકાલયમાં છે. તે હિ. સ. ૧૨૯૯(ઈ. સ. ૧૮૮૧-૮૨)માં લખાઈ હતી.

આમ મહીનાવાળી પ્રતો સદરહુ બે પુસ્તકોની વિશ્વમાં ઉપલબ્ધ દ્વિતીય પ્રતો છે તે સ્વયં અતિ મહત્વની વાત જણાય, પણ તેથી વધુ મહત્વની વાત તો એ બંને પ્રતોની પ્રાચીનતા છે. “તારીખે મહમૂદશાહી”ની રચના સાલ હિ. સ. ૮૯૨(ઈ. સ. ૧૪૮૭) અને પુરવણીની રચના સાલ હિ. સ. ૯૧૬(ઈ. સ. ૧૫૧૦-૧૧) છે, જ્યારે મહીનાવાળી પ્રતોની નકલ લેવાનું કાર્ય ઇસ્લામના પહેલા નંબરના પવિત્ર સ્થાન મક્કામાં હિ. સ. ૯૮૬ ના શબ્દાત્ર માસની અતુક્રમે ૬ ફો તથા ૨૫ મી (ઈ. સ. ૧૫૭૮ ના ડિસેમ્બર માસની ૬ અને ૨૫ મી) તારીખે સંપૂર્ણ થયું હતું. આમ આ પ્રતો રચના સમયથી સો એક વર્ષ આસપાસ લખાઈ હતી. રાષ્ટ્ર સમૂહ સંબંધ ગ્રંથાલયની બંને પ્રતો મહીનાવાળી પ્રતોની નકલ હોવાનું જણાય છે. મહીનાવાળી પ્રતો સુંદર કહી શકાય તેવી નરખ શૈલીમાં લખાઈ છે તથા તેની હાલત ધણી સારી છે.

આ બંને પુસ્તકોનું ઐતિહાસિક મહત્વ તો છે જ પણ તે વિશે વધુ કહેવા માટે તેમનો ગાઢ અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. અહીં તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેમના પ્રવાસ વર્ણનની કહાની તેમના જ શબ્દોમાં કહેવાનો આશય છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના આ પુસ્તકોની મૂળ નકલ ભારતથી હજારો કિલો-મીટર દૂર આવેલા મક્કા શહેરમાં થઈ, તે પછી તે પ્રતિઓ મુઘલસમ્રાટ અકબરના સમય (ઈ.સ. ૧૫૫૬ (૧૬૦૫)માં હિ. સ. ૯૮૭(ઈ. સ. ૧૫૭૯)માં ભારત આવી, અમદાવાદમાં કેલીકો મિલની દક્ષિણે નવા અસાવલમાં જેમનો સુંદર રોજો છે તે મીર અબૂ તુરાબ શીરામી દ્વારા અમદાવાદમાં જ અકબરના બીજા અને અંતિમ ગુજરાત વિજય પરચાત હિ. સ. ૯૯૪(ઈ. સ. ૧૫૮૬)માં કે તે પછીના ચાર પાંચ વર્ષ દરમિયાન વિખ્યાત મુઘલ સુબેદાર અને સિપાહ સાહાર મિર્ઝા અબ્દુરહીમ ખાન ખાનાનને ભેટ મળી, પછી સોમનાથ પાટણમાં હિ. સ. ૧૦૦૧ ના જુમાદી ઉદ્દઆખર માસની ૧૦ (ઈ. સ. ૧૫૯૩ ના માર્ચની ૧૪) તારીખે ગુજરાતના તત્કાલીન સુબેદાર અને અકબરના દૂધભાઈ ખાને આગ્રમ મિર્ઝા અઝીઝ કોકાએ પોતાના તાબેના અમીર મીર અબ્દુરઝઝાક મઅઝૂરીને સ્મૃતિરૂપે આપી અને પછી કોઈ અનિશ્ચિત

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૭૫

સમયે ભારતથી અરબસ્તાન પહોંચી તે સમયે કે તત્પશ્ચાત્ ઉપયુક્ત તુર્ક અધિકારી શેખુદ્દસ્લામ અહમદ અરિફના કમળમાં આવી, હિ. સ. ૧૨૬૬(ઈ. સ. ૧૮૪૬-૫૦)માં તેના સમગ્ર પુસ્તક સંગ્રહ સાથે મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન મક્કાથી સાડા ત્રણસો કિલોમીટર દૂર આવેલા મતીના શહેરમાં વકફરૂપે સચવાઈ.

હિ. સ. ૯૮૬(ઈ. સ. ૧૫૭૮)માં લખાયેલો આ ગ્રંથ અરબસ્તાનથી ભારત ક્યારે આવ્યો તે લગભગ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય તેમ છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને જ્ઞાત છે કે મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઈરાનના શીરાઝ શહેરથી ગુજરાત આવી ચાંપાનેરમાં વસેલા સલામી સૈયદ કુટુંબના એક નગીરા મીર અબૂતુરાય શીરામીને અકબરે હિ. સ. ૯૮૫(ઈ. સ. ૧૫૭૭)માં 'અમીરે હાજજ' (હાજીઓના ઠાકણના વડા) બનાવી અરબસ્તાન મોકલ્યા હતા. હજ કરી હિ. સ. ૯૮૭(ઈ. સ. ૧૫૭૯) માં ભારત પાછા ફર્યા. આવતી વખતે તેઓ મક્કા શરીફથી પેશમ્બર સાહેબના ચરણપદ અંકિત શિલા ('કદમે રસુલ') ભારત સાથે લાવેલ જેનું ખુદ અકબરે તત્કાલીન રાજધાની ફત્તેહપુર સિક્રીથી થોડા અંતરે સ્વાગતાર્થે આવી, પૂજ્ય લાવના પ્રતીકરૂપે પોતાના શિરે મૂકી થોડાં ડગ ભર્યા હતાં.^૬ આ પરથી સહેજે અનુમાન થઈ શકે કે મક્કા શરીફના પોતાના નિવાસ દરમ્યાન હિ. સ. ૯૮૫-૯૮૭(ઈ. સ. ૧૫૭૭-૧૫૭૯)માં કોઈ સમયે મીર અબૂ તુરાબે જે પોતે ઇતિહાસકાર હતા,^૭ કાંતો આ પ્રતો તૈયાર કરાવી અથવા તેમના લલિયા કે માલિક પાસેથી મેળવી ઈ. સ. ૧૫૭૯ માં પોતાની સાથે ભારત લાવ્યા હોવા જોઈએ. ત્યાર પછી આ પ્રત મહાન પુસ્તકત્રેમી અને સંગ્રાહક મિર્ઝા અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાનને તેની ગુજરાતની સુબાગીરીના સમય(ઈ. સ. ૧૫૮૬-૧૫૮૮) દરમ્યાન ભેટ આપી હશે. ભેટ મળવાની નોંધ ખાનખાનાને સ્વહસ્તે ઉપયુક્ત ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠ પૃ. ૩ અ પર આ શબ્દોમાં લીધી છે :

‘અહલાહો અકબર (ઈશ્વર સર્વથી મહાન છે). ગુજરાતના ખીજા વિજય પશ્ચાત્ આદરણીય મીર તુરાબે ભેટમાં આપ્યું. દિનાંક ૧૩ રખી ઉદયઅવલ હિજરી સન ‘લિખિત’ગ અબ્દુર્રહીમ ઈબ્ન મુહમ્મદ બેરમ, ઈશ્વર તેમને માફ કરે.’

ઉપયુક્ત નોંધ નીચે તેની સહી(Signature)ના પ્રતીકરૂપે તેની ગોળ મોહર મારવામાં આવી છે : ‘અબ્દુર્રહીમ બિન મુહમ્મદ બેરમ(હિ. સ.) ૯૯૪’ આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે આ પ્રત હિ. સ. ૯૯૪(ઈ. સ. ૧૫૮૬)માં કે તે પછી (પણ તે પહેલાં તે નહીં જ) તેના ગુજરાતની સુબેદારીના અંતિમ વર્ષ હિ. સ. ૯૯૮(ઈ. સ. ૧૫૮૯) પહેલાં કોઈ પણ સમયે ખાન ખાનાન પાસે આવી.

ત્યાર પશ્ચાત્ આ પ્રત અકબરના દૂધભાઈ અને ગુજરાતના બે વાર રહી ચૂકેલા સુબેદાર ખાને આઝમ મિર્ઝા અઝીઝ કોકા પાસે અમુક સમય રહી હતી, પણ ખાન ખાનાન પાસેથી તે સીધી ખાને આઝમ મિર્ઝા અઝીઝ કોકા પાસે કે ખીજા કોઈ પાસેથી અને ક્યારે અને કેવી રીતે આવી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. બનવા જોગ છે કે ખુદ ખાન ખાનાને પોતાના સાળા ખાને આઝમને ગુજરાતના સૂબાને ખીજા વારે ચાજ લેતા સમયે આપી હોય. પણ મિર્ઝા અઝીઝ કોકાએ આ પુસ્તક હિ. સ. ૧૦૦૧ ના જમાદી ઉદઆબર માસની ૧૦(ઈ. સ. ૧૫૯૩ના માર્ચ/માસની ૧૪મી) તારીખે સોમનાથ પાટણમાં આ ગ્રંથ મીર અબ્દુર્રઝઝાક મઅમૂરીને રમૂતિ રૂપે આપ્યું તેની સદરહુ મીરની પૃ. ૨ અ પર આવેલી નિમ્નલિખિત ફારસી નોંધ પરથી ક્ષિત થાય છે.

“અહલાહો અકબર. આ પુસ્તક તારીખે મહમૂદશાહી જેમાં ગુજરાતના બાદશાહોને અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે, નબ્વાલ આઝમખાને ૧૦ જમાદી ઉરસાની હિ. સ. ૧૦૦૧ ના દિને જૂનાગઢ

પથકમાં આવેલ પાટણ સોમનાથ સ્થળે આ તુરંત અબ્દુર્રઝાક મઅમૂરીને એનાગત કયું જેની યાદ-દાસ્ત રૂપે આ વાક્યો કવચમદ્ધ કરવામાં આવ્યાં.”

ગુજરાતના ઇતિહાસના અબ્યાસીઓને વિદિત હશે કે મુઘલ સમ્રાટથી નારાજ થઈ ખાને આઝમ મિર્ઝા અઝીઝ કોકા અકબરના તેને આગ્રા પાછા ફરવાના આદેશનું ઉલ્લંઘન કરી ઈ. સ. ૧૫૬૩ ના માર્ચની ૨૫ મી એ વેરાવળ બંદરેથી હજ કરવાના બહાના હેઠળ સમગ્ર પરિવાર સાથે મક્કા જવા રવાના થઈ ગયેલ. ઉપરની નોંધ પરથી એમ જણાય છે કે ખાન આઝમે પ્રસ્થાન સમયે આ ગ્રંથ મીર અબ્દુર્રઝાક મઅમૂરીને ભેટ આપ્યો હતો. ખાને આઝમે આ ઉપરાંત બીજા ગ્રંથો મીર અબ્દુર્રઝાક (અને સંભવતઃ બીજા વફાદાર અનુચરો કે હાથ નીચેના અમલદારોને) આપ્યા હોય તેમ લાગે છે, કારણ કે ૧૧ મા શતકમાં થઈ ગયેલા વિખ્યાત સૂફી અને ફારસી લાખાના મહાન કવિની પ્રસિદ્ધ ફારસી કાવ્યકૃતિ “હદીકતુલ્-હકીકત” નામની મસનવીની હિ. સ. ૬૧૭(ઈ. સ. ૧૨૨૦-૧૨૨૧)માં લખાયેલી પ્રતિ ખાન આઝમે પોતાના તેમજ કવિના વતન ગઝના ખાતેથી પોતાના સંગ્રહ માટે મંગાવી હતી. આ પ્રત પણ ખાને આઝમે મીર અબ્દુર્રઝાકને આપી દીધી હતી. આને અઝઝવાળી “હદીકતુલ્ હકીકત”ની પ્રત આ કાવ્યની સંશોધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરનાર ગુજરાતના અને મૂળ અમદાવાદના વતની અબ્દુલ્લાહ અબ્યાસીએ હિ. સ. ૧૦૩૫(ઈ. સ. ૧૦૨૫) માં મેળવી, તેની નકલ કરાવી લઈ તેના વિલિન્ટ શબ્દપાઠની નોંધ કરી તેમના પર હાંસિયામાં ટિપ્પણી વગેરે લખી સંશોધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરી હતી.

પાઠટીપ

1. C. A. Storey, Persian Literature, Section II, Fascicle 3; History of India (London, 1939), pp. 725 f; B. M. Tirmizi, 'Are Tabaqat-i-Mahmudshahi, Ma'athir-i-Mahmudshaha and the Tirikh-i Mahmudshahi identical?' Proceedings of the Indian History Congress, Session 10 (1947), pp. 325 f.
2. આવી રસપ્રદ ઇતિહાસ ધરાવતી ઘણી હસ્તપ્રતો વિશ્વના પુસ્તકાલયોમાં મળે છે. ખુદ અમદાવાદમાં દરગાહ હઝરત પીર મુહમ્મદ શાહની લાઇબ્રેરીના લગભગ ૨૫૦૦ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં કીક કીક પુસ્તકો પર આવી નોંધો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.
3. વકફનામાના અરબી લખાણનું લાપાંતર આ પ્રમાણે છે: ‘જે કોઈ પર નિભર નથી તેવા ઈશ્વરના યાચક બંદા અહમદ આરિફ હિકમતુલ્લાહ બિન ઈસ્મતુલ્લાહ અલ-હુસૈની એ મહાન ઉચ્ચ પેગમ્બર સાહેબ (અલ્લાહના તેમના ઉપર સલામ અને વંદન હો)ના શહેર (મદીના)માં એ શરતે વકફ કયું કે તેને પુસ્તક ભંડારથી બહાર લઈ જવામાં ન આવે તેમજ તેની થથોચિત સાચવણી માટે કમચારી રાખવામાં આવે.’
4. ‘મઆરિફ’ (ઉદ્દર્ભાસિક), ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકોમાં ‘હિજ્જકે કુતુબખાને’ (હિજ્જનાં પુસ્તકાલયો) લેખ.

મહંમ અલ્લામા સૈયદ સુલેમાન દેશ વિદેશમાં જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાંના પુસ્તકાલયો કે જોવાલાયક ઐતિહાસિક સ્થળોની અચૂક મુલાકાત લઈ તે પર સવિસ્તર નોંધ કે લેખ ઉક્ત માસિકમાં પ્રગટ

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, ૧૯૮૮ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૭૭]

- કરતા. દાખલા તરીકે ગુજરાતની એક મુલાકાત દરમ્યાન લખેલો લેખ 'રિયાસતે બડોદા કે કુતુબખાને' (વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલયો) જે 'મઆરિક્ક'ના ઈ. સ. ૧૯૨૪ ના મે માસના અંકમાં પૃ. ૩૭૮-૮૦ પર પ્રગટ થયેલ છે.
૫. આ 'કદમે, રસુલ' મીર અબ્દુલ્લાહ દિ. સ. ૬૮૮(ઈ. સ. ૧૫૮૦)માં ગુજરાત પાછા ફર્યા ત્યારે પોતાની સાથે લાવેલ અને તેને તેના માટે અમદાવાદ બહાર આશાવલમાં ખાસ નિર્માણ કરેલી ઇમારતમાં રાખવામાં આવેલ તે જ ઇમારતમાં દફન થયા પછી મીરની કબર પર તેને મૂકવામાં આવેલ. ૧૮ માં શતકમાં મરાઠાઓના હુમલા વખતે મીર અબ્દુલ્લાહના વંશજો તે શિલા તેમના રહેણાંકનાં સ્થળ ખંભાત લઈ ગયા હતા. (જુઓ, અલીમુલ્હમ્મદખાન, મિરાતે અહમદી, પુરવણી, વડોદરા.)
૬. મીર અબ્દુલ્લાહે સુલતાન બહાદુરશાહના સમયથી અકબરના ગુજરાત વિજય પર્વતનો ઇતિહાસ આલેખતું પુસ્તક લખ્યું છે, જે 'તારીખે ગુજરાત'ના શીર્ષક હેઠળ સર ડેનીસન રોસે એશિયાટિક સોસાયટી કલકત્તાની પ્રિન્સિપલ ઇન્ડિકા શ્રેણીમાં ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં સંપાદન કરી પ્રગટ કર્યું છે. તેનું ઉર્દૂ ભાષાંતર પણ ઈ. સ. ૧૯૩૦ માં અહમદાબાદથી પ્રગટ થયું હતું.
૭. ર. છો. પરીખ અને હ. મં.-શાસ્ત્રી (સંપા.), 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ભાગ-૫, 'સલ્તનતકાલ', અમદાવાદ, ૧૯૭૬, પૃ. ૫૦
૮. આ પ્રતનો ઉપયોગ પ્રસ્તુત કાવ્યના અંગ્રેજી ભાષાંતરકાર જે. જે. સ્ટીફન્સને કર્યો હોવાનું પોતાના આમુખમાં લખ્યું છે (J. J. Stephenson, Hadiqatul-Haqiqat, Calcutta).

સનાઈના કાવ્યની ટીકા સાથે સંશોધિત કરેલી આવૃત્તિને 'હતાઈ કુદ્દહાઈક મિન નકાઈસિદ્દ ફકાઈક'નું નવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રત અરબી ભાષાના જમીન વિદ્વાન ડૉ. એડોલ્ફ સ્પ્રેન્ગર પાસે હતી, તેમ તેમણે આ પ્રતનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે. (જુઓ A. Sprenger, A Catalogue of the Arabic Persian and Hindustany Manuscripts in the Libraries of the King of Gudh, Vol. I, Calcutta, 1854, pp. 558 f.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૧નું ચાલું]

૬. માહિતી માટે જુઓ, પદ્મપુરાણ, ગુરુગ્રંથમાળાની આવૃત્તિ, સં. ૨૦૧૫, ઉત્તરખંડ, અધ્યાય ૧૫૪ થી ૧૫૯.
૭. વર્ણન માટે, જુઓ ર. ના. મહેતા અને રસેશ જમીનદાર, 'પૌરાણિક અમદાવાદ', સામીપ્ય, વર્ષ ૨, અંક ૩, ૧૯૮૫, પૃ. ૧૩૧ થી; તથા R. N. Mehta and Rasesh Jamindar, 'Ahmadabad and Padma Purana,' Puranam, July, 1985, pp. 371 ff.
૮. ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ, પૃ. ૬૬૨
૯. પુરાણોમાં ગુજરાત, ૧૯૬૪, પૃ. ૨૦૫
૧૦. પાદનોંધ ૩ મુજબ.

૧૭૮]

[સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮

રકાબ(પેંગડા)નો ઇતિહાસ

બાલાજી ગણેશકર*

યુદ્ધ અને શાંતિ કાળ દરમિયાન પ્રાચીન કાળથી ઘોડો માનવીનો મિત્ર રહ્યો છે. જો કે સિંધુ સભ્યતામાં તેના અવશેષ મળતા નથી, છતાં ભારતીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં વેદકાળથી તેની ખ્યાતિ રહી છે સૌ પ્રથમ વેદોમાં તેના અનેક પ્રસંગો મળી આવે છે. ઘોડાનો સંબંધ કેવળ માનવજાતિની સાથે જ હોય એમ નથી, પરંતુ દેવતાઓની સાથે પણ તેનો સંબંધ છે. પાંડુપુત્ર નકુળે ‘અશ્વશાસ્ત્ર’ માં કહ્યું છે તેમ જેમ ચંદ્ર વિનાની રાત્રિ શોભતી નથી, પતિ વિનાની સ્ત્રી પતિવ્રતા કહેવાતી નથી, તેમ ઘોડા વિનાની વિસ્તૃત હોવા છતાં પણ સેના શોભતી નથી.

યંત્રયુગ પૂર્વે ઘોડો મનુષ્યનું ખૂબ જ મહત્વનું વાહન હતું. બધાં પ્રાણીઓમાં એક માત્ર ચિત્તો જ ઘોડા કરતાં વધારે ઝડપથી દોડી શકે છે. આજે ત્વરિત ગતિનાં અનેક વાહનો હોવા છતાં ઘોડાનું મહત્વ ઓછું થયું નથી. નાગરિક તથા સૈનિક સેવાઓમાં કરવામાં આવતો એનો ઉપયોગ આની સાક્ષી પૂરે છે.

ઘોડા ઉપરની સવારી તેને રથમાં બેસવા અને પાલન કરવા અંગેની તથા ઘોડાના જાતિ ભેદો, રાખરખાવ વગેરે અને તે સંબંધિત શબ્દોનો ઉદ્ભવ ભારતીય સાહિત્યમાં સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આમ છતાં અતિપ્રાચીન સાહિત્યમાં ‘રકાબ’ (પેંગડું; Stirrup) માટેનો કોઈ શબ્દ કે નિર્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. જો કે કેટલાક વિદ્વાનોએ આની પ્રાચીનતા ઈ. પૂ. ૮૫૨ સુધી માની છે; જ્યારે એસીરિયન રાજા સલમાનરસર ૩ જ એ દોરડાથી બાંધેલા પાદપીઠ (Stirrup)નો પ્રયોગ કર્યો હતો. ભારતીય કળામાં આનો સર્વપ્રથમ પ્રયોગ સાંચીસ્તૂપ-૨ ની વેદિકા(ઈ. પૂ. ૧૦૦ થી ૧૫૦)માં જોવા મળે છે.^૩ સ્તંભ સંખ્યા ૪૦ બી, ૮૧ બી, ૮૨ એ તથા ૮૪ બી માં પુરુષ આરોહીઓએ પોતાના પગ રકાબમાં રાખેલા છે.^૪ રકાબના આ અંકનો સર જહોન માર્શલે ભારતમાં જ નહીં, પરંતુ આખી દુનિયામાં સૌથી પ્રાચીન અંકનો માન્ય છે. ઈરાનમાં સાસાની યુગ પૂર્વે રકાબનું જ્ઞાન હતું નહીં. ગ્રીક અને રોમના પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ આનો કોઈ ઉદ્ભવ જોવા મળતો નથી.

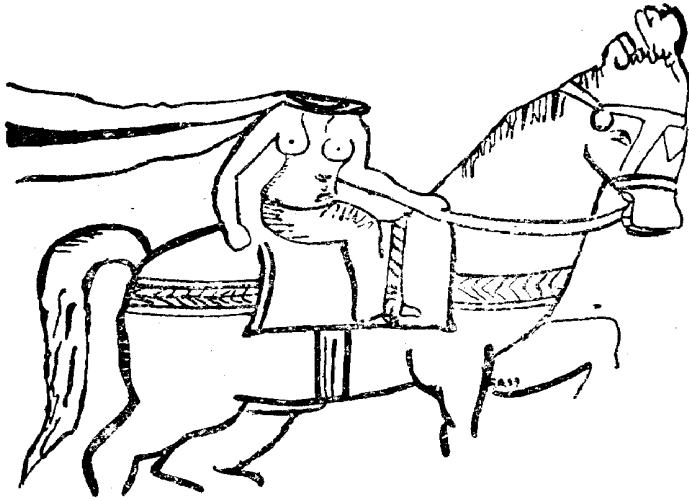
ઈ.સ. પૂર્વે ૫ હેલી શતાબ્દીના મથુરામાંના એક સૂચી પટ્ટ(રેખાંકન ૧) ઉપર કરવામાં આવેલા અંકનમાં સ્ત્રીએ રકાબમાં પગ રાખેલો છે. તેના પગ ચામડાની પટ્ટી ઉપર છે જે ખૂબ જ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રો. આનંદ કે. કુમારસ્વામીના મત પ્રમાણે પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીઓ રકાબની સાથે તથા પુરુષો રકાબ વિના ઘોડાની સવારી કરતા. શિલ્પમાં જ્યારે રકાબનું અંકન થયું છે, ત્યારે ત્યાં વાળેલા પગ સીધા અને નીચે લટકતા દર્શાવ્યા છે.^૬ પ્રો. વાસુદેવ શ. અગ્રવાલે કુમારસ્વામીના મતનું સમર્થન કર્યું છે, પરંતુ મને મથુરાની ઉપર્યુક્ત સ્ત્રી-પ્રતિમા સિવાય બીજું કોઈ ઉદાહરણ મળ્યું નથી, કે જેમાં સ્ત્રીએ રકાબમાં પગ રાખેલ હોય. જો કે પુરુષોના અંકનો તો મળે છે મથુરાના કંકાલી ટીલાથી પ્રાપ્ત

* સંશોધન સહાયક, ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૭૯

જૈનસ્તૂપની એક મૂર્તિ (વેદિકા) ઉપર કંડારાયેલ શેલાયાત્રાના એક દશ્યમાં પુરુષ ઘોડેસવારના ઘૂંટણોના તળિયા સુધી દોરડા જોવા મળે છે. આ મૂર્તિ અત્યારે લખનૌ(ઉ. પ્ર.)ના સંગ્રહાલયમાં પ્રદર્શિત છે.

રેખાંકન ૧

બ્રિટિશ સંગ્રહાલય, લંડનમાં પ્રદર્શિત કૂલુખીણમાંથી પ્રાપ્ત એક પિત્તળના લોટા ઉપર ઉત્કીર્ણ એક અન્ય શેલાયાત્રાના દશ્યમાં પણ એ પુરુષ ઘોડેસવારે રકાબ સાથે કંડારાયેલા છે. અહીં પણ દોરડાનો પ્રયોગ રકાબ માટે થયો છે (રેખાંકન ૨). અધિકાંશ વિદ્વાનોના મતે આ લોટો ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી શતાબ્દીનો છે.

રેખાંકન ૨

આ રીતે જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫ીજી શતાબ્દીમાં ભારતમાં રકામનો ઉપયોગ થતો હતો, એ નિઃસંદેહ છે. ચીનમાં પાંચમી-છઠ્ઠી સદીમાં આનો ઉપયોગ પ્રચલિત થયો.^{૧૦} મંગોલોએ પણ મધ્ય એશિયામાં છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં જ આનો પ્રયોગ કર્યો હતો.^{૧૧} મહાકવિ બાણે 'હર્ષચરિત'માં માલતી દ્વારા શાણુની પાર જિતરવાના પ્રસંગમાં તેણીને ઘોડા ઉપર ચઢેલી અને ઉશ્વધારોપિત ચરણયુગલો^{૧૨} કહી છે.

બાણે રામચોના પગના કડાની સાથે રકામ ટકરાવાથી થતા ખણ-ખણ (પ્રયત્ન પાદ ફક્કા) ધ્વનિનું પણ વર્ણન કર્યું છે.^{૧૩} આથી એ નિર્વિવાદ છે કે હર્ષના સમયમાં લોખંડની પટ્ટીવાળી રકામ જાણીતી બની ગઈ હતી. અન્નામથી મળેલ આઠમી શતાબ્દીની એક પથ્થરની પ્રતિમા ઉપર પણ ઘોડેસવાર રકામ સહિત કંડારાયેલો છે, જેની તુલના ત્રિદાનોએ મથુરાના જૈન સ્તૂપની પ્રતિમા તથા કૂલ્હના લોટાના અંકનો સાથે કરી છે.^{૧૪}

ગુજરાતમાં પાટણમાં રાણીવાવની સાફ-સફાઈ દરમિયાન જે શિલ્પો જાત થયાં છે, એમાં કદકી અવતારનું શિલ્પ મળી આવ્યું છે.^{૧૫} એમાં ઘોડેસવાર કદકીના પગ પેંગડામાં રાખેલા રપટ જોવા મળે છે અને એ પેંગડા નિશ્ચિતપણે લોખંડના જોઈ શકાય છે. આ દૃષ્ટિએ પુરાતત્ત્વને આ અગિયારમી સદીનો પુરાવો ગુજરાતમાં લોખંડના પેંગડાની પ્રાચીનતાને છેક અગિયારમી સદી જેટલો વહેલો લઈ જાય છે (જુઓ ચિત્ર ૫).

ચાલુક્ય નરેશ સોમેશ્વરે ૧૧૩૦ ઈ. સ.માં 'માનસોદ્ધાસ'ની રચના કરી છે. આમાં તેમણે 'તુરમવાલ્મીકી વિનોદ'(પોલો ટૅસંગોલ્ફ)ના સંદર્ભમાં સ્વર્ણ નિર્મિત 'પાદાધાર'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમાં ઘોડાની બન્ને બાજુ પગ લટકે છે.

પોલોની રમત એશિયાના મુસલમાનોમાં પ્રચલિત હતી અને ભારતમાં સોમેશ્વર દ્વારા આ રમતના પ્રથમ ઉલ્લેખ ઉપરથી ડૉ. ગોડેએ ભારતમાં રકામની પ્રાચીનતા ફક્ત આઠ સો વર્ષની માની છે.^{૧૮} પરંતુ આ મત અસંગત છે; કારણ કે આની પૂર્વે પ્રારંભિક ભારતીય શિલ્પ અને બાણ દ્વારા વર્ણિત 'પાદફક્કા' દ્વારા એ જણાય છે કે રકામનું પ્રયત્ન ભારતમાં એથીયે ઘણું પ્રાચીન છે.

શિવાજીના નિર્દેશથી સને ૧૬૭૬ માં તૈયાર થયેલ રાજવ્યવહાર કોશ(પૂના ૧૮૮૦)માં રઘુનાથ પંડિતે ચતુરંગ વર્ણની અન્તર્ગત તે સમયના પ્રચલિત સૈનિક શબ્દોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં 'રકામ' શબ્દનો અર્થ આરોહિણી ઉલ્લિખિત છે. સત્તરમી સદીમાં એક મુસલમાને જોધપુરમાં તૈયાર કરેલી ભાગવત પુરાણની પાંડુલિપિવાળી સચિત્ર હસ્તપ્રતમાં યુદ્ધક્ષેત્રના દૃશ્યમાં લોખંડની રકામનું અંકન દેખાય છે. સત્તરમી સદીના અન્ય ચિત્રોમાં પણ લોખંડની પટ્ટીવાળી રકામ ચિત્રિત જોઈ શકાય છે.^{૧૯}

આપ્ટે એ પોતાની અંગ્રેજ સંસ્કૃત ડીક્શનરીમાં^{૨૦} 'સ્ટિરપ'નો અર્થ પાદપ્રહણી અને પાદધારણી કર્યો છે, કિન્તુ સંસ્કૃત અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં તેમણે આનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પાદફક્કા, પાદાધાર, આરોહિણી, પાદધારણી વગેરે શબ્દોના અર્થોમાં સમાનતા રપટ રીતે જણાઈ આવે છે, જે બધા શબ્દો રકામના વાચક છે. મધ્યકાળથી આજ સુધી લોખંડની રકામ બધે પ્રચલિત હતી, તેની સાથે સાથે એ ઉલ્લેખનીય છે કે આજે પણ ગઢવાલની પહાડીઓ ઉપર લોકો રકામ માટે દોરડાનો પ્રયોગ કરે છે.

સામીપ્ય : ઑક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૮૧]

પાઠટીપ

૧. ચન્દ્રહીના યથા રાત્રિઃ પતિહીના પતિવ્રતા । અશ્વ હીના તથા સેના વિસ્તીર્ણાપિ ન શોભતે ॥
નકુલ, અશ્વશાસ્ત્ર, ૧/૧૪
૨. Gode, P. K. **Studies in Cultural History**, Vol. II (Poona, 1960) p. 78
૩. Marshall, John, **The Monuments of Sanchi**, Vol. II, pl. 82, Pillar 40, pl. 89, Pillar 81B, pl. 90, Pillar 82 A & 84 B.
૪. Marshall, John, **A Guide to Sanchi** (Delhi, 1936), p. 152, f.n. 3
૫. Coomaraswamy, A. K , 'Early Indian Sculptures', **Bulletin of Museum of Fine Arts : Bostan**, (Bostan, 1926), p. 59, fig. 4
૬. Ibid.
૭. અગ્રવાલ, વાસુદેવશરણ, 'હર્ષચરિત એક સાંસ્કૃતિક અધ્યયન,' (પટના, ૧૮૬૩), પૃષ્ઠ ૨૩
૮. Smith, V.A., **The Jain Stupa & Other Antiquities of Mathura**, (Reprinted, Varanasi, 1969) pl. 15
૯. Burgess, J, **Report on the Buddhist Cave Temples & their Inscriptions**, (A.S.W.I.) (Reprinted Varanasi, 1964), p. 6., fig. 4
૧૦. Marshall, **A Guide to Sanchi**, p. 152, f. n. 3
૧૧. Gode, op. cit. p. 77
૧૨. અગ્રવાલ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૩
૧૩. એજન, પૃ. ૧૪૮
૧૪. Gode, op. cit., p. 77
૧૫. આ શિલ્પ તરફ મારું ધ્યાન દોરવા બદલ હું ડૉ. પી. સી. પરીખ, અધ્યક્ષ, ભો. જો. વિદ્યાભવનનો ખરૂં છું.
૧૬. 'માનસોલ્લાસ' દ્વિતીય ભાગ, (ગાયકવાડ સીરિઝ; બડોદા, ૧૯૩૯), પૃ. ૨૨૧
૧૭. એજન, પૃ. ૨૨૪
૧૮. Gode, op. cit, p. 73
૧૯. Ibid , p. 74
૨૦. Apte, V. S , **English/Sanskrit Dictionary**, (Second Edition), p. 413

સૌ પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર ‘મુ’બઈ સમાચાર’

• રતન રસ્તમજી માસીલ *

“મુ’બઈ સમાચાર” માટે નીચેનાં વર્ષો મહત્વનાં છે :

— સન ૧૮૧૨ માં મુ’બઈ સમાચાર છાપખાનું શરૂ થયું. પ્રથમ ગુજરાતી છાપખાનું—સન ૧૮૧૪ માં એમાંથી સંવત ૧૮૭૧ નું પ્રથમ ગુજરાતી પંચાંગ બહાર પડ્યું.—ખીજે વર્ષે એમાંથી ફારસી ગ્રંથ દબે-સ્તાનનો ગુજરાતી તરજુમો પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયો.—સન ૧૮૨૨ માં તા. ૧ લી જુલાઈ, સોમવારે પ્રથમ ગુજરાતી સમાચારપત્ર મુ’બઈ સમાચારનો પ્રથમ અંક બહાર પડ્યો.

પોણાં બસો વર્ષ ઉપર “મુ’બઈ સમાચાર”ની મજલ આમ શરૂ થઈ તે આજ પર્યંત વલુથલી આગળ વધતી રહી છે. એ છાપખાનું, એ પંચાંગ, એ પ્રસિદ્ધ પ્રવૃત્તિ, એ વૃત્તપત્ર સઘળુંજ આજ પર્યંત સતત ચાલુ છે, એટલુંજ નહિ એ સૌ સમૃદ્ધ દશાને પામ્યું છે. એ સૌમાં સવિશેષ લક્ષ માંગી લે છે વૃત્તપત્ર “મુ’બઈ સમાચાર”.

“મુ’બઈ સમાચાર”ને ગુજરાતી વૃત્તવિવેચનના ઇતિહાસમાં માનભર્યું અને મહત્વનું સ્થાન છે. ગુજરાતી ભાષાનું એ સૌપ્રથમ વૃત્તપત્ર છે એટલા જ માટે નહિ પણ તે સાથે પત્રકારત્વને ક્ષેત્રે એણે જે અર્પણ કર્યું છે એ કારણે પણ. એના સ્થાપક, એના સ્તંભો, એની નીતિ-રીતિ, એણે જોયેલી ચડતી-પડતી, પ્રબલિતાર્થે એણે કરેલ અર્પણ વગેરે વિશે જાણવા-વિચારવાનું જિજ્ઞાસુને સ્વાભાવિક ગમે, પણ એ કથા એટલી લાંબી છે, એક દળદાર પુસ્તકનો વિષય છે એટલે બને એટલા સંક્ષેપમાં એ ઉપર નજર નાંખીએ.

છેક ૧૮૨૨ માં “મુ’બઈ સમાચાર”ના સ્થાપક મોબેદ ફરદુનજી મઝબાનને પોતાનું વૃત્તપત્ર પ્રગટાવવા પૂર્વે તેની મહેરનજર યાને “પ્રોસ્પેક્ટસ” બહાર પાડવાનો ખ્યાલ આવ્યો એ બાબત લક્ષ્ય ખેંચે છે. આ મહેરનજરનું વાંચન આજેય રસમય બને એવું છે. પત્રમાં શું શું વાતગી પીરસાશે, એનું લવાજમ શું રહેશે વગેરે વિશે એમાં વિગતે જણાવ્યું છે, પણ આજે આશ્ચર્યજનક લાગે એવી વાત એ છે કે એમાં પત્રની નીતિ વિશે કશો ઉલ્લેખ નથી. આ પ્રથમ જ ગુજરાતી પત્ર હોઈ ફરદુનજીને આવો ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા ન જણાઈ હોય, બનવા જોગ છે કે ત્યારે એ વિષયમાં એમના ખ્યાલ પણ સ્પષ્ટ ન હોય, છતાં મોંઘવા જેવી એક વાત એ પણ છે કે પત્રના પહેલા જ અંકમાં “અખબારની આઝાદી” એ વિષય પર લાંબો લેખ તંત્રીએ પ્રગટ કર્યો છે. કેઈ અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી માહિતી મેળવી લેખકે તેના પ્રકાશમાં પોતાના વિચારો વિસ્તારથી પ્રદર્શિત કર્યા છે. પ્રથમ જ અંક માટે તંત્રી અખબારની આઝાદી જેવો વિષય પસંદ કરે અને તે પણ જ્યારે ભારત ગુલામ હતું અને પત્રને શાસનકર્તાઓના સહારાની ઘણી ઘણી જરૂર હતી ત્યારે એ બાબત ધણું ધણું કહી બંધ છે.

કમનસીબ સંજોગમાં ફરદુનજી મઝબાને પત્ર સાથેનો સંબંધ છોડતા તા. ૧૩-૮-૧૮૩૨ ના અંકમાં જે નિવેદન પ્રગટ કર્યું છે અને તેમાં પોતાના સ્થાને અવારનવાર નવા તંત્રી તેમજ રસ્તમજી મિરઝાને શિખામણના જે શબ્દો સુણાવ્યા છે તે એમની અખબારી નીતિનો એકંદરે સારો ખ્યાલ આપી બંધ છે.

* પ્રસિદ્ધ વૃત્તપત્રવિવેચક, સુરત

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર ’૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૮૩

એ નિવેદન પ્રમાણે પત્રકારે વિના કારણે કોઈને માટે માફું લખવું નહિ, પોતા માટે કોઈ અયોગ્ય બોલ બોલે તો તેને સામે કડવો શબ્દ સંભળાવવો નહિ, બિનઉપયોગી ભાંગગડમાં પડવું નહિ, ટંટા/પત્રોની ગરજ સારે એવાં ચર્ચાપત્રોને પોતાનાં છાપામાં સ્થાન આપવું નહિ, બને ત્યાં સુધી ધર્મની ચર્ચામાં પડવું જ નહિ અને તેમ કરવાની જરૂર જ જણાય તો જે ધર્મ સંબંધી વિવાદ ઉપસ્થિત થયો હોય તે ધર્મના વડાની આજ્ઞા મેળવવી, સારા-માઠાને સત્વરે પિછાનવાની હુદ્દિ ખીલવવી અને ગુજરાતી ભાષામાં અરબી કે ફારસી ભાષાના શબ્દો ભેળવવા નહિ જેથી બિનપારસીઓ, ખાસ કરી હિંદુ વાચકો પણ તે બરોબર સમજી શકે વગેરે.

૧૬૫ વર્ષ પ્રમાણમાં લાંબો સમયગાળો છે. આવા લાંબા ગાળા દરમિયાન સમાજમાં, દેશમાં, પ્રજાની વિચારસરણીમાં મોટું પરિવર્તન આવે એ સ્વાભાવિક છે. આ દેશમાં પણ આમ થયું જ છે. પરિવર્તન પામતા સમાજમાં પત્રની નીતિ પલટાય, પરંતુ “મુંબઈ સમાચાર” માટે એટલું કહી શકાય કે તેના પ્રથમ પ્રવર્તકે તેના માટે નીતિ-નિયમનો જે માર્ગ કંડારેલો તેના પર ચાલવાને તેમના સ્થાને આવનારાએ નિષ્ઠાભર્યો પ્રયાસ કર્યો છે. ફરફુતજી મર્ઝબાન સામાન્ય માનવી નહિ, એક ફિરક્તો હતા. મુંબઈ છોડી દમણ જતાં ત્યાં એમણે પોતાનું બાકીનું જીવન જે રીતે પસાર કર્યું તે આ વાત સ્પષ્ટ કરી બધ છે. માનવસમાજ જેના માટે ગર્વ લે એવા આ મહામાનવ દ્વારા આ પત્રનો ઉદ્ભવ થયો અને આ આનંદ-સંતોષની વાત છે કે એમના સ્થાને આવનારા ઘણા જીવેએ એમની વિચારસરણી-નીતિરીતિનું અનુસરણ કર્યું.

ઉપરના લાંબા સમયગાળા દરમિયાન પત્રના સંઘના જ માલિકો પારસીઓ રહ્યા છે અને અલ્પ સમયના બે અપવાદ બાદ કરતાં તંત્રીઓ પણ. આ બે અપવાદો તે જનાર્દન વાસુદેવ અને તેમના ભાઈ વિનાયક વાસુદેવ. બન્ને મહાવિદ્વાન, એમાંના પહેલા ત્યારની મુંબઈની વડી અદાલતના પ્રથમ હિંદી કામચલાઉ ન્યાય-મૂર્તિ નિમાયા અને બીજા સરકારના “ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર” બન્યા. આશ્ચર્યજનક લાગે એવી આ વાત એ છે કે આ બન્ને વિદ્વાનો મરાઠી હતા અને પારસી માલિકીના ગુજરાતી છાપાના તેઓ ટૂંક સમય માટે પણ તંત્રીઓ બન્યા. આ બાબત અવશ્ય રસમય અને નોંધનીય છે.

પણ વધારે નોંધનીય વાત તો એ છે કે “મુંબઈ સમાચાર” સર્વિશેષ ગુજરાતી હિંદુઓનું અને તેમાંય હિંદુ વેપારી વર્ગનું અતિ પ્રિય પત્ર છે. છતાં, ઉપરના અલ્પ સમયના તંત્રીપદના અપવાદને બાદ કરતાં, તેની માલિકી, સંચાલન, તંત્રીસ્થાન પારસીઓ હસ્તક રહ્યાં છે. આ પત્રે હિંદુ અને પારસી સમાજ વચ્ચે અને આમ જોઈએ તો સૌ સમાજ વચ્ચે, મોટો સંબંધ બાંધવામાં અને જળવવામાં સરસ ફાળો આપ્યો છે. “મુંબઈ સમાચાર”ના સૂત્રધારો ભાઈબંધ સમાજોમાં ફેટલો આદર અને વિશ્વાસ ધરાવે છે એની પ્રતીતિ વિવિધ પ્રસંગે પ્રજાએ આપી જ છે.

આ વૃત્તપત્ર પ્રજાના ખાસ કરી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાના સુખ-દુઃખનું સાથી બનું છે. આ ભાગોમાં પડેલા કારમા કોપો પ્રસંગે જરૂર જણાતાં કે ગુજરાતને સાદ સંભળાતા એણે વિપત્તિઓમાં મુકાયેલાઓને સહાયબૂત થવા જુદે જુદે પ્રસંગે લાખો રૂપિયા ભેગા કરી આપ્યા છે. એના રાહત-વહીવટમાં પ્રજાનો એટલો વિશ્વાસ કે પત્ર પોતે જઈને કહે કે હવે ફાળો સ્વીકારવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં સુધી નાણાંનો ધોધ વહેતો રહે. પ્રજાએ આપેલાં નાણાંનો પ્રામાણિક વહીવટ થાય અને પીડિતોનાં દુઃખ બને એટલાં પ્રમાણમાં ઓછાં થાય એ માટેની પત્રના સંચાલકોની ચીવટ અને કાળજી આદરપાત્ર બની છે.

પત્રનો વિશાળ વાચકવર્ગ હિંદુ છે. ખાસ કરી વેપારીઓ, પણ તે ભેગા ભાઈબંધ સમાજોમાં પણ પત્રનો સારો ફેલાવો છે. પારસી, વહેરા, મુસ્લિમ વગેરે સમાજને લગતા વિભાગોને પત્રમાં લાંબા સમયથી સ્થાન અપાવું આવ્યું છે. એમ કરતાં પત્રની સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે જે સુધારક નીતિ છે એનો

રૂપે પડેલા આ વિભાગોમાં પડતો આવ્યો છે. આ સમાજોનો સારો એવો ભાગ સામાન્ય રીતે જુનવટવાદી કે સ્થિતિરક્ષક વિચારો ધરાવે છે, જે કે એમાં કાળક્રમે પલટો આવતો રહ્યો છે, એટલે આ સમાજનાં સંબોધના એક ભાગને પત્રની આ નીતિ નથી ગમતી. તેઓ તેનો વિરોધ કરે છે. કેટલીક વેળા આ વિરોધ મર્યાદાની હદ ઓળંગી જતાં, ખંફા થયેલા જુનવટવાદીઓના હસ્તે “મુ’બઈ સમાચાર”ના તંત્રીઓને શારીરિક યાતના પણ સહન કરવી પડી છે. ફરદુનજી મર્ઝબાનને શહેનશાહીઓનો સામનો કરવો પડે, કરસનદાસ મળજીને જહુનાથજી અને વૈષ્ણવ મહારાજોનો રોષ વહોરવો પડે, નર્મદને પોતાના ભાઈઓના ખોદના ભોગ બનવું પડે એ તો ત્યારનો સમય જોતાં સમજ્યા, પણ વીસમી સદીના અંત તરફ આપણે ઝડપી પ્રયાણ કરી રહ્યા છીએ ત્યારે સ્વતંત્ર દિમાગના પત્રકારને આવી પરિસ્થિતિનો ક્યારેક સામનો કરવાનો થાય ત્યારે, વર્ષોના પ્રચાર પછી સમાજે “સુધારાનો સાર” રૂપે સમજ્યા છે ખરા? એવો સવાલ પૂછવાનું મન થાય.

“મુ’બઈ સમાચાર” એના પ્રારંભનાં વર્ષોમાં મુખ્યત્વે પારસીઓનું પત્ર હતું. ગુજરાતી પત્રકારત્વનો લગભગ આખોય પ્રથમ યુગ એ પારસીઓનો યુગ છે. પત્રની માલિકી, પત્રકારોની સંખ્યા, વાચકવર્ગ વગેરે દૃષ્ટિએ પણ સમય વહેતો ગયો, “મુ’બઈ સમાચાર” વેપારી વર્ગનું વાજિંત્ર બન્યું, પારસીઓ વ્યાપાર-વણજ, હુન્નરઉદ્યોગ છોડી નોકરીઓ તરફ વળ્યા અને “મુ’બઈ સમાચાર”ની લોકપ્રિયતા ભાઈબંધ વ્યાપારી સમાજમાં વધવા માંડી. એમાં સ્વાભાવિક પારસી પ્રશ્નોની ચર્ચા છણાવટ ઓછી થતી ગઈ અને વખત જતાં લગભગ બંધ થઈ ગઈ.

વરસો પછી, પારસી સમાજના સુધારક ગણાતા વર્ગને એમ લાગવા માંડ્યું કે તેમના અવાજને ગુંગળાવવામાં આવે છે, તેમની વિચારણાને વાચા આપનારું કોઈ નથી. “કયસરે હિન્દ” બંધ થઈ જતાં આવી સ્થિતિ વિશેષ રૂપે બની. મીનુ દેસાઈના તંત્રી પદ દરમિયાન “મુ’બઈ સમાચાર”માં “પારસી તારી આરસી”નો વિભાગ શરૂ થયો અને ધીમેધીમે જોર પકડતો ગયો. એથી ઉત્તેજિત થઈ પત્રના સંચાલકોએ પારસી ચર્ચા સપ્તાહમાં બે વેળા આપવા માંડી-યુરુવારે ગુજરાતીમાં અને રવિવારે અંગ્રેજીમાં. આ કતારોનું આકર્ષણ પારસી સમાજમાં દિનપ્રતિદિન વધતું રહ્યું છે. નિયમિત “મુ’બઈ સમાચાર” ન વાંચનારા પણ આ કતારો વાંચવા જિજ્ઞાસા ધરાવે છે. “બમે જમશેદ” દૈનિકનું કદ કથળતું બન્યું છે તે હકીકતમાં વખતના વહેવા સાથે “મુ’બઈ સમાચાર” પારસી સમાજમાં વિશેષ પ્રસાર પામે પણ ખરું.

“મુ’બઈ સમાચાર” સામાન્ય રીતે સુધારક પ્રવૃત્તિઓનું, વિચારધારાનું પુરસ્કર્તા છે, પણ વિરોધી વિચારોને ગુંગળાવવાનું એણે હિતાવહ માન્યું નથી. પોતે સુધારક વિચારોનો પ્રસાર કરે તો સામે સ્થિતિરક્ષક કે જુનવટવાદી વિચારધારાનું સમર્થન કરતો પ્રત્યુત્તર આવે તો પત્ર તેને ખેલદિલીપૂર્વક આવકારે છે અને તેને પોતાની કતારોમાં સ્થાન આપવાની કાળજી રાખે છે. એમ કરતાં પત્રને અંતે “સંપાદકની નોંધ” ઉમેરી સંપાદક કેટલીક વેળા સાથેસાથ પોતાના વિચારો દર્શાવે છે અને ચર્ચાને જીવંત બનાવે છે.

એક સદી અને સાડા છ દસકા દરમિયાન આ પત્રની મજલને આગળ લઈ જવામાં તથા તેની ઉપયોગિતા અને પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં અનેક નિષ્ઠાવાન પત્રકારોનો હિસ્સો છે. એ સૌને આ લઘુ લેખમાં સંભારવાનું શક્ય નથી, પણ જે ત્રણ તંત્રીઓએ આ દિશામાં ભારે મૂલ્યવાન અર્પણ કર્યું છે તે વિશે સંક્ષિપ્તમાં જોઈએ. ફરદુનજી મર્ઝબાન વિશે ઉપર ઉલ્લેખ થઈ ગયો.

૧૮૬૬ ના જૂન માસના પાછળના ભાગના અંકોમાં પત્રને છેક છેવટે આ પ્રમાણેની નોંધ વંચાય છે :
“આ મુ’બઈ સમાચાર પત્ર” મુ’બઈની કેટલાંક દેવળના મહેલોમાં “ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ની પાસે નંબર ૧

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર ૧૮૭ થી માર્ચ, ૧૮૮૮]

[૧૮૫

વાળા ઘરમાં પોતાને વાસ્તે માણેકજી બરજોરજી મીનોચહેરહોમજીનાએ જાણ્યું છે.” તા. ૨૭-૬-૧૮૬૬ થી માણેકજી મીનોચહેરહોમજીના આ પત્રના માલિક અને તંત્રી બને છે. તા. ૨૯-૩-૧૮૯૮ ને દિને એમનો દેહાંત થયો, યાને લાગટ ૩૨ વર્ષ સુધી તેઓએ આ સ્થાન સંભાળ્યું. પત્રનો ઉદ્દેશકાળ એમના સમયમાં થયો.

માણેકજી એમના સમયના સંસ્કારસ્વામી હતા. એક બાજુ સમાજના હિતની કાંઈ કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ સાથે એમણે પોતાની જાતને સાંકળી તો બીજી બાજુ કાંઈ કેટલાંય નાનાં-મોટાં પત્રો, સામયિકો કાઢ્યાં, વેચાણ લીધાં, ખીલવ્યાં અને ન ચાલ્યાં એ બંધ પણ કર્યાં. “દાતરડું” અને “હિંદી પંચ” [અંગ્રેજી-ગુજરાતી] જેવાં પ્રકાશનો દ્વારા આપણા પત્રકારત્વની હળવી બાજુ ખીલવવામાં પણ એમણે ફાળો આપ્યો. આર. પી. કરકરીઆ જેવા પત્રકારત્વના અભ્યાસીએ તેમને “મુબઈ સમાચાર”ને તેની અત્યારની જગ્યાએ પહોંચાડનાર અને હિંદમાં પત્રકારત્વની બાબતમાં અનુપમ સેવા જનવનાર માનવી તરીકે ઓળખાવી ઉમેર્યું છે કે “આવા બુદ્ધિશાળી અને જીંચા ચારિત્ર્યવાળા માનવીએ મુબઈના જહોર આગેવાનોમાં જીંચું સ્થાન મેળવ્યું હોત, પરંતુ પોતાના કેટલાક સમકાલીનોની માફક ભાષણો કરીને આગળ આવવાનું પસંદ કરવાને બદલે તેમણે પોતાના અખબાર મારફત લોકમત પર અસર કરવાનું અને એને ઘડવાનું વધારે પસંદ કર્યું છે.”

આ પત્ર સાથે પૂરા ચાર દસકા સુધી સંકળાયેલો બીજો મહારથી તે મહેરજીભાઈ પાલનજી માદન. નાની પાયરીએથી શરૂઆત કરી એ પત્રના તંત્રીસ્થાને પહોંચ્યા તે ભેગા આદર્શ પત્રકાર તરીકે ભારે કીર્તિ કમાયા. “મુબઈ સમાચાર” વેપારીવર્ગનું વાજિંત્ર હોઈ મહેરજીભાઈ વેપારી વિષયોનો જીંડો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા પિછાનતા. પરિણામે તેમના લેખો અને વેપારી વિષયો વિશેની પત્રની રજૂઆત જાણકાર અને લાગતાવળગતા વર્ગમાં આદરપાત્ર બનતી. મહેરજીભાઈની આ દિશામાંની જાણકારી અને અભ્યાસ એટલાં જીંડા હતાં કે એ પત્રકાર હોવા છતાં મહેરજીભાઈ વેપાર વાણિજ્યના વિષયમાં વેપારી વર્ગ કે તેમના મંડળો એમનું માર્ગદર્શન માંગતા અને ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એસોસિએશન તેમને તેની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં સ્થાન આપ્યું.

સાવ સામાન્ય શાળા શિક્ષણ મેળવનાર, અગિયાર વર્ષની વયે માસિક રૂપિયા બારતા પગારે “મુબઈ સમાચાર” સાથે સંબંધ જોડનાર આ જીવ સાચા અર્થમાં પત્રકારત્વનો જીવ હતો, એટલે ૧૮૭૫ થી ૧૯૧૫ ના ચાર દાયકા દરમિયાન વૃત્તવિવેચનને ક્ષેત્રે એ આગળ વધતા ગયા, “મુબઈ સમાચાર”ને આગળ લેતા ગયા અને ગુજરાતી પત્રકારત્વની આલમમાં એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું કે અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમાં ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ મળી ત્યારે એ તેના પ્રમુખસ્થાને હતા. આ પ્રસંગે તેમણે કહ્યું હતું : “એક સાચા પત્રકારની ફરજ પ્રજામત કેળવવાની, તેને દરેક દિશામાં આગળ વધવાને માર્ગ બતાવવાની અને સરકાર તથા પ્રજાને એક બીજાની નેમ સમજાવી તેઓ વચ્ચેના સંબંધને બની શકે એટલો વિશ્વાસ અને એખલાસ ભર્યો બતાવવાની છે.” ૧૯૧૫ માં “મુબઈ સમાચાર” સાથેના સંબંધ તેમણે છોડતા આ પત્રનો એક વધુ તબક્કો-ચાદગાર તબક્કો પૂરો થયો.

એ પછીથી આ પત્રનો કાર્યભાર કથળે છે. માણેકજી બરજોરજી મીનોચહેરહોમજીના જેવા પંડિત પત્રકારના પુત્ર કેપુશર, જેઓ પિતા પછી પત્રના માલિક બન્યા છે તેમનું નળનું સ્વાસ્થ્ય અને બીજાંય કારણોને લઈ પત્રનું સંચાલન કરવું તેમના માટે મુશ્કેલ અને આર્થિક જવાબદારી વધતાં સન ૧૯૨૧ માં તેઓ જાપાનનું અને પત્ર નવરોજી હોરમસજી બેલગામવાળાને વેચી નાંખે છે. બેલગામવાળા કોંગ્રેસ તરફી વિચારો ધરાવતા, ગાંધીજી માટે એમને ઘણો આદર હતો તે ભેગા ભારતના રાજકારણને ક્ષેત્રે આગળ આવવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. સરકારપક્ષી આગેવાન અંગ્રેજ અખબાર “ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના સબજ સામનો કરતું ગુજરાતી પત્ર પોતાનું “મુબઈ સમાચાર” બને એ વિચારે એ ડોલી બેઠા. આ વિચારણાને

અમલમાં મૂકવા તેમણે પીઠ પત્રકાર સોરાબજી પાલનજી કાપડિયાની પત્રના તંત્રીસ્થાને નિમણૂક કરી.

બેલગામવાળાના જીવનતાં અરમાનો જુદાં હતાં, પત્ર પર એ ધ્યાન આપી શક્યા નહિ, પત્ર લંચકર આર્થિક ભીંસમાં સપડાયું અને છેવટે ત્યારના લાંબા-તૂટ્યાં જેવા બની ગયેલા આ પત્રનું સંચાલન ૧૯૩૩ થી મંચેરજી નસરવાનજી કામાના હાથમાં આવ્યું. એમણે ભસ્મમાંથી ભવ્યતા સર્જી જે આખા પુસ્તકનો વિષય છે. તેમના આ પુરુષાર્થમાં તેમના તંત્રી સોરાબજી કાપડિયાનું અર્પણ મૂલ્યવાન હતું. સત્તરેક વર્ષની વયે પત્રકારના વ્યવસાયમાં પોતાની જાતને સાંકળનાર સોરાબજી ૮૦ વર્ષની વયે સ્વર્ગવાસ પામ્યા ત્યાં સુધી પત્રકાર જ રહ્યા, જેમાં ૧૯૨૧ થી ૧૯૬૧ સુધી પૂરા ચાર દાયકા, એમણે “મુબઈ સમાચાર”ને આપ્યા. “મુબઈ સમાચાર”ની કીર્તિકથામાં એમનાં નામ-કામ ગવાતાં રહેશે.

“મુબઈ સમાચાર”ની મજલને નીચે પ્રમાણેના તબક્કાઓમાં વહેંચી શકાય :

- ૧૮૨૨ થી ૧૮૩૨ સુધીનો ફરદુનજી મર્ઝબાનના સમયગાળાનો પ્રથમ તબક્કો
- ૧૮૩૨ થી ૧૮૬૬ સુધીનો ચાર માલિકો અને તેર તંત્રીઓના સંચાલન હેઠળનો સામાન્ય તબક્કો
- ત્યાર પછી મીનાચહેરહોમજીના બાપ-બેટાના સંચાલનવાળો એકંદરે તેજસ્વી તબક્કો
- ૧૯૩૩ થી મંચેરજી કામાના નેતૃત્વ હેઠળ શરૂ થયેલો અને આજ પર્વત ત્યાં રહેલો સુવર્ણ તબક્કો

એક સદી અને છ દસકાના આ સારા એવા લાંબા સમયગાળામાં લગભગ એકસો બાર વર્ષ એની સાથે નિષ્ઠાથી સંકળાયેલા રહ્યા માણેકજી મીનાચહેરહોમજીના, મહેરજીભાઈ માદન અને સોરાબજી કાપડિયા. ત્યાર પછી કામાજી અને તેમના સુપુત્રો નોશીર અને રુસ્તમે આપણા પ્રથમ ગુજરાતી અને બીજા ભારતીય અખબારને સ્થિર સંગીન પાયા પર મૂકવા કરેલ પુરુષાર્થ અને અર્પણ હજી તાજી વાત છે. ગુજરાતી વૃત્તવિવેચનની વિકાસગાથામાં એનું અવશ્ય અગત્યનું સ્થાન રહેશે.

આજે તો સમય ઘણો બદલાઈ ગયો છે, પણ પત્રના પ્રારંભના વર્ષોમાં જ્યારે પરિસ્થિતિ ઘણી જુદી હતી, જ્ઞાન-વિદ્યાનો પ્રસાર નામનો જ હતો, જીનવટ વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવવાની સમાજમાં કોઈમાં તાકાત નહોતી, અંધ ધર્મશ્રદ્ધા એ જ ધર્મ મનાતો ત્યારે પણ “મુબઈ સમાચાર” ત્યારનો વખત વિચારીને, ધીરેધીરે સુધારાનો સાર પોતાની રીતે સંભળાવ્યો-સમજાવ્યો હતો. ત્યારે પ્રજાને જ્યોતિષ પર ભારે શ્રદ્ધા હતી, સતીપ્રથા, બહુપત્નીત્વ, દહેજ, બાળલગ્નો વગેરે કુરિવાજો પ્રચલિત હતા, વહેમી માન્યતાઓ સુમાર વિનાની હતી, “સમાચાર” પ્રજાને-સમાજને યોગ્ય માર્ગે દોરવવા સારો પ્રયત્ન કર્યો. તેનું આ દિશામાંનું કાર્ય કોઈ આદર્શ ધર્મનાયક કે સમર્થ સમાજસુધારક કે નિષ્ઠાવાન દેશહિતચિંતકને શોભે એવું હતું.

આમ કરતાં પ્રજાની ધર્મ પરની શ્રદ્ધાને ધક્કો ન લાગે એ માટે તે કાળજી રાખતું. આવી શ્રદ્ધાની હિમાયત કરતાં શરૂના વર્ષોમાં તેણે જણાવેલું : “ખીમારીના વક્ત ઉપર પોતાના ધરમશાસતરનો જે કોઈ શરીર શાંતી તથા તંદરોશતી ઇશવર પાસે માંગવાનું ભણતર હોય તે ભણવું અથવા ભણાવવું તથા ગરીબ અને ઠંગાલ લોકોને અનવશંતર લખશમી દાન તથા પુન કરવું એ ખીમારના હકમાં ધણું ફાવેદાવાળું છે હેમાં કશો શક નથી.” સમયને સુસંગત સુધારાનો પ્રસાર કરતાં માનવની તેના ધર્મ પરત્વેની સાચી-શ્રદ્ધા તૂટે નહિ, ઘટે નહિ અને સાચા ધર્મને એ જાણે પિછાને-સમજે અને તે અનુસાર આચરણ કરે એવો આ પત્રનો પ્રયાસ આજ પર્વત રહ્યો છે.

“મુબઈ સમાચાર” આરંભથી રાષ્ટ્રવાદી પત્ર રહ્યું છે. એનાં દૃષ્ટાંતો એના જૂના અંકો ઉપલાવતાં જાણવા મળે. અત્રે એક જ નોંધીએ. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી દેશીઓ પરની પકડ વધુ મજબૂત કરવા

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૮૭

શાસનકર્તાઓ કાંઈને કાંઈ કદમ ભરતા જ રહ્યા. આ સત્તા દિનપ્રતિદિન વધુ અને વધુ આપખુદ બનતી જતી, પણ તેણે જ્યારે અખબારની આઝાદી પણ ખૂંચવી ત્યારે “મુ’બઈ સમાચાર” તેના તા. ૧૫-૩-૧૯૭૬ ના અંકમાં કડકે ટીકા કરી. એનો સાર ભાગ આ પ્રમાણે છે. બ્રિટનમાં શાસન રાબતના હાથમાં હોવા છતાં ત્યાં પ્રબલસત્તાક સરકાર છે, પણ આ દિલગીરીની વાત છે કે હિંદુસ્તાનની સરકારના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરી અહીં સાવ આપખુદ સરકાર સ્થાપવામાં આવી રહી છે. કેટલાક સમયથી દેશમાં અદાલતોને કારોબારીના કબજામાં મૂકવામાં આવી રહી છે.....હાઈકોર્ટ ગવર્નર પર જે સત્તા ભોગવે છે તે સાવ દૂર કરવા કાળે અને ગવર્નર જનરલને હાઈકોર્ટ ઉપર સત્તા આપવાની માંગણી થઈ રહી છે. આ માંગણી વિચિત્ર નહિ લાગે કારણ કે બંગાળના માજી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર જ્યોર્જ કેમ્પબેલે પાર્લામેન્ટમાં હિંમતથી જણાવી દીધું છે કે ભારતના વાઈસરોયનું ગૌરવ મુઘલ શહેનશાહ જેટલું જ રાખવું જોઈએ. આમ એવી ઇચ્છા રાખવામાં આવી છે કે ભારતનો વાઈસરોય મુઘલ શહેનશાહ જેટલો જ આપખુદ હોવો જોઈએ. ભારતમાં વાઈસરોય આવી સત્તા તો ધરાવે જ છે. દેશના બહાર વર્તમાનપત્રોને એના કામકાજની ટીકા કરવાનો હક્ક છે-પણ એમ લાગે છે કે અખબારોની આઝાદી પણ ખૂંચવાઈ જશે વગેરે.

આ અગાઉ લગભગ સાડા પાંચ દસકા પૂર્વે આ પત્રે પ્રારંભ “અખબારની આઝાદી”ના લેખથી કરેલો. તેણે તેની સ્વતંત્ર વિચારસરણી ત્યાર પછીય ચાલુ જ રાખી તેનું આ નોંધનીય દૃષ્ટાંત છે. પ્રબળતા હક્ક અધિકારની રક્ષા કરવા પત્રે સારી સબગતા રાખી છે. દેશના આગેવાનોની હાકલને તેની કતારોમાં સાડું સ્થાન મળતું અને તંત્રી-નોંધામાં તેનું સમર્થન થતું. કોંગ્રેસનો કબજો ગાંધીજી હસ્તક આવતાં દેશની સ્વતંત્રતા માટે તેમણે જે શસ્ત્રો ઉપાડ્યાં તેનું પત્રે જોરદાર સમર્થન કર્યું. આમ કરતાં તેના તંત્રી સોરાબજી કાપડિયાએ જેલવાસો વહોર્યો. પ્રબળમાં સારો ફેલાવો અને વગવસીલો ધરાવનાર “મુ’બઈ સમાચાર” જેવા પત્રનો સળળ ટેકો કોંગ્રેસને આશિષરૂપ થઈ પડ્યો.

પત્રની રાજકીય વિચારસરણી આમ પ્રથમથી સ્વતંત્ર હતી, રાષ્ટ્રીય હિતની હતી, પ્રબળતા સ્વમાનને પાનો ચઢાવનારી હતી, ગુલામીની બેડીઓ તોડવામાં સીધી કે આડકતરી રીતે રાજકીય આગેવાનોના પ્રયાસોને સમર્થન આપનારી હતી. પત્રની આ સ્વતંત્ર નીતિ આજે ય ચાલુ જ છે. આજની પ્રબળકીય સરકાર પ્રબળતા હક્ક-અધિકાર પર તરાપ મારવાનો કોઈ પ્રયાસ કરે તો આ સબગ અખબાર તે સામે જોરદાર અવાજ ઉઠાવે જ છે.

આ પત્રની જન્મતિથિએ, તેની ૧૪૦ મી વર્ષગાંઠે, તેના ૧૯ મા તંત્રી મીનુ દેસાઈએ લખેલ વિચાર પ્રેરક વચનોથી આપણે સૌપ્રથમ ગુજરાતી વૃત્તપત્ર વિશેનો લેખ પૂરો કરીએ : “પત્રકારત્વ જનતાની સેવાનું એક અને અજોડ સાધન છે અને તેથી જ પત્રકાર જનતાનો સેવક લેખાય છે. એ સેવા તેણે નિરપેક્ષભાવે કરવાની છે..... : પત્રકારત્વ “હુન્નર લેખે પુણ્યશાળી હોઈ શકે યા પાપમય પણ બની શકે છે. સમાજના એક અંગ લેખે એ સર્વાંગી સેવાભાવી હોઈ શકે યા તમામ અનિષ્ટોનું એ સાધન પણ બની શકે, પરંતુ જે લોકો એક પવિત્ર સાધન તરીકે એ વ્યવસાયને ઝડપી લઈને પોતાના દેશબાંધવોના હિતમાં તેનો સર્વવ્યાપક ઉપયોગ કરવા ઉત્સુક હોય તેમને માટે આ વ્યવસાય એક અજોડ સાધન છે.” “મુ’બઈ સમાચાર” સફળ ધંધાદારી વ્યવસાય રહેવા સાથે પ્રબલિતાર્થે કામ કરતું અને જાગૃતિ દાખવતું સળળ સાધન પણ રહ્યું જ છે.”

દક્ષિણ ગુજરાતના પાટીદારો અને અનાવિલોની જ્ઞાતિ સુધારણાની દિશા : ૨૦ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં

શિરીન મહેતા *

દક્ષિણ ગુજરાત બ્રિટિશ હકુમત હેઠળ લગભગ ૧૮૧૭ માં આવતાં સામાજિક સુધારણાની ભૂમિકા ધરાઈ. બ્રિટિશ રાજ તે માટેની બાહ્ય પરિસ્થિતિ પૂરી પાડી. દક્ષિણ ગુજરાતના ભરૂચ, સુરત અને વલસાડ જિલ્લાને આવરી લેતાં સને ૧૮૦૦ સુધીમાં વાહનવ્યવહાર સાધનો ઊભા કર્યાં. સુરત તાપી રેલવે લાઈન નંબાઈ. આધુનિક કેળવણી પણ દાખલ કરાઈ. ગુજરાતમાં કેળવણી પામેલાની સંખ્યામાં સુરત જિલ્લાનું ૨૦ મી સદીની શરૂઆતમાં પ્રથમ સ્થાન હતું. આમ અંગ્રેજોએ એક પ્રકારનું અવસ્થાપન-infrastructure ઊભું કર્યું. સામાજિક સુધારણા માટે બાહ્યબળ ઊભું કરવા ઉપરાંત આંતરિક દબાણ પણ આપ્યું. જેને પરિણામે દક્ષિણ ગુજરાતના સમાજના જ્ઞાતિ જેવા સૂક્ષ્મ સંગઠનો Micro Institutions ઉપર વ્યાપક અસર થઈ. ૧૮૫૦ માં જ્ઞાતિની અક્ષમતા દૂર કરતો કાયદો (Castes Disabilities Removal Act) પસાર કર્યો જે દ્વારા એક વ્યક્તિ ખીબ ધર્મને સ્વીકાર કરે કે ખીબ જ્ઞાતિમાં પ્રવેશ મેળવે તે મિલકતમાંથી તેનો હક રદ ના થાય. બ્રિટિશ સરકારે કાયદા વિષયક તેમજ ન્યાયકાય ક્ષેત્રે એવાં પગલાં લીધાં કે જ્ઞાતિઓના કાયદાઓ અને વ્યક્તિ માટેની તેની છેવટની નિર્ણય સત્તા ઉપર તરાપ પડી. ૧૮૫૬ માં ધારવાડની સરકારી શાળામાં મહાર જ્ઞાતિના બાળકને દાખલ કરતો હુકમ મુબઈ સરકારે આપ્યો. ૧૮૭૨ માં વિશિષ્ટ લગ્નધારો કર્યો. જે દ્વારા કોઈપણ વ્યક્તિ ગમે તે ધર્મ કે કોમની વ્યક્તિ સાથે લગ્ન કરે તે તે લગ્ન કાયદેસર ગણાવ્યું. ૧૮૭૬ માં મુબઈની હાઈ કોર્ટે જાહેર કર્યું કે વિધવાને પુનર્લગ્નની છૂટ આપતી કે વ્યક્તિના લગ્નને નકારી કાઢતી જ્ઞાતિની સત્તાને માન્ય નહીં કરે. આમ એક તરફથી જ્ઞાતિની ન્યાયકાય સત્તા છીનવી લીધી જ્યારે ખીબ બાજુ સરકારે જ્ઞાતિના સંગઠનોને અનુમોદન આપતી પ્રવૃત્તિ પણ કરી. ૧૮૫૭ ના બળવા બાદ de-Brahmanisation આદર્શપ્રણાલી વિરુદ્ધ નીતિ અપનાવી. જે દ્વારા નોકરી માટેની અરજીઓમાં જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ જરૂરી બન્યો. વળી ૧૮૭૨ થી વસતિ-ગણતરીમાં જ્ઞાતિ પ્રમાણની નોંધણીને પ્રાધાન્ય મળ્યું. કેટલાક અંગ્રેજોએ વળી જ્ઞાતિની પદ્ધતિમાં ખૂબ રસ દાખવી સમાજશાસ્ત્ર અને નૃવંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો.

આ અભ્યાસ કરનારા Elliot, Dalton, Sherring, Nesfield વગેરે હતા. આમ જ્ઞાતિપ્રથાનું સ્પષ્ટ વ્યવસ્થિત ચિત્ર ઊભું થયું. અંગ્રેજોએ જ્ઞાતિ પ્રત્યે એક તરફ Labelling અને ખીબ તરફ pigeonholing અનુમોદન અને સત્તા ઉપર તરાપ ભારતી નીતિ અપનાવી.^૧

આને પરિણામે બંગાળ અને મુબઈ પ્રાંતમાં કેટલાક બુદ્ધિજીવીઓએ સમાજ-સુધારણાની પ્રવૃત્તિ આદરી. દક્ષિણ ગુજરાતની જ્ઞાતિસુધારણા Macro Development-વિસ્તૃત ફલક ઉપર ઊભી થયેલી પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપે આવી. ૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંગાળના elites-ભદ્ર વર્ગે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી. સર્વધર્મસમભાવ, વિશ્વબંધુત્વ અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર ભાર મૂક્યો. બ્રહ્મોસમાજના સુધારકોએ આગ્રહ રાખ્યો કે કોઈપણ બ્રહ્મોસમાજ લગ્ન કરે, ત્યારે તેણે લેખિત આપવું કે તે કોઈપણ જ્ઞાતિ કે

* રીડર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સાંમીધ્ય : ઓક્ટોબર '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૮૯

ધર્મમાં માનતો નથી. બંગાળની સમાજ સુધારણાનો પડઘો ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મુંબઈ પ્રાંતમાં પણ પડ્યો.* મુંબઈમાં ૧૮૬૭ માં બ્રહ્મોસમાજના જ પાયા ઉપર પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના પ્રગતિશીલ માનસ ધરાવતા, અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા વર્ગે કરી. આમ બ્રિટિશ શાસનની અસરને પરિણામે ૧૯ મા સૌકામાં ઊભી થયેલી સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિની બે દિશા વિશેષ કરીને રહી. એક બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ જેવી પ્રવૃત્તિએ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મૂલ્યો ભારતીય સમાજમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યા. કારણ આ પ્રવૃત્તિના સૂત્રધારો અંગ્રેજ કેળવણી લીધેલા, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને જ્ઞાતિપ્રથા વગરના સમાજથી આકર્ષિત થયેલા હતા. જ્યારે બીજી બાજુ રામકૃષ્ણ મિશન અને આર્યસમાજ જેવા સંગઠનોએ હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર સમાજ સુધારણા રજૂ કરી. આર્યસમાજના સ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતીએ ૧૮૭૦ ના અરસામાં આ આંદોલન ગુજરાતમાં સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ નિષ્ફળતા મળી હતી. ગુજરાતમાં આ આંદોલન પંજાબમાંથી પરાવર્તિત થઈ આવ્યું. વિશેષ કરીને ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓની વટાળ પ્રવૃત્તિ સામે વિરોધકબળ ઊભું કરવા શુદ્ધિ આંદોલન જે આર્યસમાજે નળત ધર્યું હતું, તે પ્રવૃત્તિ વડોદરા રાજ્યમાં શરૂ થઈ. ૧૯૦૫ માં પંજાબના આત્મારામ પંડિતની વડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવે હરિજનોમાં સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવા નિમણૂક કરી. આર્યસમાજે જ્ઞાતિપ્રથાને વિરોધ કર્યો પણ વર્ણવ્યવસ્થાને ટેકો આપ્યો. બાળલગ્નો નિષેધ ગણ્યા, વિધવા વિવાહ અને લગ્ન વિષયક છોકરા-છોકરીની ઉંમર વધારવા ઉપર ભાર મૂક્યો. કન્યા વિક્રયનો વિરોધ કર્યો. સ્ત્રી, પુરુષનો સમાન દરજ્જો ગણી સ્ત્રીકેળવણીની હિમાયત કરી. આર્યસમાજની કેળવણીની પ્રવૃત્તિ ખૂબ મહત્વની રહી અને ગુજરાતમાં આર્યસમાજ ગુરુકુળો સ્થાપવામાં આવ્યા. ખેડા જિલ્લાના અને દક્ષિણ ગુજરાતનાં પાટીદારો, અનાવિલો અને ઔદિચ બ્રાહ્મણોમાં ખૂબ ફેલાયું. સુરત જિલ્લામાં ગામડાઓમાં આર્યસમાજ આંદોલનની પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રો જેવાં કે બાણપુરા, સૂપા, મોચા, વાંઝ, શિકર વગેરે સ્થળોએ ઊભાં થયાં. ૨૦ મી સદીની શરૂઆતમાં નર્સીનદાસ ત્રિભુવનદાસ માસ્તર, ભક્તિભાઈ દુર્લભભાઈ, ખુશાલભાઈ મકનભાઈ, અમાઈભાઈ વગેરે જાણીતા દક્ષિણ ગુજરાતના આર્યસમાજીઓ હતા. સૂપા આર્યસમાજ ગુરુકુળની સ્થાપના થઈ હતી. આર્યસમાજ મંદિરો સ્થપાયા હતા.*

દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ્ઞાતિસુધારણાની પ્રવૃત્તિ આર્યસમાજ આંદોલનની અસરરૂપે આવી. પ્રાર્થનાસમાજ કે બ્રહ્મોસમાજના વિચારોના પાયા ઉપર આ પ્રવૃત્તિ ચાલતી ન હતી. જ્ઞાતિસુધારણાની પ્રવૃત્તિ ચલાવનારા સૂત્રધારો આર્યસમાજીઓ હતા.*

આમ બ્રિટિશરાજને પરિણામે જે બાહ્ય તેમજ આંતરિક દબાણ ઊભું થયું અને તેના પરિપાકરૂપે જે વિસ્તૃત ફલક ઉપર સમાજસુધારણાની પ્રક્રિયા ઊભી થઈ તેનું પ્રતિબિંબ સ્થાનિક કક્ષાએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઝીલાયું અને જ્ઞાતિ સુધારણા હાથ ધરાઈ. આ પ્રવૃત્તિ શહેરો પૂરતી મર્યાદિત ના રહેતા ગામડા તરફ ફેલાઈ. સુધારણાના સૂત્રધારો કેવળ શહેરના બુદ્ધિજીવીઓ જ ન હતા. પરંતુ ગામડાના કેળવાયેલા શિક્ષિતોનો સમાવેશ થતો હતો. આમ દક્ષિણ ગુજરાતની જ્ઞાતિસુધારણાનું બળ કેન્દ્રગામી Centripetal ના રહેતા કેન્દ્રોપસારી Centrifugal બન્યું. આ પૂર્વભૂમિકામાં backdrop માં આ લેખને હેતુ દક્ષિણ ગુજરાતની મહત્વની અનાવિલ અને પાટીદાર કોમમાં જ્ઞાતિ સુધારણાની પ્રવૃત્તિ કયા પરિબળોને લીધે આવી અને એમાં કાર્યકરોની સામાજિક ભૂમિકા કેવી હતી તે તપાસવાનો છે. જ્ઞાતિના રૂઢિગત પ્રણાલિકાગત માળખામાં આવેલા પરિવર્તનનું સ્વરૂપ અને સુધારણાની દિશાનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં પાટીદારો અને અનાવિલોમાં જ્ઞાતિસુધારણાની ઝુંબેશ શરૂ થઈ તેનું મુખ્ય કારણ સામાજિક માળખાના ઉચ્ચસ્તરમાં તેઓ હતા. ૨૦ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં દક્ષિણ ગુજરાત મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન હતો. તેની ૭૬ ટકા વસ્તી ખેતી ઉપર નભતી હતી. સુરત જિલ્લામાં બ્રહ્મચર્યા મિલ ૧૯૦૮ માં શરૂ થઈ હતી. કપાસ લોઢવાનાં પ્રેસીંગ અને જીનીંગ કારખાનાં શરૂ થયાં હતાં. પરંતુ અમદાવાદમાં આ

સમયે લગભગ ૩૦ જેટલી મિલો હતી. વડોદરામાં એલેક્ઝાન્ડ્રીનું રાસાયણિક કારખાનું હતું. અને આસપાસના વિસ્તારોમાં ખાંડ બનાવવાના કારખાનાં હતાં. મુંબઈ પણ એક ઔદ્યોગિક શહેરની પ્રતિભા પ્રાપ્ત કરતું જતું હતું, પરંતુ દક્ષિણ ગુજરાતની કાળી જમીનમાં થતો કપાસ, શેરડી, તમાકુ જેવી ખેતપેદાશો ઇંગ્લેંડમાં કાચા માલ તરીકે જતી. આમ દક્ષિણ ગુજરાતના જિલ્લાઓ ઇંગ્લેંડના સંલગ્ન સંસ્થાની જિલ્લાઓ બની રહ્યા હતા. (Colonial adjunct).^૫

આ ખેડૂતસમાજના પિરામિડ આકારના માળખામાં પાટીદારો અને અનાવિલો ઉપલા સ્તરે બિરાજમાન હતા, પરંતુ અંગ્રેજોએ અહીં રૈયતવારી પ્રથા દાખલ કરવાથી તેઓ નાની જમીનના ટુકડા ધરાવતા મધ્યમવર્ગી જમીન માલિકો હતા. અંગ્રેજોએ occupancy rights-જમીન ભોગવટાના અધિકારો આપ્યા હતા. આ સમાજમાં મોટા જમીનદારો કે સ્થાપિત મહાધીશો ધર્મગુરુઓ જેવી Macro Institutions -જૂઠત્સંસ્થાઓનો અભાવ હતો. જ્ઞાતિસંગઠનો, મહાજનો, મહોલ્લાપોળ સમિતિઓ જેવી સૂક્ષ્મ સંસ્થાઓ Micro Institutions ની સમાજમાં પકડ હતી. આ સમાજમાં પાટીદારો અને અનાવિલોનું જ્ઞાતિ વર્ગ તરીકેનું સ્થાન ઓતપ્રોત હતું. પાટીદારોનો સામાજિક અને આર્થિક દરજ્જો એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલો હતો. વળી આ વર્ગમાં ખેતીની ઊપજ કરતાં દક્ષિણ આફ્રિકા, મોરેશિયસ, બર્મા વગેરે જગ્યાએ જઈ વસેલા કુટુંબીજનો તેમને દર વર્ષે ઘણાં નાણાં મોકલતા. તેથી વિદેશી નાણાંના સંચારને પરિણામે પાટીદારો અને અનાવિલો દક્ષિણ ગુજરાતમાં આર્થિક મોભો પણ ધરાવતા.^૬

અહીં રાજકીય સભાનતા વાતાવરણમાં ખૂબ વર્તાતી હતી. ૧૯૦૭ માં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા અથવા કોંગ્રેસની બેઠક સુરત ખાતે ભરાઈ હતી. કોંગ્રેસના બેચ જૂથો-મવાળવાદી તેમજ ઉદામવાદીની વિચારસરણી પ્રચલિત હતી. જિલ્લા કોંગ્રેસ, તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિઓ તેમજ સુધરાર્થોમાં મવાળવાદીઓનું સંખ્યાબળ સારા પ્રમાણમાં રહેતું. સુરતમાંથી મવાળવાદીઓનું મુખપત્ર “ગુજરાતી” નીકળતું. સુરતમાં આ સમયે ઉદામવાદી વિચારસરણીનું જોર પણ ઓછું હતું. સુરતના વિખ્યાત ત્રણ ડૉક્ટરો (trio) મગનલાલ મોતીરામ મહેતા, મોહનનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત અને મનંતરાય મદનરાય રાયજી ઉદામવાદી સંસ્થા (Nationalist Association) ‘નેશનાલીસ્ટ એસોસીએશન’ અથવા ‘સ્વદેશી સંઘ’ ચલાવતા. તેઓ ‘શક્તિ’ નામનું પત્ર કાઢતા.^૭

૧૯૦૬ ના અરસામાં વડોદરા કોલેજમાં બંગાળના વિખ્યાત ક્રાંતિવીર અરવિંદ ઘોષ પ્રાધ્યાપક હતા ત્યારે વડોદરામાં Terrorist Activities આત્મીય આંદોલનને લગતી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ હતી. ૧૯૦૫ માં પડેલા બંગાળના ભાગલાના આંદોલનનું તે સ્વરૂપ હતું. વડોદરા રાજ્યના સુબા કે. જી. દેશપાંડેએ યુવાનોને ક્રાંતિકારી રૂબે તાલીમ આપવા ‘ગંગાનાથ ભારતીય વિદ્યાલય’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. લગભગ ૬૦ જેટલા યુવાનો તાલીમ લેતા હતા. દક્ષિણ ગુજરાતના કેટલાક પાટીદાર અનાવિલ યુવાનો પણ જોડાયા. ખેડા જિલ્લાના ત્રણ મહારથીઓ પણ વડોદરા રાજ્યમાં નોકરી કરતા. પૂંજભાઈ ભટ્ટ, મોહનલાલ પંડ્યા અને નરસિંહભાઈ પટેલની ક્રાંતિકારી વિચારસરણી દક્ષિણ ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં ફેલાઈ હતી. નરસિંહભાઈ પટેલે બોંબ બનાવવાનાં સૂત્રો ‘સાણુ બનાવવાની રીત’ અને ‘વનસ્પતિ દવા’ એ શીર્ષક હેઠળ પત્રિકાઓ વહેંચી હતી.^૮

દક્ષિણ ગુજરાતમાં બ્રિટિશ રાજ્યને પરિણામે તેમ જ સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિ બંગાળ, મુંબઈ પ્રાંતમાંથી રાજકીય ક્રાંતિકારી પ્રવાહોની અસરના પરિપાકરૂપે આવી. બીજી ક્રોમો કરતાં પાટીદાર અને

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર ‘૮૭ થી માર્ચ ૧૯૮૮

[૧૯૧

અનાવિલોએ આ પ્રવાહો ઝીલ્યા તેનું મુખ્ય કારણ તેમનો સામાજિક દરજ્જો અને આર્થિક મોલો જોયા હતા.

આ વાતાવરણનાં પરિણામો ઝીલનારાઓમાં મહત્વના બે પાટીદાર ભાઈઓ કુંવરજી વી. મહેતા (ઈ. સ. ૧૮૮૬-૧૯૮૦) અને કલ્યાણજીભાઈ વી. મહેતા (ઈ. સ. ૧૮૯૦-૧૯૭૩) હતા. તેઓ સુરત જિલ્લાના ચોર્યાસી તાલુકાના વાંઝ ગામના હતા અને ખીબા અનાવિલોમાં દયાળજી નાનુભાઈ દેસાઈ (ઈ. સ. ૧૮૭૭-૧૯૯૪). દક્ષિણ ગુજરાતના સુધારકો તરીકે “દલુ-કલુ”ની નેડીથી પાછળથી વિખ્યાત બનેલા. શરૂઆતમાં તેમનો ઝાક બંગલગના આદિલનોથી રંગાઈ ક્રાંતિકારી તરફ દોળેલો હતો. કુંવરજી અને કલ્યાણજી નાગિયેરની કાયલીમાં કાણું પાડી બોંબનો પાવડર ભરી બોંબ બનાવતા. જો કે તેમણે કદી તેનો ઉપયોગ નહોતો કર્યો, પરંતુ પાછળથી દક્ષિણ આફ્રિકાથી નીકળતું ગાંધીજીનું સાપ્તાહિક ‘ઈન્ડિયન ઓપિનિયન’ના પરિચયમાં આવતા આ પ્રવૃત્તિને તેમણે પોતાના કાર્યક્રમનો ભાગ બનાવી હતી. રાજકીય વિચારસરણીમાં તેઓ ઉદામવાદી હતા. તિલક, લાલા લજપતરાય તેમના વીરપુરુષો હતા. ૧૯૦૭માં તેમણે કોંગ્રેસમાં હાજરી આપી હતી. ફ્રેંચ ગાર્ડનમાં ઊભા કરાયેલા કોંગ્રેસ મંડપમાં જ્યારે મવાળવાદી અને ઉદામવાદીઓ વચ્ચે ધાંધલ-ધમાલ થતાં તિલકને ખભા ઉપર જીંચકી લઈ મંડપમાંથી બહાર કાઢનારા કુંવરજી-ભાઈ અને તેમના સાથીદારો હતા. વળી કુંવરજીભાઈના પિતા વિક્રલભાઈ અને કાકા મવાળજી પ્રખર આર્યસમાજી હતા. વાંઝ અને તેના પડોશમાં આવેલું બાણુપુરા આર્યસમાજનો અડો હતું. કલ્યાણજીભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો “દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતમાંથી જે ચિનગારી મળેલી, તે આર્યસમાજની પ્રેરણાથી સમાજ સુધારણાની કુંબેશમાં પરિણમી.”

આ બે પાટીદાર ભાઈઓએ વાંઝ ગામમાં ૧૯૦૮ માં સાત વ્યક્તિઓથી ‘પાટીદાર યુવક મંડળ’ની સ્થાપના કરી. આ મંડળનો ધ્યેય પાટીદાર કોમમાં કેળવણી ફેલાવવી, સમાજસુધારણા કરવી, કુરિવાજો નાબૂદ કરવા અને તે અંગે લોકજાગૃતિ કે સભાનતા કેળવવી, તેમજ ખેડૂતહિતોનું રક્ષણ કરવાનો હતો. કુંવરજી અને કલ્યાણજી લેઉવા પાટીદાર હતા અને શરૂઆતની મંડળની પ્રવૃત્તિ લેઉવા પાટીદાર જ્ઞાતિ પૂરતી જ મર્યાદિત હતી, પરંતુ ટૂંક સમયમાં જ તેની પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ Coil ની માફક કેંદ્રમાંથી શરૂ થઈ વર્તુળાકારે ચારે બાજુ ફેલાઈ જાય તેમ ફેલાતા વાર ના લાગી. પાટીદાર કોમના યુવાવર્ગના જીવંત પ્રગતિશીલતરવો અહીં એકત્રિત થતા વાર ના લાગી.

મંડળે પોતાના વિચારો પાટીદાર સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવા પોતાનું મુખપત્ર “પાટીદાર હિતચક્ર” માસિક, વાંઝ ગામે શરૂ કર્યું. આ પત્રનો ધ્યેય તેના મુખપૃષ્ઠ ઉપર જ સુંદર કાવ્યમય શૈલીમાં જણાવેલો—

“જોડો પાટીદારો તમે હોંસ ધરો
કરો પ્રેમથી જ્ઞાતિ મધ્યે સુધારો,
સુધારો સુધાને જમાનો લૂટે છે,
જીવે જાણુજો ભાગ્યદેવી રૂટે છે.”

બરાબર આ જ સમયે વડોદરા રાજ્યમાં સિનેાર ગામમાંથી ગોરધનભાઈ કહાનદાસ અમીન ‘પટેલ બન્ધુ’ માસિક કાઢતા. જ્ઞાતિ સુધારણા માટે પ્રબળ કેળવવામાં આ માસિકને કાળો મહત્વનો હતો. શરૂઆતમાં લગભગ ૧૯૧૫ સુધી આ માસિકનો અવાજ મવાળવાદી રહ્યો. બ્રિટિશ સરકારને વફાદારી દર્શાવતા સૂત્રો પણ લખાતા. વખતો વખત “ભાયાળુ સરકાર” તરીકે ઉલ્લેખ થતો. “બાળ લગ્ન” નિષેધ ઉપરના લેખમાં વાંઝના શિક્ષક રામભાઈ કાળીદાસ નોંધે છે—“મુસલમાન બાદશાહના વખતોવખત થતા હુમલાને પરિણામે

૧૯૨]

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર '૮૭ થી માર્ચ ૧૯૮૮

મધ્યયુગમાં સહીસદ્ગામતી ખાતર દીકરીઓ નાની વયે પરણાવી દેવાતી, પણ હવે માયાણુ સરકારના રાજ્યમાં સુલેહ છે.” પાટીદાર હિતેચ્છુના વિષયો મુખત્તે ત્રણ રહ્યા હતા. (૧) જ્ઞાતિ-સુધારણા-કુરિવાજોની નાબૂદી (૨) કેળવણીનો પ્રચાર (૩) ખેડૂત સમાજની સમસ્યાઓની રજૂઆત. છતાં પણ આ સમયનો પાટીદાર સમાજ આર્થિક દૃષ્ટિએ એક વર્ગ તરીકેની સભાનતાવાળો ‘Class in itself’ હતો અને રાજકીય જાગૃતિનો અભાવ હતો એટલે ‘Not class for itself’ કહી શકાય.^{૧૧}

જ્ઞાતિ સુધારણા અંગેનું વ્યવસ્થિત આંદોલન લોક જાગૃતિ કેળવવા આ માસિકોએ શરૂ કર્યું. વાંઝ ગામના શિક્ષકો અને દક્ષિણ ગુજરાતનો પાટીદાર કોમના સુધારકોના લેખો માસિકોમાં છપાવા માંડ્યા. આ લેખોના મુખ્ય વિષયો બાળલગ્નો, કન્યાવિક્રય, મરણ પાછળનાં બારમા વગેરે હતા. લખાણ કાવ્ય, વાર્તા કે નિબંધ રૂપે રહેતું. લખાણની ભાષા સાદી, સરળ લોકભોગ્ય હતી. ઓક્ટોબર ૧૯૦૬ ના અંકમાં એક વૃદ્ધના બારમા પાછળ જમણુવાર કર્યા પછી ડોસીમાં કેવા ખુવાર થઈ જાય છે તેનો ચિતાર આપતું સુંદર કાવ્ય ડોસીમાની હૈયાવરાળ’એ શીર્ષક હેઠળ લખાયેલું છે.^{૧૨}

જ્ઞાતિ સુધારણાની કુખેશ આર્યસમાજની સમાજ સુધારણાના પાયા ઉપર હતી. આર્યસમાજે વર્ણ વ્યવસ્થા બિરદાવી હતી, જ્ઞાતિનો વિરોધ કર્યો હતો. બાળલગ્નો અને કન્યાવિક્રયનો વિરોધ કર્યો. લગ્ન વિષયક છોકરા-છોકરીની ઉંમર વધારવા ઉપર ભાર મૂક્યો. વિધવાવિવાહને ટેકો આપ્યો. સ્ત્રીપુરુષોનો સમાન દરજ્જો ગણી સ્ત્રીકેળવણીનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો. આ મૂલ્યો ઉપર પાટીદારોની સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલી.

પાટીદારોમાં ‘કેળવણીનું’ પ્રમાણ વધારવા “પાટીદાર હિતેચ્છુ”એ કેળવણી ઉપર column શરૂ કરી. વળી ખેડા જિલ્લાના પાટીદારોમાં કેળવણી ઘણી ફેલાયેલી છે એમ વખતો વખત લખવામાં આવતું અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં માત્ર આંગળીને વેઢે ગણાય તેવા ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલાઓનાં નામ પ્રસિદ્ધ કરતા. કુવરજીભાઈની ઇચ્છા સુરતમાં ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા કરવાની સગવડ આપી શહેરી કેળવણીનો લાભ મેળવી શકે તે માટે બોર્ડિંગ હાઉસ સ્થાપવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, પરંતુ ફંડનો અભાવ હતો. માટે કેળવણીની જરૂરિયાત પાટીદારોમાં પેદા થાય તે અંગે લખાણો લખ્યાં.^{૧૩}

અંગ્રેજ કેળવણીની તેમજ અંગ્રેજ ભાષાના શિક્ષણની હિમાયત કરવામાં આવી. ખેડૂતોએ ધંધાકીય શિક્ષણ લેવું જોઈએ અને કૃષિ શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં અપાય છે માટે અંગ્રેજી શીખવું જરૂરી છે. કેળવણીનો અભાવ ખેડૂતોની દૂરદશાનું કારણ છે એમ જણાવ્યું.

પાટીદાર યુવકમંડળ Direct Action - સ્પર્ધા જ કાર્યવાહી કરવામાં માનવું. ૧૯૦૯ પાટીદારોની પેટા જ્ઞાતિ બલેશ્વર પંચની એક સભા પલસાણા તાલુકાના ધરમદા ગામે મળી ત્યારે કુવરજીભાઈએ વિદ્યાર્થી માટે બોર્ડિંગ હાઉસની જરૂરિયાત ઉપર ભાષણ કરી સારી અસર ઉપજાવી. પાટીદારો પેતાનો ફાળો આવાં સારાં કામમાં નોંધાવા તત્પર થયા.

કાર્યને વરેલા કુવરજીભાઈ લખાણોથી ખેતી ના રહેતા મંડળના સાથીદારો સાથે નીકળી પડી તક જોઈ જ્યાં બારમાના જમણુવાર થતાં ત્યાં ગાડા ઉપર ચઢીને બાળલગ્નો બંધ કરવા, મરણ પાછળના “લોહીના લાડવા” બંધ કરવા, રડવા ફૂટવાનું બંધ કરવા અને નાના નાના જ્ઞાતિ-પેટાજ્ઞાતિઓના ગોળ તોડી વિશાળતા પ્રાપ્ત કરવા ભાષણ આપતા.^{૧૪}

નવેમ્બર, ૧૯૦૯ માં પાટીદાર હિતેચ્છુ અને પટેલબંધુ એક થયા. ૧૯૧૨ થી કેવળ પટેલબંધુ નામથી જ માસિક નીકળતું થયું. પટેલબંધુનો ફેલાવો ઘણો વધ્યો. વિષયોનું વૈવિધ્ય આવ્યું. લેખોમાં પાટીદાર

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર '૮૭ થી માર્ચ ૧૯૮૮

[૧૯૩

ઉપરાંત બીજી જ્ઞાતિના લેખકોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવતો. જ્ઞાતિ સુધારણાની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. પાટીદારોની Caste Identity - જ્ઞાતિ સાથે તાદાત્મ્ય ઓળખની મજબૂત ભૂમિકા ધરાઈ. સાથે સાથે ધંધાકીય તાદાત્મ્ય Occupational Identity - પણ આવ્યું. ખેડૂતોની દુર્દશા માટે જવાબદાર પરિ-બળોમાં તેમની અજ્ઞાનતા, કેળવણીનો અભાવ, જ્ઞાતિના કુરિવાજો, દેવું-કરજ, લગ્ન અને મરણોત્તર ક્રિયા માટે થતા લખવટ ખર્ચા વગેરે જણાવવામાં આવતા. તેમની દુર્દશાનો રોષ 'પ્રપંચી પાપી વેપારીઓ' 'હુબ્યા વાણિયાઓ', 'કપટી ઠગ શાહુકારો' હતા. પરંતુ સરકાર સામે કોઈપણ પ્રકારનો રોષ ના હતો. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની કવિતા 'ખેડૂતો દરેક દેશમાં સ્તબ્ધ છે' એ બતાવવા નોંધાતી કે 'કણુખી પાછળ કોડ, કણુખી નહિ કોઈની પાછળ'; પરંતુ એક વર્ગ તરીકે રાજકીય જગતિને અભાવ હતો. પરંતુ પાટીદાર પ્રતિનિધિ સમાજ અમદાવાદના વિખ્યાત ખેરીસ્ટર પટેલ મગનભાઈ ચતુરભાઈના નેતૃત્વ હેઠળ ૧૯૦૯માં સ્થપાયો હતો. જેનો હેતુ બીજા ગામના પાટીદારોને પણ જ્ઞાતિ સુધારણામાં ભેળવવાનો હતો. પટેલખંડુમાં પણ નડિયાદના વિકલદાસ ધનજીભાઈ પટેલના કમળધ લેખો 'ગુજરાતના પાટીદારો'એ શીર્ષક હેઠળ આવવા માંડ્યાં હતા. પાટીદારોની એકતા, સંપ અને સુધારા ઉપર ભાર મૂકતો. ૧૫

પટેલખંડુમાં ૧૯૦૯ થી કમળધ ગાંધીના ફોટા છપાવવા માંડ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતના સમાચારો સવિસ્તારથી આવતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહને ટેકો અને મદદ કરવા પાટીદારોને વિનંતી થતી. સાથે સાથે ખેતી વિષયક વૈજ્ઞાનિક માહિતી રજૂ થતી. 'ખેતીવાડી વિજ્ઞાન' પત્રના તંત્રી દુલેરાય સી. અંબરિયા અને મદ્રાસના ડેપુટી કાયરેક્ટર ઓફ એગ્રીકલ્ચર ગણુપતરામ દયારામ મહેતાના લેખો છપાતા. જંતુનાશક દવાઓ, રાસાયણિક ખાતર, બીજ સુધારણા, સહકારી દુકાન, કો-ઓપરેટીવ ક્રેડિટ સોસાયટી તેમજ ખેતીને માટે ઉપયોગી જનવરોની પેદાશ સુધારવા વિષે લેખો આવતા. ૧૬

આ પ્રયાસોથી સંતોષ ના માનતા ૧૯૧૦ માં પાટીદાર યુવક મંડળ સુરતના પાટીદારોના સૂત્રધારોને વિશ્વાસમાં લઈ પહેલી પાટીદાર પરિષદ ૧૫, ૧૬, ૧૭ જાન્યુઆરી ૧૯૧૦ માં ચોર્યાસી તાલુકાના વાંઝ ગામે યોજાવી. તેનો ધ્યેય સમાજ સુધારણા અને ખેડૂતોના હિતોને લગતા દરેક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાનો હતો. વખતોવખત ગુજરાતમાં લેઉવા, કડવા, માતીઆ, આંજણુની પેટાજ્ઞાતિ પરિષદો અલગ અલગ મળતી. જ્ઞાતિઓના કુરિવાજો વિરુદ્ધ અને ખેડૂતોને 'ખેતીવાડીનું' શિક્ષણ આપતી ગુજરાતીના માધ્યમવાળી શાળા કોલેજો ગામડા સુધી સ્થાપવા નામદાર સરકારને વિનંતી કરતા ઠરાવો પણ રજૂ થતા.

પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતના પાટીદારોની પેટાજ્ઞાતિને આવરી લેતી પરિષદ પહેલી વાર મળી. હવે પછી તાલુકાઓ, જિલ્લાઓને આવરી લેતી પાટીદાર પરિષદો થવા માંડી. ૧૯૧૩ માં બારડોલી તાલુકામાં મોતા ગામે, ૧૯૧૪ માં સુરત ખાતે પાટીદાર પરિષદ ભરાઈ. ૩-૪- અને ૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૭ માં ચોથી પાટીદાર પરિષદ કાઠિયાવાડના પાટીદારોને આવરી લેતી કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢમાં મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી. આ પરિષદોમાં કાયમી મહેસૂલ, વેઠનો પ્રતિબંધ, મક્ત ફરજિયાત કેળવણી, ગ્રામ પંચાયતોની સ્થાપના તેમજ મરણોત્તર વરા, બાળલગ્નો, દહેજપ્રથા નાબૂત કરતા ઠરાવો પસાર થતા. પ્રતિનિધિઓની સલાહકાર સમિતિ સ્થાપવામાં આવી. આમ, ૧૯૧૪ થી પાટીદાર કોમની એક વર્ગ તરીકેની જગતિ બેવા મળે છે.

જ્ઞાતિ પ્રધાના વર્ગ તરફ ઝડપથી પાટીદાર કોમે પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. સાથે સાથે પાટીદાર જૂથોની પ્રાદેશિક સુગ્રંથિતતાના જોડાણોનો વ્યાપ પણ વધતો જતો હતો. ૧૯૧૩ માં હિંદભરના ખેડૂતોની કમ પરિષદ યુ. પી. ના બારાબાંકી ખાતે ભરાઈ. તેમાં સમગ્ર ગુજરાતમાંથી પાટીદાર યુવક મંડળ તરફથી કુવરજીભાઈએ ભાગ લીધો. પરિણામે કુવરજીભાઈના પ્રયત્નથી ૧૯૧૪ માં ખેડા જિલ્લામાંના પ્રખ્યાત

એરિસ્ટર વિકલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલના પ્રમુખપદ હેઠળ અમદાવાદમાં અખિલ હિંદ કૂર્મિ પરિષદ ભરાઈ. ૧૭

૧૯૧૪માં 'પટેલબંધુ'માં પહેલી જ વાર સરકારની ખેતી વિષયક જમીન મહેસૂલને લગતી ટીકાઓ કરતા બંગાળના આઈ. સી. એસ. થયેલા અર્થશાસ્ત્રીના છપાણા લખાયા છે. ૧૯૧૭ માં 'જયસ્વદેશ'માં ન્હાનાલાલ કવિનાં કાવ્યો, ખેડા જિલ્લાનો લીલો દુકાળ, સરકારની જમીન મહેસૂલ ઊધરાવવાની નીતિની ટીકાઓ કરતા કલ્યાણુજી વિ. મહેતાના લેખો છપાયા છે. ગાંધીજીના પ્રમુખપદે પંચમહાલ જિલ્લામાં ગાંધરા ખાતે મળેલી પહેલી રાજકીય પરિષદનો પૂરેપૂરો વિગતે હેવાલ રજૂ થયો છે અને ગાંધીજીનું ભાષણ છપાયું છે. વળી એજ અંકમાં (નવે., ૧૯૧૭) ગાંધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ ભર્ય ખાતે મળેલી યુજરાત કેળવણી પરિષદ જોગ તેમનું ભાષણ છપાયું છે. ખેડૂતોને અમલદારો સામે નિર્ભયી બનવા અંગેની રજૂઆત ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઓક્ટોબર, ૧૯૧૮ ના પટેલબંધુમાં નોંધાયું છે, 'ખેડૂતો રાજ્યને મોટામાં મોટું જમીન મહેસૂલ આપે પણ તેમના બાળકો કેળવવા સરકાર દરકાર રાખતી નથી.' પટેલબંધુ આ અરસામાં બહાર કરે છે, 'સંઘર્ષો દુઃખોનો એક જ રામબાણુ ઉપાય સ્વરાજ્ય છે.' ૧૮

૧૯૧૧ માં પાટીદાર યુવક મંડળે જ્ઞાતિપ્રવૃત્તિમાં મહત્વનું પગલું લીધું. પાટીદાર બોર્ડિંગ હાઉસની સ્થાપના કરી. તેનું મુખ્ય ધ્યેય પાટીદાર વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવણી વિકસે, શહેરી કેળવણી મેળવવા ગામડાના વિદ્યાર્થીને સુગમતા રહે એ હતો. વળી સમાજસુધારણા અને દેશદાઝની લાગણી સહેલાઈથી વિદ્યાર્થીજગતમાં વિકસી શકે છે, એ કુંવરજી બજાતા. તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમજ તેમના માખાપના ટેકાની તેમને આવશ્યકતા જણાઈ. ૧૯૧૫ થી આ બોર્ડિંગ હાઉસનું નામ દક્ષિણ યુજરાતમાં જે પાછળથી ખૂબ બાણીતી સંસ્થા બની તે 'પાટીદાર આશ્રમ' રખાયું. આરંભમાં આ સંસ્થા કેવળ લેઉવા પાટીદાર વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરતી. પરંતુ પાછળથી બધી જ પેટાજાતિના વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ મળવા લાગ્યો. જ્ઞાતિની ચુસ્ત વાડાબંધીનું પ્રતિબિંબ અહીં પણ જણાવ્યું, લેઉવા સૌથી ઊંચા હોઈ માતીઆ સાથે જમતા નહીં. પરંતુ કુંવરજીએ પહેલેથી જ બધાને સાથે જ બેસી જમવાની પ્રથા પાડી. આને લીધે પાટીદાર કેમને! શ્લિયુસ્ત વર્ગ ઉશ્કેરાયો અને કુંવરજીને નાત બહાર મૂકવાની ધમકી પણ આપી. પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ જે વિદ્યાર્થી ભેગા જમી ચૂક્યા હતા તેમના ટેકાથી, સમાગમ અને સંમિશ્રણની પ્રક્રિયા શરૂ થતાં કુંવરજીભાઈની જ્ઞાતિની સુધારણાની પ્રવૃત્તિએ સીમાચિહ્નરૂપ સફળતા પ્રાપ્ત કરી. આ Fusion ને પરિણામે બિનસાંપ્રદાયિકતા અને લોકશાહી પ્રણાલી તરફ પાટીદાર આશ્રમની પ્રવૃત્તિ ઢળતી ગઈ. પાટીદાર જ્ઞાતિમાં એક જ્ઞાતિ તરીકેના તાદાત્મ્યની સાથે સાથે પોતાના સામાજિક દરબજાનું પુનઃ અર્થકરણ Reinterpretation of social status એ ભાવના પણ બન્યું થતા. પાટીદાર આશ્રમમાં સાંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. બ્રાહ્મણોની માફક વિદ્યાર્થીઓને તેમણે યજ્ઞોપવીત વિધિ શરૂ કરાવી અને બધાને જનોઈ પહેરાવી. બરાબર આજ અરસામાં પટેલબંધુમાં સુરતથી ગોરધનભાઈ ડાહ્યાભાઈ એન્જિનિયરે પાટીદારોમાં પ્રચલિત 'છટાછેડાના રિવાજ' વિરુદ્ધ નિબંધ લખ્યો. જેમાં તેમણે જણાવ્યું કે 'સાગત એ તો સ્ત્રી-પુરુષનું પવિત્ર બંધન છે અને જેમ બ્રાહ્મણ, વાણિયા અને ખીજી ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં આ રિવાજ નથી તેમ આપણમાં પણ ના હોવો જોઈએ.' 'પાટીદાર આશ્રમ' એ પાટીદારોના યુવાન વર્ગને શિસ્તની સુંદર તાલિમ આપતું કેન્દ્ર બન્યું. આ વિદ્યાર્થીઓ પટેલબંધુમાં લખતા. ૧૯૧૨ માં તેમણે એવા સમાજની સ્થાપના કરી દુકાળ, ઈન્ફલ્યુએન્ઝા, કુદરતી આફતોમાં આ વિદ્યાર્થીઓ દક્ષિણ યુજરાતમાં લોક સેવા કરવા કટીબદ્ધ રહેતા. આશ્રમમાં સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ, સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિ ચાલતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચાલતા સભાગૃહને ફંડ મોકલવા મહિને એકવાર ભોજનનો ત્યાગ કરતા. આમ આશ્રમની પ્રવૃત્તિ કુંવરજીભાઈએ શરૂ કરેલી સમાજ સુધારણાની વિશાળ પ્રવૃત્તિને ટેકારૂપ નીવડી. ૧૯

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર '૮૭ થી માર્ચ ૧૯૮૮

[૧૯૫

પાટીદારોની માફક દયાળુભાઈ નાનુભાઈ દેસાઈ (ઈ. સ. ૧૮૭૭-૧૯૪૩)એ અનાવિલ બ્રાહ્મણોમાં પણ આ જ રીતે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થથી તેઓ આકર્ષાયા હતા. સરકારી મહેસૂલ ખાતામાં કારકૂન હતા. બારડોલી તાલુકામાં વાલોડ ગામની સરકારી કચેરીમાં હતા. કુંવરજી કરતાં પણ પહેલાં કોંગ્રેસ સાથે તે સંકળાયેલા હતા. તિલક અને લજપતરાય તરફ દળતા તેમના રાજકીય વિચારો હતા. હોમરૂલ આંદોલન સાથે પણ તે સંકળાયેલા હતા. સમાજસુધારણાની ધગશ હતી અને જ્ઞાતિ-સુધારણા દ્વારા જ તે શક્ય બની શકે તેમ માનતા. પરિણામે અનાવિલ બ્રાહ્મણોમાં પણ તેમણે કુંવરજી-ભાઈની માફક મંડળ અને જ્ઞાતિપરિષદની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી.^{૨૦}

૧૯૦૬માં તેમણે ‘અનાવિલ વિદ્યાર્થી આશ્રમ’ની સ્થાપના સુરતમાં કરી. તેમનો હેતુ તેમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો “વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાનની જ્યોત પ્રગટાવી તેમના ચારિત્રનું ધૃતર દેશ અને સમાજ સેવા માટે કરવું.” દયાળુભાઈની આશ્રમની જીમખાતા પ્રવૃત્તિ ખૂબ જાણીતી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહમાં તેઓએ પણ ભોજનનો ત્યાગ કરી ફંડ આપ્યું હતું. અનાવિલ આશ્રમ ખૂબ વિખ્યાત હતો. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ કોઈ ઘર અનાવિલ બ્રાહ્મણનું હશે જેને પોતાને ત્યાંથી વિદ્યાર્થીને નહીં મોકલ્યો હોય. ૧૯૧૭માં દયાળુભાઈના આશ્રમના જ કંપાઉન્ડમાં વનિતા-શાળા નાનીબેન ટી. ગજ્જર (ટી. કે. ગજ્જરના પત્ની)ની પ્રેરણાથી સ્થાપી.^{૨૧}

૧૯૧૦ દયાળુજીએ જ્ઞાતિસુધારણાની પ્રવૃત્તિ માટે “અનાવિલ સેવક” નામનું મુખપત્ર શરૂ કર્યું. અનાવિલ સેવક જ્ઞાતિને લગતી અનેક પ્રવૃત્તિની જાણકારી, રાજકીય સમાચારો અને સમાજસુધારણાના લેખો છપાતા. સ્ત્રી કેળવણી, વિધવા વિવાહ, બાળલગ્ન નિષેધ અને દહેજપ્રથા સાથે તેમણે પણ વ્યવસ્થિત પાયા ઉપર પ્રચાર પ્રવૃત્તિ આદરી. દયાળુજીએ અનાવિલ બ્રાહ્મણોના “બ્રાહ્મણત્વ”ને જાગૃત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. વેદકાલીન બ્રાહ્મણોનાં સમાજના જે કાર્યો અને ફરજો હતાં તે ઉપાડી લેવાં જોઈએ. અનાવિલ બ્રાહ્મણોને સામાજિક દરજ્જે પહેલેથી જ જાણે હોવાથી “જ્ઞાતિ તાદાત્મ્ય” Caste Identification ની સમસ્યા ન હતી.

૧૯૧૧ થી અનાવિલ આશ્રમના કંપાઉન્ડમાં જ અનાવિલ જ્ઞાતિપરિષદો ખોલાવવી શરૂ કરી. દયાળુજી-ભાઈએ રાવબહાદુર ખંડુભાઈ ગુતાભાઈ દેસાઈ જેવા ઉચ્ચ સરકારી અધિકારીઓ અને મુખ્યર્થના વફીલ ભુલાભાઈ દેસાઈ જેવાની મદદથી આ જ્ઞાતિ પરિષદોની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. દહેજપ્રથા, બહુપત્નીત્વ જેવા કુરિવાજો સામે તેમણે ખૂબ લખ્યું, પ્રચાર કર્યો પણ ઓછી સફળતા મળી. લગ્નના ઓછા ખર્ચા કરવા પણ તેમણે પ્રયાસ કર્યો. કેળવણીના ફેલાવા ઉપર ભાર મૂક્યો.

આમ દયાળુજીભાઈને કુંવરજીભાઈના પ્રમાણમાં જ્ઞાતિ-સુધારણાની ઝુંબેશમાં ઓછી સફળતા મળી. પરંતુ સમસ્તરીય જ્ઞાતિ Horizontal solidarity સધાઈ. સંગઠન બળવાન બન્યું. અનાવિલ સેવકની માફક અનાવિલ પોકાર, અનાવિલ વિજય પત્રો શરૂ થયાં તેમણે પણ સમાજ સુધારણા તરફ ઝોક આપ્યો. આમ અનાવિલોની પણ જ્ઞાતિનું બંધિયારપણું ખૂલ્યું અને પ્રગતિકારક બ્રાહ્મ પરિબળો ઝીલવા તત્પરતા આવી. અનાવિલો અને પાટીદારોની જ્ઞાતિ સુધારણાની દિશા સમાંતર રહી.^{૨૨}

આમ ગાંધીજીના આગમન પહેલાં જ્ઞાતિના સંગઠનનું માળખું પરિવર્તન પામી ઉદાર, બિનસાંપ્રદાયિક લોકશાહી મૂલ્યોને પોષક બને છે. પાટીદાર યુવક મંડળ કે અનાવિલ આશ્રમ જેવી જ્ઞાતિની કેટલીક વ્યક્તિઓને આવરી લેતી પ્રવૃત્તિને શરૂ કરી સામાન્ય પ્રબળને જોડતી કડીરૂપ પત્રો, લખાણો અને પત્રીથી

શરૂઆતમાં તાલુકા અને જિલ્લાને આવરી લેતી જ્ઞાતિપરિષદોની પ્રવૃત્તિ જ્ઞાતિના સંગઠનને સમસ્તરીય કક્ષાએ મજબૂત કરે છે સાથે તેનું સંકુચિતતામાંથી વિસ્તૃત ફલક ઉપર ઉદાર પરિણામો ઝીલે તેવા તેના માળખામાં પરિવર્તન કરે છે. આમ દક્ષિણ ગુજરાતના અનાવિલો અને પાટીદારોમાં જ્ઞાતિસુધારણાની આ પ્રવૃત્તિની વર્તુળાકારી પ્રક્રિયા Cyclical Process જે નાના બિંદુથી શરૂ કરી ગૂંચળા આકારે એક પ્રવૃત્તિ બીજી પ્રવૃત્તિને ટેકા આપતી Symbiotic આગળ વધતી બાંધ તેમ Hermentic Circleમાં ફેલાઈ. આને પરિણામે ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ ચાલેલા આંદોલનોમાં પાટીદારો અને અનાવિલોનો ફાળો મહત્વનો રહ્યો હતો. ગાંધીજીએ ખેડા સત્યાગ્રહ, બારડોલી સત્યાગ્રહ અને દાંડીકૂચ સમયે પણ આ જ જ્ઞાતિઓના સંગઠનોનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

પાદરીપ

૧. G. S. Gurye, **Caste, Class and Occupation**, Bombay, 1961, pp. 178 ff.
૨. Stanley wallpert, **A New History of India**, Oxford, 1982, p. 49
૩. David Hardiman, **Peasants Nationalist of Gujarat, Kheda District : 1917-1934**, New Delhi, 1981, pp. 63 ff.
૪. કલ્યાણજી વિ. મહેતા (સં'પા.), 'વલ્લભ વિદ્યાથી' આશ્રમ સુવર્ણ જયંતી અંક', સુરત, ૧૯૭૪, પૃ. ૨૧
૫. Shirin Mehta, **Peasantry and Nationalism : A Case Study of Bardoli Satyagrah**, New Delhi, 1984, pp. 19 ff.
૬. **Ibid**, pp. 45 ff.
૭. Shirin Mehta, 'Gujarat Politics on the Eve of Congress session of Surat, 1907,' Indian History Congress Proceedings, Bodh Gaya, 1981, 42nd session, pp. 444 ff.
૮. 'વલ્લભ વિદ્યાથી' આશ્રમ', પૃ. ૩૦
૯. ઈશ્વરલાલ ઇ. દેસાઈ અને રામનારાયણ ના. પાઠક, 'બે કર્મવીર ભાઈઓ', સુરત, ૧૯૭૪, પૃ. ૧૯
૧૦. 'પાટીદાર હિતેચ્છુ', ડિસેમ્બર, ૧૯૦૮, વાંઝ, અં. ૧, પૃ. ૧ ૧૧. એજન્ટ, ૧૯૦૮-૯, અંક ૧-૧૦
૧૨. એજન્ટ, નવે., ૧૯૦૯, પૃ. ૪ ૧૩. એજન્ટ, પૃ. ૧૬ ૧૪. 'વ. વિ. આ.', પૃ. ૨૮૬
૧૫. 'પટેલ બંધુ', એપ્રિલ, ૧૯૦૯, અં. ૪, સુરત, પૃ. ૧૧
૧૬. એજન્ટ, ફેબ્રુ., ૧૯૦૯, અં. ૨, સુરત, પૃ. ૧-૧૫ ૧૭. 'વ. વિ. આ.', પૃ. ૩૦
૧૮. 'પટેલ બંધુ' મે-ડિસેમ્બર, ૧૯૧૭, અં. ૫ થી ૧૨, સુરત
૧૯. Anil Bhatt 'Caste and Political Mobilization in Gujarat District', "The Caste in India (ed. Rajni Kothari)", New Delhi, 1970, pp. 301 ff.
૨૦. Ghanshyam Shah, 'Traditional Society and Political Mobilization : The Experience of Bardoli Satyagrah, 1920-28', **Contribution to Indian Sociology**, No. 8, 1974, New Delhi, pp. 89 ff.
૨૧. કલ્યાણજી વિ. મહેતા, ઈશ્વરલાલ ઇ. દેસાઈ અને હકૂમત દેસાઈ (સં'પા.), 'મોટાનાં મન', સુરત, ૧૯૭૨, પૃ. ૨૫
૨૨. 'અનાવિલ સેવક', જાન્યુ.-ડિસે., ૧૯૧૦, અંક ૧-૧૨, સુરત

અમદાવાદનાં કેટલાંક પરાં અને પોળો, (રાયપુર-ખાડિયા વિસ્તાર)

વિભૂતિ વિ. લઢ *

આ સંગ્રહના ૧૨૩ ખતપત્રો અત્યાર સુધીમાં તોંધાયેલાં છે, ૧૨ અરખી-ફારસી ખતપત્રોની સામાન્ય વિગતો ગુજરાત વિદ્યાસભાના અરખી-ફારસી હસ્તપ્રતોના કેટલોગમાં પ્રગટ થયેલી છે. અહીં આ સંગ્રહના જ માત્ર અમદાવાદને લગતાં ખતપત્રોનો વિચાર આ વિષયની દૃષ્ટિએ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. આ સંગ્રહમાં અમદાવાદ શહેરને લગતાં લગભગ ૮૦ જેટલાં-સૌથી વધુ ખતપત્રો સંગૃહીત થયેલાં છે. અહીં ગુજરાતી સંસ્કૃત મૂળ ખતપત્રો અને અરખી-ફારસી ખતપત્રોની તેના કેટલોગના આધારે વિગતો આપવામાં આવી છે.

આ ખતપત્રોમાં અમદાવાદમાંના કેટલાંક પરાં વિસ્તારનાં, પોળોનાં, ચકલાઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરીને તે મકાન કે જમીન કે ઓરડી કે ખેતરની ચોક્કસ સ્થાનવિશેષની વિગતો આપવામાં આવતી હોય છે. તે પરથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અમુક સમયના અમદાવાદના નકશાનું આકૃતિ રેખાચિત્ર આપણને ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. આ સંગ્રહના ખતપત્રોમાં અમદાવાદ શહેરની અંદરના અને એની બહાર આસપાસના પરા-વિસ્તારનાં કેટલાંક નામો પ્રાપ્ત થાય છે તેની વિગતો એકઠી કરીને રજૂ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. જેથી આપણને અમદાવાદની તત્કાલીન ઐતિહાસિક ભૂગોળ સમજવામાં મદદ મળી શકે.

અમદાવાદ શહેરની પશ્ચિમે વહેતી સાબરમતી નદી માટે 'કશ્વપીન્ગા' (કાશ્યપી ગંગા)નો પ્રયોગ વિ. સં. ૧૭૧૨ ના ખતપત્ર નં. ૮૮૨૦ માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ શબ્દ પૃથ્વી પરની કોઈપણ વહેતી નદી માટે વપરાતો સામાન્ય શબ્દ હોય તે રીતે પ્રયોજ્યો લાગે છે. તેમાં ધાર્મિકતા અને પવિત્રતા સૂચવાતી લાગે છે. 'સરીતા સામ્રમતી ઉપકંઠે' (નં. ૮૮૪૮) જેવા શબ્દો પણ યોજાયેલાં જોવા મળે છે.

અમદાવાદ શહેરની કોટની અંદરના વિસ્તારોનાં કેટલાંક નામો પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ખાસ કરીને રાયપુરનો સૌથી વધારે (૮-૯ ખતમાં) ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

(૧) વિ. સં. ૧૮૩૫ ના મરાઠાકાલીન ખતપત્ર નં. ૮૯૧૪ માં રાયપુર, સાંકડીશેરી, લાખા-પટેલની પોળમાં નથુ મુલજીની ખડકીમાં આવેલા મકાનના વેચાણની વિગત તોંધાયેલી છે રાયપુર અંગેના આ ખતપત્રોમાં સામાન્ય રીતે આવા પ્રકારના શબ્દો વાંચવા મળે છે. 'ત્ર હવેલ્યાં રાયપુરી ર્ચ (ચ) કલે ગાલ્ય(લિ) લલાનના મઘ્યે સે(શહે)રી મઘ્યે...' તેમાં રાયપુરને કે / અને લદના વિસ્તારને વહેંચીને (ત્રે) કે / અને ગાલિલખાનતુ' ચકલુ' એ જમાનામાં કહેવાતું હશે એમ લાગે છે. આ ખતપત્રમાંના રાજદારી અમલદારો તેમજ સ્થાન વિશેષની ચર્ચા હો. યતીંદ્ર દીક્ષિતે કરી તે દૃષ્ટિએ જોતાં રાયપુરમાં આવેલી મુસ્લીમોની પોળનું નામ 'શ્રી ૫ મારકીધરના દીવાન'ના નામ પરથી પડ્યું હોવાની શક્યતા છે.^૧ લાખા પટેલની પોળ હાલમાં પણ રાયપુર, સાંકડી શેરીમાં છે. શ્રી મગનલાલ

* મ્યુઝિયમ-ઇન-ચાર્જ, ભો. જે. વિદ્યાલવન, અમદાવાદ

[સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮

[૧૯૮

વખતય'દે તોંધ્યા પ્રમાણે' એ પોળમાં એ નામે પટેલ-કણ્ણી રહેતો હશે. તે લાખા પટેલના નામથી પોળનું નામ પડ્યું હશે. એ પોળનું બારણું દક્ષિણાભિમુખનું છે. તેની પૂર્વે લાલા વસાની પોળ તથા ખાડિયામાં જવાનો રસ્તો-‘રાજમારગ’, પશ્ચિમે એક પોળ છે. પ(ક)તાસા પોળને જોડતો એ ગલીવાળો રસ્તો છે તે કદાચ અભિપ્રેત લાગે છે. એ પોળમાં નાગર, સોની, વાણિયા તથા કણ્ણીની વસતી છે. શ્રી મગનલાલે કરેલા વર્ણન પ્રમાણે જ અત્યારે પણ સાચું લાગે છે, પરંતુ તેમના વર્ણનમાં આ સંદર્ભમાં સાંકડી શેરીનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. આ ઉપરાંત (૨) મરાઠાકાલીન વિ. સં. ૧૮૩૬ ના નં. ૮૯૧૫ માં, (૩) વિ. સં. ૧૮૪૧ ના નં. ૮૮૫૫ માં, (૪) વિ. સં. ૧૮૫૨ ના નં. ૮૯૧૬ માં તેમજ (૫) વિ. સં. ૧૮૫૨ ના નં. ૮૯૧૭ માં રાયપુરમાં આવેલી સાંકડી શેરીના રસ્તે લાખા પટેલની પોળમાં આવેલી દેવની શેરીમાં આવેલી ખડકીનાં મકાનનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ બધાં ખતપત્રોમાં ‘‘રાયપુર ચકલે ગાલિલ ખાનના વડે ચણુતરે’’નો ઉલ્લેખ લગભગ સમાન શબ્દોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. લાખા પટેલની પોળમાં હજી પણ દેવની શેરી અને દેવની શેરીમાં હાલમાં પણ થોડીઘણી પ્રાચીન ખડકીઓ કાલના સપાટાથી બચેલી જોવા મળે છે. શ્રી મગનલાલ વખતય'દે દેવની શેરીની પશ્ચિમે લાલાભાઈની પોળ, દક્ષિણે હરકિશનદાસ શેઠની પોળ છે, તેમાં મેશરીની વસતી અને રામનાથ મહાદેવનું દહેરું છે (પૃ. ૯૬), એમ જણાવ્યું છે. હાલમાં દેવની શેરી અગાઉના ખતપત્રોમાં જોયું અને તોંધ્યું તે પ્રમાણે સાંકડીશેરી લાખા પટેલની પોળમાં છે, પરંતુ લાલાભાઈની પોળ અને હરકિશનદાસ શેઠની પોળનો મેળ આ રાયપુર વિસ્તાર સાથે બંધ બેસતો નથી. કેમકે તે બંને પોળ આસ્ટોડિયા, માડવીની પોળમાં આવેલી છે. કદાચ એ સમયે બધી પોળના રસ્તા સળંગ હશે તેથી શ્રી મગનલાલે એવું લખ્યું હશે ? આ ઉપરાંત (૬) બ્રિટિશ કાલના ખતપત્ર નં. ૮૯૨૦ માં પણ રાયપુર, લાખા પટેલની પોળ, દેવની શેરીના ખાંચામાં આવેલું એક ઘર વણિક યાત્રિના કુબેરદાસે પોતાની પત્નીને લખતરને નવું બંધાવી આપ્યું. સમય જતાં તેણીએ પોતાનું મકાન કાઢિયા યાત્રિના ગેબરદાસના બે પુત્રોને વેચ્યું. એ વિગતો છે. (૭) બ્રિટિશ કાલના બીજા એક ખતપત્ર નં. ૧૬૦૮૬ માં પણ સાંકડીશેરી, લાલાવસાની પોળ નામ ઉલ્લિખિત છે. હાલમાં પણ સાંકડીશેરીમાં આ પોળ છે અને તેનો ઉલ્લેખ શ્રી મગનલાલે પણ કર્યો છે તે ઉપર આપણે જોયું. તે પરથી તે પોળ પણ ઘણી પ્રાચીન છે. એમ કહેવાય. (૮) મરાઠા-કાલનાં હિજરી સન ૧૦૯૧ (ઇ. સ. ૧૭૬૨, વિ. સં. ૧૮૧૮) ના અરબી-ફારસી ખતપત્ર નં. ૮૯૦૯ આકાશેઠકુવાની પોળ, રાયપુરના એક મકાન અંગેનું છે. એમાં વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ ડૉ. પુરુષોત્તમદાસ ભગવતીદાસ પોતે સંતાન રહિત હોવાથી પોતાનું મકાન રૂ. ૨૦૦માં સાઠોદરા નાગર શ્રી અંબારામ ભટ્ટને વેચ્યું હોવાની વિગત આપે છે. તેમાં છેલ્લે પાંચ ફારસી મહોરો છપાયેલી છે એને મતુ-સાક્ષીમાં ગુજરાતી સહીઓ છે તે તોંધિપાત્ર ગણાય. ઉર્દૂ બાષાનું ચલણ મુખ્ય લાગે છે. (૯) બીજું ખતપત્ર નં. ૮૯૦૧ વિ. સં. ૧૭૩૦ નું આજ પોળના મકાન અંગેનું છે તેનું કાર્ય ડૉ. યતીન્દ્રભાઈ દીક્ષિતે કર્યું છે.

રાયપુરના એક બહાનાખતમાં કેટલીક રસપ્રદ બાબત આવે છે. તેમાં અમદાવાદ મધ્યે, ચકલે રાયપુરે, ખાડિયે પોળ (ખાડિયાની પોળ ?)નો ઉલ્લેખ મળે છે. (નં. ૮૮૯૭). ખાડિયામાં આવેલી આ પોળનું નામ હાલમાં સ્પષ્ટ સમજી શકાતું નથી, પરંતુ ખાડિયાગેટના વિસ્તારમાં હશે એમ લાગે છે. કદાચ દેસાઈની પોળ કે જોડાભાઈની પોળ માટે કહેવાયું હશે ? એ ખતમાં વધુમાં જણાવ્યું છે કે ‘એની દક્ષિણે નીકોલ ગામ જવાનો રાજમારગ પડે છે આ નીકોલ ગામ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, પરંતુ રાયપુર દરવાજા તરફ આ ગામે જવા માટે જવાનું થતું હશે. નં. ૮૯૦૦ માં ચકલે ખાડિયે કચરિયાની પોળના રહેવાસીએ અસારવાના રહેવાસી પાસેથી ત્યાંની જમીન ગીરે લીધી હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ પોળ ખાડિયા ચાર રસ્તાથી માણેકચોક જતાં, જૂની મોડલ ટોકીઝ પાસે આવેલી છે.

સામીપ્ય : ઓકટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૧૯૬

અસારવા 'અસારુઆ' તરીકે પણ જૂના ઉલ્લેખોમાં ઓળખાય છે. તે અમદાવાદની ઉત્તરે આવેલું પરું છે. શહેર અને પરાંતો નિકટનો સંબંધ આ પરથી વરતાય છે. નં. ૮૯૧૭ ના વિ. સં. ૧૮૫૩ ના ખતપત્રમાં 'રાયપુરે ચણુત્રે' કાહાંનગો...નગરશેઠ દીવાસ..."ના ઉલ્લેખ છે. તેમાં 'રાયપુરને ચણુતરો' કહ્યો છે. ત્યાંના વિસ્તારમાં સ્થાનિક અમલદારો કાહાંનગો વગેરે નીમાતા હોવાનું સ્પષ્ટ છે અને નગર-શેઠ દીવાસ-એ દીવાસાં હોવાનું સ્પષ્ટ લાગે છે. ખતપત્ર નં. ૮૯૧૩ માં અહમદાવાદ શહેરની મધ્યે ચકલે અકબરપુરે ખાડીયે રસ્તે હીંગલોક જોસીની પોળના બહાર દક્ષિણ વિભાગે ઉત્તરાભિમુખની એક ખડકીમાં પૂર્વાભિમુખનું મકાન આડધરેણે મૂકાયાની વિગત આવે છે. શ્રી મગનલાલે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એ પોળનું બારણું પૂર્વાભિમુખનું છે. એની ઉત્તરે નાથાકાકાની પોળ, પશ્ચિમે ક્તાસાની પોળ, દક્ષિણે લાખા પટેલની પોળ છે. એ પોળમાં નાગરની વસતી છે.^૪ હાલમાં પણ આ પોળ સાંકડીશૈરીમાં છે. શ્રી ર. ભી. જોટે 'અકબરપુર'નું-વર્ણન' કયું છે.^૫ પરંતુ તેનું ચોક્કસ સ્થાન દર્શાવ્યું લાગતું નથી, પરંતુ તે શહેરની મધ્યમાં હશે. લાખા પટેલની પોળમાં નાગરોની વસતી અત્યાર સુધી વધુ હતી. 'અકબર પુર' ખાડિયાને ઓળખવાનું; વળી તેને 'અદાવર પુર' પણ જણાવાયું છે. શ્રી. જોટે કહે છે તે પ્રમાણે અમદાવાદ શહેરના દરરાગ્ન અને ચકલા કે ચણુતરાનાં જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાતાં હતાં. તેમાં રાત્રે કોટવાલ અને ચોકીદાર રહેતા હતા. આવા ખતપત્રોમાં રાયપુર ચકલા સદરજહાં ચકલે અકબરપુરે...ચકલે ગાલિખખાને વગેરે નામો આપીને વર્ણન કરીને તે તે વિસ્તારના અમલદારનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરાવે. આ 'સદરજહાં'ની શોધખોળ શ્રી ર. ના. મહેતા અને શ્રી રસેશ જમીનદારે કરી છે. તેમના મત પ્રમાણે આ વિસ્તાર રિલીફ રોડ પર, પથ્થર કુવા પાસેનો ભાગ છે પરંતુ આ ખતપત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના સ્થાનની દૃષ્ટિએ એ બરાબર બંધ બેસતું લાગતું નથી. કદાચ ખતપત્રોની દૃષ્ટિએ કંઈક જુદું હોઈ શકે. (૧૦) હિજરી સં. ૧૨૧૬ (ઇ. સ. ૧૮૦૧)ના મુઘલકાલીન ખતપત્રમાં અમદાવાદના રાયપુર ચકલા રાજમહેતાની પોળના મકાનના વેચાણની વિગત (નં. ૨૧૯) તથા નં. ૨૨૩ ના હિજરી સં. ૧૦૬૧(ઈ. સ. ૧૬૮૦)ના અરબી-ફારસી ખતપત્રમાં પણ રાયપુરમાં આવેલી ૧૨૬ ગજ જમીન અને મકાન વેચાયાની વિગત નોંધાયેલી છે. અત્યારે પણ ખાડિયા ચાર રસ્તાથી રિલીફ રોડ જતાં ડાબા હાથે આ નામે પોળ આવેલી છે. કાળુપુરમાં બ્રહ્મપુરીની પોળમાંથી જકરિયા મરિજદ તરફ જવાના રસ્તે આ પોળ આવેલી છે. તેનું સમર્થન ર. ભી. જોટેના ઉલ્લેખ પરથી વધુ મળે છે.^૭ જૂનાં પરાં કે પોળોને અત્યારનાં નવાં નામો સાથે સાંકળીને ઓળખી ખતાવવાનો પ્રયાસ શ્રી ર. ભી. જોટેએ કર્યો છે.^૮ સૈયદ અફઝખાના સગાં-સંબંધીઓ પૈકી સૈયદ ફયાઝખાનનો ભાઈ "સદજહાન" નામે હતો.^૯ એ નામે તો આ સદરજહાંના ચકલાનું નામ નહિ પડ્યું હોય? 'સદજહાન' ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'સદરજહાં' થયું હશે?^{૧૦}

પાદટીપ

૧. 'વિદ્યા', અં. ૨૦, ઈ. સ. ૧૯૭૭, પૃ. ૩૦
૨. 'અમદાવાદનો ઇતિહાસ', પૃ. ૧૦૪
૩. એજન, પૃ. ૬૯
૪. ર. ભી. જોટે 'ગુજરાતનું પાટનગર: અમદાવાદ', પૃ. ૩૩૦
૫. એજન, પૃ. ૩૨૮-૩૨૯
૬. 'સદર જહાં ચકલા(અમદાવાદ)ની નિસ્તાર પુરાવરતુ', "સામીપ્ય", પુ. ૧, અં. ૪, પૃ. ૧૩૦-૧૩૪
૭. 'ગુજરાતનું પાટનગર: અમદાવાદ', પૃ. ૧૧ અને ૧૦૬
૮. એજન, પૃ. ૨૧૩, ૨૨૯, ૩૨૮-૩૨૯ વગેરે.
૯. મિરાતે એહમદી, પૃ. ૨૯૩ (ગુજરાતી અનુવાદ).
૧૦. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ માટે તૈયાર કરેલા લેખનો થોડો અંશ.

અંત્યસમીક્ષા

ગુર્જરેશ્વર-પુરોહિત કવિ સોમેશ્વર : જીવન અને કવન : લેખિકા : ડૉ. વિભૂતિ વિક્રમ ભટ્ટ, પ્રકાશક : શ્રી કેશવપ્રસાદ ચુનીલાલ ભટ્ટ, 'ચુનંદા સદન', રમણનગર સોસાયટી પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૮, પૃ. ૧૨ + ૫૨, કિંમત રૂ. ૬/- સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૧

સોમેશ્વર-વિરચિત સુરથોત્સવ, એક અનુશીલન : લેખિકા અને પ્રકાશક ઉપયુક્ત, પૃ. ૮ + ૧૨૦, કિંમત રૂ. ૧૫/- મે, ૧૯૮૪.

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગુજરાતનાં સર્જકોના ગૌરવભર્યાં પ્રદાનની વાત કરતાં આચાર્ય આનંદશંકર દ્રુવે કહ્યું હતું કે 'ગુજરાતે જે ભાગ લીધો છે તે પરિમાણમાં અદ્ય નથી; અને ગુણોમાં તો તે આપણને જરૂર મગરૂર બનાવે એવો છે અને કેટલાક અંશે તો અન્ય પ્રાંતોમાં અને પરિણામે આખા હિન્દુસ્તાનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.' 'કાલિદાસ' અને 'સુરથોત્સવ' જેવી પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતિ સાહિત્યકૃતિઓએ માત્ર ગુજરાતના જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતસાહિત્યમાં આચાર્ય દ્રુવ કહે છે તેવી સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યસર્જનની પરંપરા ગુજરાતમાં પ્રાચીન છે પણ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં એ સર્જન પરંપરા પ્રકર્ષ પર પહોંચી હતી અને ત્યાર પછી ભીમદેવ બીજાના તેમજ વીરધવલ અને તેની મંત્રીબેઠી વસ્તુપાલ-તેજપાલના સમયમાં ફરીથી સાહિત્ય સર્જનનો પ્રયત્ન જીવાળ વરતાય છે અને ગુજરાતમાં સંસ્કાર તેમજ સાહિત્યક્ષેત્રે અપૂર્વ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્તિ થવા લાગે છે. કવિ સોમેશ્વર આ સાહિત્યિક સમયગાળાનો પ્રખર પ્રતિનિધિ છે.

વસ્તુપાલના સમકાલીન સંસ્કૃત સર્જકોમાં સોમેશ્વર અગ્રગણ્ય કવિ હોવા સોમેશ્વરે 'કાલિદાસ' નામનું ઐતિહાસિક કાવ્ય, 'સુરથોત્સવ' નામનું પ્રશિષ્ટ પૌરાણિક મહાકાવ્ય, 'ઉદ્ભાવરાધવ' નામનું નાટક, 'કર્ણમૃતપ્રપા' નામનો યોધાત્મક શ્લોકસંગ્રહ, 'રામશતક' નામનું સ્તોત્રકાવ્ય, 'આણુપ્રશસ્તિ,' 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ' અને બીજી કેટલીક શિલાલેખપ્રશસ્તિઓ આદિ અનેક સર્જનાત્મક સંસ્કૃત કૃતિઓ રચીને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગુજરાતના યોગદાનને પરિમાણ તથા ગુણવત્તા બંને દૃષ્ટિએ નક્કર તથા નોંધપાત્ર ઠેરવ્યું છે. સોમેશ્વરની કાવ્યકળાનાં એમના સમકાલીન કવિઓએ પણ વખાણ કર્યાં છે અને, તેમણે એક પ્રહરમાં જ એક નાટક રચી કાઢ્યું હતું તેવી તેમની પ્રશંસા, તેમની પ્રયત્ન સિસૃક્ષા તથા શીઘ્ર કવિત્વશક્તિની શાખ પૂરે છે.

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિપુલ અને વિવિધતાસભર પ્રદાન કરનાર, સમર્થ ગુર્જર સર્જક, સોમેશ્વર કવિના જીવન તથા સાહિત્યનું ડૉ. વિભૂતિ વિક્રમ ભટ્ટે જાંઝાણુપૂર્વક અધ્યયન કર્યું છે અને એમના અધ્યયન-સંશોધનના ફળસ્વરૂપે, "ગુર્જરેશ્વરપુરોહિત કવિ સોમેશ્વર : જીવન અને કવન" અને "સોમેશ્વરવિરચિત સુરથોત્સવ : એક-અનુશીલન" એ બે પુસ્તકો આપણને મળ્યાં છે. આ બંને મહત્વનાં પુસ્તકોના પ્રકાશનથી, આપણાં મહાવિદ્યાલયો, વિદ્યાલયો તથા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં, સંસ્કૃત સાહિત્યના સમાલોચનની તથા સંસ્કૃત સાહિત્યસ્વામીઓ અને તેમની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓના સંઘના સપ્રમાણ અને સૂક્ષ્મ અધ્યયનની પ્રવૃત્તિ, છેલ્લાં પંદર-વીસ વર્ષોમાં કેટલી પરિપક્વ અને દૃઢ બનતી રહી છે તેની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી જેવા આપણા ગણ્યમાન્ય વિદ્વાનના માર્ગદર્શન હેઠળ ડૉ. વિભૂતિ ભટ્ટે કવિ સોમેશ્વરના જીવન-સાહિત્યનું સંશોધનકાર્ય પ્રારંભ્યું હતું અને તેમનો મહાનિષ્ઠ સ્વીકારાઈ ગયા પછી પણ તેમણે સોમેશ્વરના અંશેનું પરિશીલન ચાલુ રાખ્યું તેને પરિણામે

સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૨૦૧

તેમનાં આ બંને પ્રકાશનોતું સંશોધનમૂલ્ય ધણું ઊંચું આંકી શકાય તેવું બન્યું છે. સંશોધનની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ કરનાર અભ્યાસીઓને તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓને કવિ સોમેશ્વરના સર્જન તથા જીવનને અનુલક્ષીને ડૉ. વિભૂતિ ભટ્ટે પ્રકાશિત કરેલાં આ બંને પુસ્તકો માત્ર મહત્ત્વની માહિતી જ નહિ પણ કેટલુંક દિશાસૂચન પણ પૂરાં પાડશે એમાં શંકા નથી.

કવિ સોમેશ્વરના જીવન-કવન વિશેના પ્રથમ પુસ્તકમાં લેખિકાએ પ્રથમ બે પ્રકરણોમાં અત્રેકાનેક સંદર્ભો અને સ્ત્રોતોમાંથી, વિવેચનયુક્ત તપાસ તથા પરિશ્રમ દ્વારા, કવિનાં નામ, વતન, ગોત્ર, કુળ-અટક તથા પૂર્વજો વિશે અને કવિની કારકિર્દી વિશે અત્યંત વિશ્વસનીય, ઐતિહાસિક-જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી તારવીને પ્રસ્તુત કરી છે જ્યારે ત્રીજા અને છેલ્લા પ્રકરણમાં તે કાળે સાહિત્યને મળતા રાજ્યાશ્રયતો, પ્રચલિત સંસ્કૃત લલિત સાહિત્યસ્વરૂપોનો તેમજ કવિ સોમેશ્વરની વિવિધ કૃતિઓનો મિતાક્ષરી પરિચય કરાવ્યો છે. આ ત્રણેય સંશોધનાત્મક-પરિચયાત્મક પ્રકરણો અત્રેકાનેક સંદર્ભોને આધારે તૈયાર થયાં છે અને સર્વ સંદર્ભો તથા અન્ય આવશ્યક વિવરણો, પૂરક માહિતી-સામગ્રી આદિનો સમાવેશ પ્રકરણોના અંતે આપેલી સંખ્યાબંધ પાદટીપોમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી નીવડેલી સંદર્ભસામગ્રીની વિગતવાર માહિતી આપતી વર્ગીકૃત સંદર્ભસૂચિ પણ પુસ્તકની શરૂઆતમાં આપી છે જે અભ્યાસીઓને ઉપકારક નીવડે તેવી છે.

ડૉ. વિભૂતિ ભટ્ટનું બીજું પુસ્તક કંઈક વધારે મહત્ત્વકાંક્ષી અધ્યયન ઉપક્રમ દર્શાવે છે. એમાં, સોમેશ્વરકૃત ‘સુરથોત્સવ’ મહાકાવ્યનું, સંસ્કૃત મહાકાવ્ય પરંપરા તથા અર્ચકારશાસ્ત્ર પરંપરાને અનુસરીને, શાસ્ત્રીય અધ્યયન-વિવેચન કરવાનો, સમગ્ર રીતે જોતાં સફળ, પ્રવાસ કરવામાં આવ્યો છે. ‘સુરથોત્સવ’ મહાકાવ્યનો વિષય, માર્કંડેય પુરાણનુતર્ગત દેવીમાહાત્મ્યથી સંબંધ છે. પોતાનું રાજપાટ ગુમાવી બેઠેલો અને હતાશ થયેલો સુરથ નામનો રાજા પોતાનું રાજ્ય કેવી રીતે પાછું મેળવે છે તેનું ‘સુરથોત્સવ’ના પંદર સર્ગોમાં નિરૂપણ છે. પૌરાણિક સંદર્ભ અનુસાર, સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાં, ચૈત્ર વંશમાં જન્મેલો સુરથ, સમસ્ત પૃથ્વીનો રાજા હતો. તેનો શત્રુ સાથે સંગ્રામ થતાં, તે હાર્યો અને વનમાં જઈ મેઘા નામના ઋષિના આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો. ત્યાં પણ તેને મમતા અને ચિંતા કોરી ખાતી હતી તેથી તે અસ્વસ્થ હતો. એવામાં, આશ્રમ નજીક, સમાધિ નામના એક વૈશ્ય સાથે સુરથ રાજાનો સમાગમ થયો. ઋષિ પાસે જઈને એ બંનેએ પોતપોતાની મનઃસ્થિતિનું નિવેદન કર્યું ત્યારે ઋષિએ તેમને દેવી માહાત્મ્ય સંભળાવ્યું અને આશ્વાસન આપ્યું કે ‘આ દેવી જ તમને છોડાવશે અને મુક્તિ આપશે.’ આ સુરથ રાજા બીજા જન્મમાં આઠમો સાવર્ણિ મનુ બન્યો (મા. પુ. અ. ૭૮-૯૦).

‘સુરથોત્સવ’ મહાકાવ્યના અનુશીલનમાં લેખિકા પ્રથમ કવિના જીવન-કવનની ઝાંખી કરાવી પછી ગુજરાતમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યની પરંપરાનો આછો પરિચય આપીને સુરથોત્સવના કથાવસ્તુનો રસપૂર્ણ સાર આપે છે. તે પછી મૂળ પૌરાણિક કથાનકનું કવિએ કાવ્યોચિત રૂપાંતર કેવી રીતે કર્યું છે તેનું વર્ણન કરતાં લેખિકાએ દુર્ગાસપ્તશતી, દેવી ભગવત અને સુરથોત્સવના વિવિધ પ્રસંગોની તુલના કરી છે અને કવિએ પોતાની લલિત સાહિત્ય કૃતિના ઉદ્દેશોની પરિપૂર્તિ અર્થે કેવા કેવા ફેરફારો કર્યા છે તેનું નિદર્શન કરાવી, કવિની પ્રતિભા તથા મૌલિકતાને બિરદાવી છે. ત્યાર પછી ‘સુરથોત્સવ’ની, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત મહાકાવ્ય તથા સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર સમ્મત ‘મહાકાવ્ય’ તરીકે સમીક્ષા પ્રસ્તુત કરતાં, સુરથોત્સવના સર્ગબદ્ધ, પ્રસિદ્ધ વિષયવસ્તુની; અસંક્લિપ્ત વિસ્તારની; માંગલિક, વસ્તુ નિર્દેશાત્મક, સત્કવિપ્રશંસાત્મક આરંભની; આનંદ તથા યશપ્રાપ્તિના ઉભયવિધ કાવ્ય પ્રયોજનની; ‘સુરથોત્સવ’

શીર્ષકના ઔચિત્યની, સર્ગોનાં નામકરણની તથા સર્ગાન્તે ભાવિસર્ગના કથાંશના સૂચનની, છંદોબદ્ધ અને છંદોવૈવિધ્યસભર કલાત્મક કાવ્યસ્વરૂપની; ત્રિવિધપુરુષાર્થસિદ્ધિની; વર્ણવિષયોની પંચવિધ વિશિષ્ટતાની; મહાકાવ્યોચિત ચરિત્રચિત્રણની; પંચસંધિયુક્ત વસ્તુગૂંથણીની અને શબ્દાર્થ સૌંદર્યની વિવેચના કરી છે. મહાકવિએ અનુપ્રાસ, યમક, શ્લેષ, ચિત્રબંધો આદિ શબ્દાલંકારોના વૈદગ્ધ્યભર્યા પ્રયોગો દ્વારા આશ્ચર્ય તથા ચમત્કૃતિ નીપજાવે છે અને ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા-રૂપકાદિ અર્થાલંકારોના કુશળ પ્રયોગથી અર્થગૌરવ તથા સૌંદર્ય સિદ્ધ કરે છે. ‘સુરથોત્સવ’ મહાકાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા શબ્દાલંકારો તથા અર્થાલંકારોનો એ સ્વતંત્ર પ્રકરણોમાં સદૃષ્ટાન્ત અભ્યાસ તથા સૂક્ષ્મ વિવરણ કરીને લેખિકાએ કવિ સોમેશ્વરનું ભાષા પ્રભુત્વ તથા કાવ્ય કલા વૈદગ્ધ્ય દર્શાવ્યું છે ત્યાર પછી એક સ્વતંત્ર પ્રકરણનાં ‘સુરથોત્સવ’ના રસનિરૂપણની લેખિકાએ શાસ્ત્રીય સમીક્ષા કરી છે અને આ કાવ્યમાં “મુખ્ય કથાનાકના નાયક સુરથરાજની દૃષ્ટિએ જોતાં મુખ્ય રસ ધર્મવીર પ્રકરના વીરરસનું નિરૂપણ થયું છે.” એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો છે. જોડે મુખ્ય રસને ઉપકારક રીતે આવતા યુદ્ધવીર, ભયાનક, રૌદ્ર, બીભત્સ, કરુણ, અદ્ભુત, હાસ્ય આદિ રસોનાં અને ગૌણ પ્રમંગોમાં દેખાતી શૃંગારરસની છાંટનાં તથા સમગ્ર કૃતિને વ્યાપી રહેતા શાંતરસનાં દૃષ્ટાન્તપૂર્ણ વિવરણો પણ રસનિરૂપણના પ્રકરણમાં મળે છે. છેલ્લે, એ પ્રકરણોમાં ‘સુરથોત્સવ’ના કવિની કલા ઉપર એમના પુરોગામી કવિઓની નિરૂપણ પદ્ધતિ, વર્ણનકલા આદિનો પ્રભાવ વર્ણવીને લેખિકાએ આ મહાકાવ્યનું સમગ્ર દૃષ્ટિથી મૂલ્યાંકન કર્યું છે અને તેની સિદ્ધિ મર્યાદાઓ દર્શાવી છે. ‘સુરથોત્સવ’ના આ એક શીલન પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની કાવ્ય પરંપરા તથા અલંકારશાસ્ત્રપરંપરા એ ઉભય પરંપરાને અનુલક્ષીને થયેલું, શાસ્ત્રીય અધ્યયન હોઈ આપણા અદ્યતન અધ્યયન-સંશોધન વાઙ્મયમાં નોંધપાત્ર સ્થાનનું અધિકારી ઠરે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નક્કર ફાળો આપી પોતાનું કવિ તરીકેનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લેનાર ગુર્જર કવિ સોમેશ્વર વિશેનાં આ બે અભ્યાસ પૂર્ણ પુસ્તકો આપવા માટે ડૉ. વિભૂતિ ભટ્ટને અભિનંદન ઘટે છે.

—અમૃત ઉપાધ્યાય

નાગર સર્વસંગ્રહ (પ્રશ્નોરા), દર્શન પહેલું—લેખક શ્રી મુકુન્દરાય હરિદત્ત પાઠક; પ્રકાશક: પંકજ અને પરેશ; ૧૯૮૬; પૃ. ૧૩૫

આ પુસ્તકમાં લેખકે પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ યાત્રિનાં સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, સમાજ અને ધર્મને લગતી સર્વવિધ માહિતી એકત્ર કરી ગ્રંથ રૂપે સંકલિત કરી છે. તે આવકાર પાત્ર છે. ગુજરાતના ધક્કરમાં નાગર યાત્રિનાં અનેક નરનારીઓએ ગણનાપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. તેમાં પ્રશ્નોરા નાગર નોંધપાત્ર સ્થાન ધરાવે છે. જ્યોતિષ આયુર્વેદ પ્રત્યેની તેઓની અભિરુચિ સુપ્રસિદ્ધ છે. ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વ અને રાજકારણમાં પણ કેટલાંક પ્રશ્નોરાઓએ મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે.

લેખકે આ પહેલા દર્શનમાં ૨૩ ગ્રંથો રજૂ કર્યાં છે. એમાં હાટકેશ્વરની ઉત્પત્તિ, યાત્રિનાં હાટકેશ્વરમંદિર, નાગરોની ઉત્પત્તિ, અહિરજીવ નગર અને અહિરજીવ યાત્રિ, યાત્રિનાં મુખ્યપત્રો, વસ્તી ગણતરી, લહાણાં, અવટકો, સતીઓ, ગોત્રો, પ્રવરો, શિક્ષાલેખો ઇત્યાદિ અનેકવિધ વિષયોને લગતી માહિતી આપી છે તે કેટલીક સમસ્યાઓની તટસ્થતા પૂર્વક છણાવટ કરી છે. લેખક જટિલ પ્રશ્નોને લગતા વિભિન્ન મતો રજૂ કરે છે તે પોતે એમાંના કોઈ મતને નિશ્ચિત ગણવાનો દુરાગ્રહ કે પૂર્વગ્રહ ધરાવતા નથી એ આ પુસ્તકનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ગણાય.

સામીપ્ય : ઓકટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

[૨૦૩

મારા અંગત મત મુજબ 'નાગર'ની ઉત્પત્તિ નગર (આનંદપુર) સાથે સંકળાયેલી હોય એ સહુથી વધુ સંભવિત છે. ગુજરાતના નાગરોનું મૂળ સ્થાન આનંદપુર (વડનગર) છે. ત્યાંના નાગરોમાંથી કેટલાક વીસનગર અને કેટલાક સાઠોદ (કે સાઠોદર) જઈ વસ્યા, જ્યારે કેટલાક વડનગરમાં સ્થિર રહ્યા તે પરથી નગરોમાં વડનગરા, વીસનગરા, સાઠોદરા વગેરે વિભાગ પડ્યા હાગે છે. કૃષ્ણગોરા અને ચિત્રોડા નાગરોની વસ્તી પ્રમાણમાં ઓછી છે; એમનાં કૃષ્ણોર અને ચિત્રોડ ક્યાં આવ્યાં એ સુનિશ્ચિત નથી.

પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ આ અન્ય નાગર-વિભાગોની ઉત્પત્તિથી સાવ ભિન્ન હાગે છે, 'પ્રશ્નોરા' નામ પ્રમાણમાં ઉત્તરકાલીન છે; એ પહેલાં એ જ્ઞાતિ 'અહિચ્છત્ર' નામે ઓળખાતી. આ નામના જ્ઞાતિ ઉલ્લેખ વિ. સં. ૧૬૨૯ - ૧૬૩૦ થી ઉપલબ્ધ છે. 'પ્રશ્નોરા' નામ લગભગ સં. ૧૮૦૦ ના અરસામાં પ્રચલિત થયું છે. અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિનું મૂળ વતન અહિચ્છત્ર પાંચાલ દેશમાંનું કે જંગલ દેશમાંનું એ વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. સોલંકી કાલના અભિલેખોમાં પ્રસન્નપુર નામે નગરનો ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ એનો સ્થળ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે કેટલાક એને હાલના 'પછેગામ' તરીકે અને કેટલાક હાલના પસનાવાડ તરીકે ઓળખાવે છે, પરંતુ 'પ્રસન્નપુર' નામનું અર્વાચીન રૂપ વસ્તુતઃ 'પસનાર' જેવું અને તે એવું નામ ધરાવતું કોઈ ગામ હાલ ન્માલૂમ પડતું નથી. પ્રસન્નપુરને લગતા પ્રાચીન ઉલ્લેખ 'વિનિર્ગત'ના સંદર્ભમાં આવતા હોઈ સ્થળાંતર કરેલા એ બ્રાહ્મણોનું મૂળ સ્થાન શોધવું મુશ્કેલ છે.

ખીજું, 'આનંદપુર-વિનિર્ગત' ને 'આનંદપુર વાસ્તવ્ય' બ્રાહ્મણોના જે ઉલ્લેખ મૈત્રકકાલના અભિલેખોમાં આવે છે તેમાં ક્યાંય 'નાગર' એવો જ્ઞાતિ વાચન શબ્દ પ્રયોજ્યો નથી. 'નાગર' શબ્દનો એવો પ્રયોગ નિશ્ચિત અર્થમાં વિ.સં. ૧૦૦૦ પહેલાં ભાગ્યે જ મળે છે. એવી રીતે 'પ્રશ્નોરા' નામ સાથે 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે પરંતુ 'નાગર' શબ્દ એને લગતા પ્રાચીન ઉલ્લેખોમાં ભાગ્યે જ પ્રયોજ્યો છે, તે મુદ્દો પછી લક્ષમાં લેવા જેવો છે. નાગર, અહિચ્છત્ર, પ્રશ્નોરા વગેરેની ઉત્પત્તિ વિશે લેખકે વિભિન્ન મતો રજૂ કરતાં લેખકે ધણી જહેમત ઉઠાવી છે. પ્રશ્નોરા અને દશોરા ભિન્ન હોવા વિશે એમણે સપ્રમાણ છણાવટ કરી છે.

પ્રશ્નોરા નાગરો વિશે સર્વસંગ્રહાત્મક માહિતી સંકલિત કરી અંથાકારે પ્રકાશિત કરવાનો લેખકે જે પુરુષાર્થ આદર્યો છે તે ગુજરાતી મહત્ત્વની જ્ઞાતિ વિશે ધણી ઉપયોગી સંદર્ભ અંથ નીવડે તેવો છે. 'આમુખ'માં શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ નગરોની સંભવિત વિદેશી ઉત્પત્તિ વિશે વિશેષ છણાવટ કરી છે.

'વચ્છસ ગોત્રને' બદલે 'વચ્છ (વત્સ) સગોત્ર' (દરેક ગોત્રના નામ પછી 'સગોત્ર' લખાતું). એમનો 'સ' ગોત્રના નામનો અંતગત ભાગ હોય એવી ગેરસમજ ધણી કરે છે) અને 'ભો. જે. વિદ્યાસક્ષા'ને બદલે 'ભો. જે. વિદ્યાલવન' જોઈએ.

શ્રી. મુકુન્દરાય પાઠકે આ સર્વ સંગ્રહ તૈયાર કરવા માટે પુસ્તકો તથા વ્યક્તિઓનો સંપર્ક સાધી જે જહેમત ઉઠાવી છે તે એમનો પ્રખળ ઉત્સાહ દર્શાવે છે. આ સર્વસંગ્રહના અન્ય ભાગ તૈયાર થયે, તેઓએ પોતાની જ્ઞાતિની જ નહિ, ગુજરાતના સમાજની ય અમૂલ્ય સેવા કરી ગણાશે.

નાગર સર્વસંગ્રહ, દર્શન ખીજું અને ત્રીજું : લે મુકુન્દરાય હ. પાઠક; પ્ર. સરસ્વા મુ. પાઠક; ધોળકા, ૧૯૮૮; પૃષ્ઠ ૧૮૬; કિંમત રૂ. ૪૦.

આ પુસ્તકનું દર્શન પહેલું પ્રકટ થયા પછી એનું આ દર્શન ખીજું તથા ત્રીજું એક સંકલિત પુસ્તક રૂપે જલદી પ્રકાશિત થયું છે.

એ પૈકીનું દર્શન બીજું મુખ્યત્વે દર્શન પહેલાના અનુસંધાનરૂપ છે. આ દર્શન રૂપરેખાત્મક હોઈ આ પુસ્તકનાં માત્ર ૨૪ પૃષ્ઠ રોકે છે. એમાં લેખકે શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણમાં નિરૂપિત શ્રીકૃષ્ણનું જીવન લયાન્વિત જીવનની ઝાંખી કરાવે છે ને નાગર સંસ્કૃતિમાં એ આદર્શ આત્મસાત્ થયો છે એવું પ્રતિપાદિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ એમાં ફલિતાર્થ કરતાં ગૃહીતાર્થ અધિક રહેલો છે. અહીં નાગરોની જે લાક્ષણિકતાઓ ગણાવી છે તેમાં તમામ નાગરોના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે' અર્થાત્ 'હાટકેશ્વર' નામે ઝોળખાતા શિવ છે એ જ નાગરોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ જણાય છે. બીજાં લક્ષણો અન્ય સાતિઓમાં ય વત્તાઓછા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. નાગરો સત્યના ઉપાસક છે ને તેઓનું જીવન લયાન્વિત હોય એ પણ આદર્શ રૂપે જ રજૂ થયેલ છે. લેખકમાં સંયય તથા સંકલનની સારી ફાવટ રહેલી છે. 'વીણલાં મોતી' શીર્ષક નીચે નાગરોને લગતી જે કહેવતો અને ઉક્તિઓ અપાઈ છે તે એનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. નાગરોના ઇષ્ટદેવ શિવ છે, છતાં તેઓનાં માંગલિક ગીતોમાં શ્રીકૃષ્ણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એનું લેખકનું અવલોકન નોંધપાત્ર છે. લેખકે પોતાના પ્રાસ્તાવિકમાં આભાર દર્શનમાં 'ભો. ને. વિદ્યાસભા' જણાવી છે તેમાં 'ભો. ને. વિદ્યાલવન'ના પૂર્વાર્ધનું અને 'ગુજરાત વિદ્યાસભા'ના ઉત્તરાર્ધનું અગ્નણતાં સંમિશ્રણ થઈ ગયું લાગે છે. નાગરોની ઉત્પત્તિ વગેરે કેટલાક 'યક્ષ પ્રશ્નો' વિશે વિશદ વિચારણા શ્રી. માનશંકર પી. મહેતાએ જ કરી છે (પૃ. ૨૦) એ વિધાન કરતાં આ પ્રશ્નોની છણાવટ કેટલાક અન્ય વિદ્વાનોએ ય કરી છે એ લેખકના લક્ષ બહાર રહ્યું છે. દા. ત. શ્રી. વ્રજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રીએ એમના 'નાગર પુરાવૃત્ત'માં નાગર ગૃહસ્થો અને નાગર બ્રાહ્મણોના વિભાગ કેવી રીતે પડ્યા તે દર્શાવ્યું છે ને થોડાં વર્ષ ઉપર મુખ્યર્ધ યુનિવર્સિટીમાં રજૂ થયેલ નાગરોને લગતા શોધ પ્રયત્નમાં આમાંના ઘણા 'યક્ષપ્રશ્નો' ચર્ચાયા છે.

દર્શન ત્રીજું એ આ પુસ્તકનો મહત્વનો અને ચિરંજીવ ખંડ છે. એમાં નાગરોના જુદાજુદા વિભાગોમાં માંગલિક પ્રસંગોએ ગવાતાં વિવિધ અચ્છિત ગીતોમાંથી કેટલાંક પસંદ કરીને સંકલિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ગીતોની પસંદગી લેખકે કઈ કઈ દૃષ્ટિથી કરી છે તે 'પ્રાસ્તાવિક'માં સ્પષ્ટ કર્યું છે. પસંદ કરેલાં ગીતોને એમણે વિવાહ સંસ્કાર, સીમન્તોન્નયન, યજ્ઞોપવીત અને રત્નાદે એ ચાર સમૂહોમાં વર્ગીકૃત કરી તે તે પેટાપ્રસંગના ક્રમ અનુસાર ગોઠવ્યાં છે. વિવાહસંસ્કારને લગતાં ગીત ૧૦૭ છે, સીમન્તોન્નયનનાં પાંચ અને યજ્ઞોપવીત જેનો પ્રસંગ પહેલાં લક્ષ્મી જેમ ચારેક દિવસ ચાલતો તેનાં માત્ર સાત ગીત અપાયાં છે, જ્યારે રત્નાદેને લગતાં ગીત ૨૯ જેટલાં છે. પુરવણીમાં ત્રણ ગીત ૨૯ જેટલાં છે. પુરવણીનાં ત્રણ ગીત ઉમૈરતાં, આ ગીતોની સંખ્યા ૧૫૨ થાય છે. પરિશિષ્ટ ૩ માં અધરા શબ્દોના અર્થ ટિપ્પણરૂપે આપ્યા છે ને પરિશિષ્ટ ૪ માં સંદર્ભ ગ્રંથોની સૂચિ આપી છે. આ ગીતોનો સંયય અનેક પ્રકાશિત ગીત સંગ્રહો ઉપરાંત ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર કચ્છનાં વિવિધ સ્થળોએ ગવાતાં ગીતો પરથી કરવામાં લેખકે બારે જહેમત ઉઠાવી છે. એમાં એમનાં સહધર્મચારિણી શ્રી. સરલાબહેનનો સક્રિય સાથ સાંપડ્યો છે. માંગલિક પ્રસંગોનો સમયાવધિ એકદમ ઘટ્ટી ગયો છે ને પરિણામે એને લગતાં અનેક ગીતો હ્રુપ્ત થતાં જાય છે ત્યારે લેખકે પરિશ્રમ લઈ પસંદ કરેલાં ગીતોને વ્યવસ્થિત રીતે ગ્રંથસ્થ કર્યાં છે તે ઘણું આવકાર પાત્ર છે. પરિશિષ્ટ ૫ માં આ સંગ્રહમાં આપેલાં ગીતોની પ્રથમ પંક્તિના અકારાદિ ક્રમે સૂચિ આપવામાં આવી છે. માંગલિક ગીતોના આ સંગ્રહની ઉપયોગિતામાં એનાં પરિશિષ્ટો નોંધપાત્ર રીતે ઉમેરો કરે છે.

અગાઉ લક્ષ્મી ઉત્સવ ઘણા દિવસ ઊજવતો ત્યારે સવારે પ્રસાદિયાં અને સાંજે સાંજ ગવાતાં, ચાક વધાવતાં, વાડી મૂકતાં, પાપડ વણતાં ને માંગલિક પ્રસંગ માટે ખરીદી કરવા જતાં ય ગીત ગવાતાં

ઉકરડી તોતરતાં અને ઉઠાડતાં, પસ ભરતાં, ગ્રહશાંતિની વિધિ કરતાં, મંડપારોપણુ અને ફૂલેકા સમયે, જન બિલ્લતાં, જતાં અને કન્યાને ગામ પહોંચનાં ય વિવિધ ગીત ગવાતાં. ‘સોનાની સળીએ માંડવો’ (પૃષ્ઠ ૨૭)માં ‘વાસુદેવના સૂત’ છપાયું છે, તેમાં ‘વાસુદેવ’ને બદલે ‘વસુદેવ’ વાંચવાનું શુદ્ધિપત્રકમાં દર્શાવ્યું છે, પરંતુ ‘સૂત’ ને બદલે ‘સુત’ સુધારવું રહી ગયું છે. સૂત એટલે તો સારથિ, જ્યારે અહીં ‘સુત’ અર્થાત્ પુત્ર અભિપ્રેત છે.

‘ગણિયા ગોગ લહેંચાય રે, દૂધમાં સાકર ભેગાય રે’ એ વેવિશાળનું ભાવવાંહી ગીત છે. સાંજમાં ‘વસુદેવે રાયજંગ માંડિયો, નંદના કુંવરને કાજ રે’ તોંધપાત્ર છે. જનપ્રસ્થાનનાં ગીતોમાં રણુછોડજીની જન અને દશરથની જનનાં ગીત લોકપ્રિય છે. સામૈયાનાં ગીતોમાં ‘જોંચા જોંચા રે દાદા ગઢડા ચણાવો’ જાણીતું છે. સ્ત્રીઓ કલવો છે લખ્ત ને આવે ત્યારે ય ગોકુળના ગોવિંદ દ્વારકાના કૃષ્ણજીને સંભારે છે. કન્યા પધરાવતાં પુરોહિત સાવધાનના સૂર પછી મંગલ શ્લોક ગાય છે. હવે મંગલાષ્ટકની એકેક કડી બંને પક્ષનાં નારીવૃંદ ગાવા લાગે છે. આ પ્રથા નાગયોમાં ખાસ લોકપ્રિય છે. મંગલાષ્ટકમાં લક્ષ્મણનની ઉદાત્ત ભાવનાઓ તથા વરવધૂને આપવાની આશિષ વ્યક્ત કરાય છે. એમાં કુર્ચાત્ સદા મંગલમ્ એ પ્રયઃ દરેક કડીના અંતે પ્રયોજાતું ધ્રુવપદ બની રહે છે. આ ચીત સંગ્રહમાં સિદ્ધહસ્ત કવિઓએ રચેલાં મંગલાષ્ટકોના કેટલાંક સુંદર નમૂના આપવામાં આવ્યા છે, પરંતુ કેટલીક વાર વર કે કન્યાના કુટુંબ માટે કોઈ સગાસંબંધી વિના આવડતે પોતાના નામે મંગલાષ્ટક રચી, સૂંઠના ગાંગડે ગાંધી થવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તેમાં ઘણી વાર પ્રસ્તુત કુટુંબના સભ્યોનાં નામોનો અતિરેક જોવા મળે છે તે એ કહેવાતી પદ્યરચનામાં નથી હોતી છંદની કંઈ ગતાગત કે નથી હોતું કાવ્યનું કોઈ ખરું તત્ત્વ. અલગત એમાં પોતાનાં નામ જોઈ કુટુંબીજનો હરખાય છે તે ગાવામાં કુશળ નારીઓ લય દ્વારા એ ગાવામાં ગમેતેમ મેળ મેળવી લે છે. સિદ્ધહસ્ત કવિએ રચેલાં શુદ્ધપદ્યમય ભાવવાંહી મંગલાષ્ટક ગાનકુશલ નારીઓ નિષ્ઠાથી ગાય ત્યારે એ સાંભળવામાં ખરેખર મજા આવે છે. કન્યાવિદાયના હૃદયદ્રાવક પ્રસંગે ‘દોલીકા ધૂંક્યા લાડી ચાલો આપણે ઘેર રે’ એ ગીત અસરકારક બની રહે છે.

સીંમતોત્તમનનો સંસ્કાર લુપ્ત થતાં તેને લગતાં ગીત પણ હવે લુપ્ત થતાં જાય છે. યજ્ઞોપવીતનો સંસ્કાર પણ હવે ઘણી વાર લક્ષ પ્રસંગના આરંભે પતાવી દેવામાં આવે છે. રન્નાદે (રાંદલ)ની આરાધના સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વિશેષ પ્રચલિત છે. માંગલિક પ્રસંગોને લગતાં ગીતોનો લુપ્ત થતો જતો આ સાંસ્કૃતિક વારસો સંચિત અને સંકલિત ગ્રંથ રૂપે પ્રકાશિત કરવા માટે શ્રી. સુકુન્દરાય પાઠકને ઘણા ધન્યવાદ ઘટે છે. આ ગીતોમાં સામાજિક, આર્થિક, સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વિભાવનાઓનો વિરલ અને વિપુલ ખજાનો રહેલો છે. એ વિવિધ દૃષ્ટિઓને અનુલક્ષીને કોઈ અભ્યાસી આ ગીત સંગ્રહનું તલસ્પર્શી અધ્યયન અને વિવેચન કરે, તો તેમાંથી ગઈ પેઢીના માંગલિક પ્રસંગોનાં વિવિધ અંગો તેમજ તેને સ્પર્શતી સાહિત્યિક તથા સાંસ્કૃતિક ભાવનાઓ પર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે તેમ છે.

૨૫-૯-૮૮

-હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

‘વાદે એયામ’ [ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ] તારીખે ગુજરાત : લેખક, મૌલાના હકીમ સૈયદ અબ્દુલ હય હસની (૨૯), અબ્દુલકાદિર કાતીવાલા (ગુજ. અનુ.), પ્રકાશક, ‘મજલિસે તહકીકાત વન રહીયોતે ઇસ્લામ’ (ઇસ્લામી સંશોધન અને પ્રકાશન અકાદમી) પો. બો. નં. ૧૧૯ (નદવતુલ ઉલ્લામ) લખનવ(યુ.પી.) ઝીંડ હજજ, હિ. સ. ૧૪૦૬; ઓગસ્ટ, ૧૯૮૬; પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૨૪, મૂલ્ય દર્શાવ્યું નથી.

અવલોકન હેઠળનું આ પુસ્તક સર્વ પ્રથમ ૧૯૧૯માં ‘ઓલ ઈન્ડિયા મોહમેડન એજ્યુકેશન કોન્ફરન્સ’ (અખિલ હિંદ મુસ્લિમ શિક્ષણ પરિષદ), અલીગઢ મારફતે અલીગઢ કોલેજના ઇન્સ્ટિટ્યુટ

પ્રેક્ષમાં, લેખકની હયાતીમાં છપાયું હતું તેમાં ગુજરાતનો નકશો મૂકવામાં આવ્યો હતો પણ આ અનુવાદમાં તેનો સમાવેશ કરાયો નથી. આ પ્રકાશનના સાત વર્ષ પછી, શિખલી છુક ડોપો, લખનવે-તેને ફરીથી લખનવથી પ્રગટ કર્યું, જેમાં લેખકના સુપુત્ર ડૉ. સૈયદ અબ્દુલ અલી સાહેબે લેખકનો વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો હતો. અનુવાદક શ્રી અબ્દુલકાદિર ફાતીવાલા મુજબ ‘યાદે ઐયામ’નો આ ચોથો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેનો પ્રથમ ગુજરાતી અનુવાદ જનાબ મુસ્તફાખાદીએ કરેલો જે રહેરના માસિક ‘સાદિક’માં હફતાવાર પ્રગટ થયો હતો. બીજો અનુવાદ જનાબ સૈયદ કાસિમ અલી પીરાનાવાલા સાહેબે કર્યો હતો તે અમદાવાદથી પ્રગટ થતા ‘આમે હયાત’ના ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૩ થી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૪ ના સમયગાળાના અંકોમાં હફતાવાર પ્રગટ થયો હતો. ઐયામનો ત્રીજો અનુવાદ, ‘ગુજરાત સાથે ઇસ્લામી સંબંધો’ શીર્ષક હેઠળ સુરતના ‘અલ ઇસ્લાહ’ માસિકમાં એપ્રિલ, ૧૯૫૮ થી જાન્યુઆરી, ૧૯૬૦ સુધી હફતાવાર પ્રગટ થયો હતો.

મૌલાના સૈયદ અબ્દુલ હયતો જન્મ ૧૮, ૨મઝાનુલ મુબારક, ૧૨૮૬ હિજરી સન (૨૨, ડિસેમ્બર, ૧૮૬૯)ના દિવસે રાયબરેલી શહેરની હદ બહાર આથેલા દાઢરિહ હઝરત શાહ અલમુદ્લાહ’માં થયો હતો. તેઓ હસની સાદાતના ખાનદાનના હતા. તેમના પિતા મૌલવી હકીમસૈયદ ફઝુદ્દીન ‘ખ્યાલી’ એક નિખળાત તખીખી, ચિંતનશીલ શાયર, મોટા લેખક, ફારસીના સાહિત્યકાર અને સાહિત્ય રસિક હતા. મૌલાના સૈયદ અબ્દુલ હયે હંસવહ અને રાયબરેલીમાં ફારસી અને અરબીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું. તે પછી ઈલાહાબાદ, ભોપાલ અને લખનવમાં આગળ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે ગણિતશાસ્ત્ર, અરબીસાહિત્ય, હદીસ તિખ્ય (વેદકશાસ્ત્ર), ‘કાનૂનો’ જોડો અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૯૧૫માં ‘નદવતુલ ઉલ્લાખ’ના વહીવટદાર તરીકે ચૂંટાયા અને જીવનની અંતિમ પગ સુધી એ પર રહ્યા. તેઓ સાહિત્ય, હદીસ, કુરઆન અને તિખ્ય (વેદકશાસ્ત્ર), ફિલસૂફી (દર્શનશાસ્ત્ર) વગેરે વિષયો શીખવતા. તેમને શેર અને શાયરીમાં રસ હતો. ઉર્દૂ ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસ પર એમની વ્યાપક અને જાંડી નજર હતી. મૌલાના ઉર્દૂ, ફારસી અને અરબી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા હતા તેમણે અરબી ફારસી અને ઉર્દૂમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે જેની યાદી આ પુસ્તકમાં છે. તેમની વિશ્વવિખ્યાત અરબી ભાષામાં રચાયેલી કૃતિ ‘તુઝહુલ ખવાતરિ’ છે જેના આઠ ગ્રંથો છે. તેમાં હિંદુસ્તાનના સાઝગાર હજાર કરતાં એ વધારે અમીર ઉમરાવો અને મહત્વની વ્યક્તિઓનો પરિચય છે. ૧૫, જમારીલ આખિરહ, હિ.સ. સૈયદ હયતો ઇન્તેકાલ (અવસાન) થયો જનાઝો રાયબરેલી લઈ જવામાં આવ્યો.

‘કહ નાતુ’ પણ મૂલ્ય મોટું એ કહેવત આ નાના ગ્રંથને સારી રીતે લાગુ પડે છે. હકીકતમાં તો ઈ.સ. ૧૯૧૯માં ‘ઓલ ઇન્ડિયા મોહમેડન એજ્યુકેશન કોન્ફરન્સ’ (અખિલ હિંદ મુસ્લિમ શિક્ષણ પરિષદ)નું વાર્ષિક અધિવેશન ગુજરાતમાં સુરતમાં ભરાયું હતું, જેમાં લેખકને ભાગ લેવાનું આમંત્રણ મળેલું અને તેમાં ગુજરાતના ઇસ્લામી દૈરનો ઇતિહાસ સંપાદિત કરીને અધિવેશનમાં તેમણે રજૂ કરવાનો હતો, પરંતુ સુરત પહોંચ્યા પછી લેખક અચાનક માંદા પડી ગયા અને અધિવેશનમાં પણ હાજરી આપી શક્યા નહીં. તેથી ‘યાદે ઐયામ’ એ તેમનું અધિવેશનમાં રજૂ કરવા માટે તૈયાર કરેલું સંશોધન પત્ર છે.

આ નાના સંશોધન પત્રમાં ઇસ્લામી સંબંધોની શરૂઆત, મુસલમાનોના હુમલા, ગુજરાતમાં મુસલમાનોની સ્વતંત્ર સલ્તનત, ગુજરાતના બાદશાહોની શાસનપદ્ધતિ, મદરેસાઓ (વિદ્યાલયો), પ્રતિ-ભાષાળી વજીરો, ગુજરાતના મશાઈખ, ગુજરાતના આલિયો, ગુજરાતના આલિમો (મોગલ શહેનશાહોના દરબારમાં) અને વિવિધ સૂચિયો આ રીતે અનેક ઐતિહાસિક બાબતોને આવરીલેતા પ્રકરણોમાં ખૂબ મહત્વની ઐતિહાસિક માહિતીઓનો ખજાનો ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનાં આ તમામ પાસાંમે પર જે પ્રભાવક અને સંશોધનાત્મક રીતીમાં મૌલાના હકીમ સૈયદ અબ્દુલ હયે સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૮૭ થી માર્ચ, ૧૯૮૮]

‘યાદે ઐયાય’માં નજર નાંખી છે તે વિસ્મય ઉપજાવે તેવી છે. આ સંક્ષિપ્ત પુસ્તક ખરેખર ગુજરાતના મુસલમાનોના ઇતિહાસ માટે એક માર્ગદર્શિકાનું કામ કરે એમ છે. મૌલાના ઇતિહાસની ઉપયોગિતા અને ઇતિહાસકારની જવાબદારીઓથી સલામ હતા. પ્રજાનું સમાજજીવન, તેની શિક્ષણ અને સંસ્કારની પ્રવૃત્તિઓ, તેનાં વિચાર અને વર્તન, તેનું આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક જીવન વગેરે અનેક બાબતોને તેમણે ન્યાય આપવા સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. સેંકડો ગ્રંથોના અર્ક અને સત્ત્વ માત્ર ગણતરીનાં પૃષ્ઠોમાં રજૂ કરીને એમણે ખરેખર ભારે સફળતાપૂર્વક ઇતિહાસની સેવા બજાવી છે. સમગ્ર પુસ્તકમાં હિજરી સન આપવામાં આવી છે પરંતુ અનુવાદકે પુસ્તકને અંતે હિજરીસન-ઈસવી સનનું કોષ્ટક આપ્યું છે. જે સચોટ અને યોગ્ય જ છે. આ નાના પુસ્તક દ્વારા ગુજરાતના ઇતિહાસ સંશોધનની કેડીઓ જ માત્ર પ્રકાશિત નથી થઈ બલકે હિન્દુસ્તાનના વિવિધ પ્રદેશો વિશે સંશોધન કાર્ય કરનારીઓ માટે એક ઉચ્ચ, અનુકરણીય નમૂનો પ્રસ્તુત થયો છે એમ કહી શકાય, કારણ કે મૌલાના સૈયદ અબ્દુલ હયનું આ પુસ્તક સૌથી વધારે સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં સૌથી વધારે માહિતીસભર છે. એનું ફલક ગુજરાતના ઇતિહાસના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પાસાંઓને આવરી લે છે. જે કે અનુવાદની ભાષા તેમાં વપરાતા પ્રચૂર ઉર્દૂ કે ફારસી શબ્દપ્રયોગો અને વ્યક્તિવિશેષો માટે વપરાયેલા વિશેષણો સાથેના નામોને કારણે થોડી કઠે છે. છતાં ઘણું સ્થળે અનુવાદકે તેનું પશુસુંદર ગુજરાતી ભાષાંતર આપ્યું છે. અનુવાદક શ્રીએ આ અનુવાદ કોઈ ગુજરાતી ભાષાના નિષ્ણાત પાસે તપાસાવી લીધો હોત તો ભાષાની ઝળક વધારે આપત. ભાવિસંશોધનકારને તેમજ સામાન્ય વાચક વર્ગ માટે આ ખૂબ ઉપયોગી પુસ્તક પુરવાર થાય તેમ છે. ઉર્દૂમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ હોવા છતાં અનુવાદકશ્રીએ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષી પ્રજા સમક્ષ મૂક્યું તે બદલ શ્રી અબ્દુલકાદિર ફાતીવાલાને ધન્યવાદ ધટે છે અને આશા રાખીએ કે આ જ પ્રમાણે ઉર્દૂ, ફારસી અને અરબી ઇતિહાસના ગ્રંથો જે અનુવાદની વાટ જોતાં સદીઓથી અમદાવાદના તેમજ ગુજરાતના ગ્રંથાલયોમાં રહ્યાં છે તે ગુજરાતી ભાષી પ્રજા સમક્ષ બને એટલાં જલદીથી બહાર મુકાય તો સોનામાં સુગંધ બળ્યા જેવું કામ થશે.

—યતીંદ્ર દીક્ષિત

તારાયણ (તારાગણ) સં. એચ. સી. ભાયાણી, પ્રકાશક, પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદ, અમદાવાદ-૯, પૃ ૧૭ + ૭૬, કિંમત રૂ. ૨૦/-, ૧૯૮૭

તારાયણ (તારાગણ) નવમી સદીના અંતભાગમાં થઈ ગયેલા બપ્પ ભટ્ટીનાં સુભાષિત પ્રાકૃત ગાથાઓનો કવિના જ સમકાલીન શંકુકે કરેલ સંગ્રહ, ડૉ. ભાયાણીએ સંપાદિત કરીને પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી દ્વારા ૧૯૮૭માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

આ ગ્રંથમાં ગાથાઓની કોઈકે અગાતે રચેલી સંસ્કૃત વૃત્તિ પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, તે પ્રાકૃતથી થોડીક કઠિનાઈ અનુભવતા વાચકે માટે સહાયરૂપ થશે. આ સુભાષિતોનાં મુખ્ય વિષયોમાં સજ્જન-દુર્જન, વર્ષા, અનુરાગ, કમલિની, અસતી વગેરે સુભાષિતોમાં દૃશ્ય થતા એવા બીજા વિષયો પણ છે. ડૉ. ભાયાણીએ બપ્પભટ્ટીના જીવન વિષેની જાણકારી પણ ટૂંકામાં આપી છે, તથા કવિનું મૂલ્યાંકન કહીને તેની શૈલી તથા આ સંગ્રહનું સાહિત્યકીય સ્થાન પણ ચર્ચ્યું છે. એક વિશેષતા આ સંગ્રહમાં એ છે કે કવિએ એક વિષયગત ગાથાઓના પ્રથમાક્ષરોની એક ગાથા રચીને એવું સૂચવ્યું છે કે તે ગાથાઓનો રચનાર બપ્પભટ્ટી જ છે.

અહીં એ પણ નોંધવું ધટે કે આ સંગ્રહની પ્રમુખ ગાથાઓમાંથી પદ ગાથાઓ તો શંકુકે રચેલી છે તેમ સંપાદકે નોંધ્યું છે. આમાંની કેટલીક ગાથાઓ ‘વજ્રા લગ્ગમ’ માં પણ મળી આવે છે, તેથી આ બધી ગાથાઓના કર્તૃત્વ વિષે સંશય થાય છતાં સંપાદકનો અભિપ્રાય એ સંશયરહિત છે.

—રસિકલાલ ત્રિપાઠી

‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’

સંપા. પ્રો. ર. છો. પરીખ અને ડૉ. હ. ગં. શાસ્ત્રી (અંથ ૧-૭)

ડૉ. હ. ગં. શાસ્ત્રી અને ડૉ. પ્ર. ચિ. પરીખ (અંથ ૮-૯)

કિંમત

અંથ ૧ : ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા (પૃ. ૨૪ + ૬૧૦ + ૩૧ ચિત્રો)	૧૯૭૨	૯-૭૫ (અપ્રાપ્ય)
અંથ ૨ : મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ (પૃ. ૨૩ + ૬૪૬ + ૩૫ ચિત્રો)	૧૯૭૨	૯-૭૫ (,,)
અંથ ૩ : મૌર્યકાલ અને અનુમૌર્યક કાલ (પૃ. ૨૩ + ૫૨૫ + ૩૫ ચિત્રો)	૧૯૭૪	૬-૨૦ (,,)
અંથ ૪ : સોલંકીકાલ (પૃ. ૩૧ + ૬૨૮ + ૩૪ ચિત્રો)	૧૯૭૬	૯-૫૫
અંથ ૫ : સલ્તનત કાલ (પૃ. ૩૨ + ૫૭૫ + ૪૦ ચિત્રો)	૧૯૭૬	૨૫-૫૦
અંથ ૬ : મુઘલ કાલ (પૃ. ૨૪ + ૫૬૯ + ૩૮ ચિત્રો)	૧૯૭૯	૧૯-૪૫
અંથ ૭ : મરાઠા કાલ (પૃ. ૨૪ + ૪૬૧ + ૫૭ ચિત્રો)	૧૯૮૨	૧૩-૨૫
અંથ ૮ : બ્રિટિશ કાલ (ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી ૧૯૧૪) (પૃ. ૩૧ + ૬૮૪ + ૨૪ ચિત્રો)	૧૯૮૪	૨૦-૪૦
અંથ ૯ : આઝાદી પહેલાં અને પછી (ઈ. સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૬૦) (પૃ. ૨૪ + ૫૭૦ + ૨૪ ચિત્રો)	૧૯૮૭	૪૦-૪૦

—: પ્રાપ્તિસ્થાન :—

ભો. જી. વિદ્યાભવન,

હ. કા. આર્દસ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

પ્રમુખાદિમાં ઐતિહાસિક અને સામાજિક વસ્તુ (પૃ. ૪ + ૫૬)	૧૯૭૭	૧૫-૦૦
લે. ભોગીલાલ જી. સાહેસરા		
અવતારો અને અવતારવાદ (પ. ૮ + ૩૬)	૧૯૭૮	૧૦-૦૦
લે. ડોલરરાય માંકડ		
નવપુરાતત્વ (પૃ. ૮ + ૭૦ + ૨૧ ચિત્રો)	૧૯૮૩	૨૦-૦૦
લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા		
જૈન સમ્પ્રદાયમાં મોક્ષ, અવતાર અને પુનર્જન્મ (પૃ. ૪ + ૪૮)	૧૯૮૨	૧૦-૦૦
કર્તા : ડૉ. પદ્મનાભ જૈની		
Coins : The Source of Indian History (Pages 6 + 143)	1981	28-00
by Parameshwari Lal Gupta		
Indian Literary Theory and Practical Criticism (Pages 7 + 96)	1982	20-00
by Dr. K. Krishnamoorthy		
History and Culture of Central India	1984	100-00
by Prof. K. D. Bajpai (Pages 132 + 39 Illus.)		
ગણધરવાદ (પૃ. ૧૪૭ + ૨૧૨ + ૫૨)	૧૯૮૫	૧૦૦-૦૦
લે. પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા		

—: પ્રાપ્તિસ્થાન :—

ગુજરાત વિદ્યાસભા, પ્રેમાભાઈ હોલ, ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧